

Національний університет «Львівська політехніка»

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця

на правах рукопису

ЗАБАВСЬКА ХРИСТИНА ЮРІЇВНА

УДК 321.72[342.3:342.5](477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ
СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ МІЖ ГІЛКАМИ ВЛАДИ В УМОВАХ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

052 – політологія

05 – соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Х. Ю. Забавська

Науковий керівник: **Бучин Микола Антонович**, доктор політичних наук,
доцент

Львів – 2020

АНОТАЦІЯ

Забавська Х. Ю. Особливості становлення та функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади в умовах демократизації політичної системи України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – «Політологія». – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2020.

Дедалі частіше проблема балансу в розподілі владних повноважень під час побудови демократичної держави вивчається в працях іноземних політичних аналітиків, науковців та політичних діячів. Незважаючи на те, що дослідження системи стримувань і противаг має багатовікову історію, у сучасній політичній теорії немає єдиного комплексного підходу до дослідження цього феномена. Політичну складову у функціонуванні системи стримувань і противаг, а також можливість застосування квантифікаційних методик для її дослідження на сьогодні вивчено недостатньо, зокрема, в межах вітчизняного політологічного дискурсу.

Враховуючи можливість квантифікації елементів системи стримувань і противаг та методологічні особливості біхевіористичного підходу до вивчення політичних явищ, особливої актуальності набуває створення комплексної методики індексування балансу в межах системи стримувань і противаг. Це дало б змогу проаналізувати взаємозв'язок балансу повноважень гілок влади із процесами демократизації на прикладі вітчизняного політичного досвіду. З погляду перспектив розвитку вітчизняної політичної теорії та практики окреслене дослідження набуває особливої актуальності, зважаючи на демократичну трансформацію політичної системи України та брак комплексних, ґрунтовних досліджень системи стримувань і противаг як запоруки стабільної політичної системи.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, сформульовано наукову новизну, висвітлено

методологічну основу роботи, наголошено на теоретичному та практичному значенні отриманих результатів, відображено попередню апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «Стан дослідження проблеми функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади» з'ясовано актуальний стан вивчення означеної проблеми, розкрито історичні етапи розвитку уявлень про систему стримувань і противаг у зарубіжній та вітчизняній політичній науці, а також акцентовано на існуванні квантифікаційних методик для числового вимірювання окремих елементів системи стримувань і противаг.

У другому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження системи стримувань і противаг» досліджено суть та особливості системи стримувань і противаг у демократичній політичній системі, систематизовано й уточнено уявлення про особливості функціонування системи стримувань і противаг в умовах різних форм правління, а також запропоновано та детально окреслено авторську методику обчислення індексу балансу повноважень між гілками влади у системі стримувань і противаг.

У третьому розділі «Особливості реалізації системи стримувань і противаг в Україні» проаналізовано політичні чинники еволюції форми правління в Україні, розкрито особливості функціонування системи стримувань і противаг в умовах чинності різних конституцій в Україні, обчислено та проаналізовано показники індексів балансу повноважень між гілками влади в різні історичні періоди незалежної України за допомогою авторської методики, а також окреслено основні проблеми і запропоновано напрями забезпечення ефективної системи стримувань і противаг в Україні.

У висновках узагальнено основні результати дослідження.

Система стримувань і противаг є багатогранним феноменом, який здебільшого є об'єктом вивчення юридичної науки. Вивчення окремих елементів системи стримувань і противаг більшою мірою знаходить своє відображення в царині конституційного права. Втім, багатовимірність феномена (а саме, горизонтальний, вертикальний, юридичний і фактичний

виміри) та функції, які він виконує в суспільстві, зумовлюють інтерес до застосування інтегрального підходу до його вивчення. У роботі запропоновано власне визначення системи стримувань і противаг, демократії та демократизації, а також запропонований перелік вимірів та функцій з установленим дихотомічним зв'язком системи стримувань і противаг та демократії. Повною мірою окреслено чинники, які впливають на функціонування системи стримувань і противаг, а також показано особливості реалізації окремих її елементів у політичних системах держав із різною формою правління. Акцентовано увагу на особливостях системи стримувань і противаг у змішаних формах республіканського правління з урахуванням політичного досвіду України.

У дисертаційній роботі висвітлено підходи до вивчення окремих елементів системи стримувань і противаг, їхньої взаємозалежності та особливостей реалізації за різних форм правління. Дослідження можливостей для числового вимірювання окремих елементів системи стримувань і противаг у контексті вивчених у роботі наявних у зарубіжній практиці методик набуло подальшого розвитку. Зокрема встановлено, що серед квантифікаційних методик немає комплексної методики, яка б дала можливість обчислити рівень повноважень трьох гілок влади та баланс між ними.

Актуальність дослідження зумовлено потребою теоретичного та практичного обґрунтування впливу системи стримувань і противаг на рівень демократичності політичної системи. Дослідження еволюції системи стримувань і противаг в умовах побудови демократії в незалежній Україні дає змогу напрацювати низку ефективних шляхів вдосконалення вітчизняного законодавства та подолання проблем, які перешкоджають ефективному функціонуванню системи. Вперше на рівні дисертаційного дослідження цілісно та ґрунтовно вивчено систему стримувань і противаг як чинник демократизації політичної системи України, а також запропоновано комплексну методику обчислення рівня балансу в межах системи стримувань і противаг.

Завдяки використанню авторської методики було встановлено кореляційний зв'язок між рівнем балансу повноважень та рівнем демократії. Для відстеження закономірних змін у формі правління та системі стримувань і протываг на юридичному рівні підґрунтям дослідження стали положення трьох основоположних нормативно-правових актів, які на різних етапах історії України забезпечували функціонування системи стримувань і протываг, а саме: «Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8.06.1995 р., Конституція України від 28.06.1996 р. та Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 р. На основі виокремлених репрезентативних періодів (а саме: 1996 р., 2006 р., кінець 2012 р., 2015 р. та 2019 р.) обчислено рівні індексу балансу повноважень і встановлені недоліки та перспективи розвитку системи стримувань і протываг у політичній системі нашої держави. Визначено, що зміна рівня індексу балансу повноважень між гілками влади залежить не лише від конституційних засад функціонування системи стримувань і протываг, але й від політичних та інших обставин, таких як особа президента, внутрішньополітичні обставини, рівень політичної свідомості, вектор розвитку держави, показник індексу демократії тощо.

Практичне значення отриманих результатів визначаємо науковою новизною та актуальністю; воно полягає в можливості застосовувати результати дослідження з науково-дослідною та навчальною метою.

Висновки дисертаційного дослідження може бути використано у процесі створення інструкцій та рекомендацій для вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази функціонування системи стримувань і протываг, у практичній діяльності органів державної влади, зокрема Президента України, Кабінету Міністрів України та інших спеціалізованих органів, а також у практичній діяльності вищих державних посадовців. Використання методики балансу повноважень між гілками влади відкриває перспективні можливості

для застосування числових методик під час дослідження подібних феноменів, а також сприяє вдосконаленню політичної теорії демократичного поділу влади. Окрім того, результати дисертації можна застосувати в навчальному процесі під час викладання навчальних дисциплін «Політологія» та «Порівняльний аналіз політичних систем зарубіжних країн», а також у процесі викладання спецдисциплін із вивчення політичних інститутів, політичної влади, демократії в Україні тощо.

Ключові слова: система, стримування, противаги, демократизація, демократія, політична система, форма державного правління, Україна, індекс, баланс, дисбаланс, методика, елемент, гілка влади, повноваження.

ABSTRACT

Zabavska Kh. Formation and functioning peculiarities of checks and balances system between branches of power under conditions of political system democratization in Ukraine.

Dissertation thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 052 – «Political Science». Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2020.

The problem of the relationship between the distribution of power and the process of building a democratic state is increasingly being studied in the works of foreign political analysts, scholars and politicians. Despite the fact that the study of the checks and balances system has a long history, in modern political theory there is no single comprehensive approach to the study of this phenomenon. The political component in the functioning of the system of checks and balances, as well as the possibility of applying quantification techniques for its study are currently studied insufficiently, in particular, within the domestic political science discourse.

Taking into consideration the possibility to quantify the elements of the checks and balances system and methodological features of the behavioral approach to the study of political phenomena, it is especially important to create a comprehensive methodology for indexing the balance within the system of checks and balances. This

would make it possible to analyze the relationship between the balance of power of the branches of government and the processes of democratization on the example of domestic political experience. From the point of view of domestic political theory and practice development prospects the outlined research acquires special relevance, considering democratic transformation of political system of Ukraine and lack of complex, thorough researches of system of checks and balances as guarantees of stable political system.

The introduction substantiates the relevance of the topic, defines the purpose, objectives, object and subject of the research, formulates the scientific novelty, outlines the methodological basis of the work, emphasizes the theoretical and practical significance of the obtained results, reflects the preliminary approbation of the research results and structure of the thesis.

The first section, «The state of research of the functioning problem of the checks and balances system between branches of power», clarifies the current state of this problem study, reveals the historical stages of development of ideas about the checks and balances system in foreign and domestic political science and emphasizes the existence of quantification methods for numerical measurement of separate checks and balances system elements.

The second section, «Theoretical and methodological principles of the checks and balances system study», explores the essence and features of the checks and balances system in a democratic political system, the features of the checks and balances system in different forms of government are systematized and clarified, the author's method of calculating the index of balance of powers between branches of power in the checks and balances system is proposed and detailed.

The third section, «Features of the checks and balances system realization in Ukraine», analyzes the political factors of the form of the government evolution in Ukraine, reveals the features of the checks and balances system under different constitutions in Ukraine, indicators of balance of power indices between branches of government in different historical periods of independent Ukraine with the help of the author's methodology are calculated and analyzed, as well as the main problems and

proposed ways to ensure an effective checks and balances system in Ukraine are outlined.

The conclusions summarize the main findings of the study.

The system of checks and balances is a multifaceted phenomenon, which is mostly the object of study of legal science. The study of certain elements of the checks and balances system is more reflected in the field of constitutional law. However, the multidimensionality of the phenomenon (namely, horizontal, vertical, legal and factual dimensions) and the functions it plays in society determines the interest in applying an integrated approach to its study. The thesis proposes its own definition of the system of checks and balances, democracy and democratization as well as a list of dimensions and functions with an established dichotomous relationship of the checks and balances system and democracy. The factors influencing the functioning of the system of checks and balances, as well as the peculiarities of the implementation of certain elements in the political systems of states with different forms of government are fully outlined. Emphasis is placed on the peculiarities of the checks and balances system in the mixed forms of republican government, taking into account the political experience of Ukraine.

The dissertation covers the approaches to the study of separate elements of the checks and balances system, their interdependence and features of their realization in different forms of government. The study of possibilities for numerical measurement of separate elements of the system of checks and balances in the context of the studied existing calculation methods in foreign practice has been further developed. In particular, it was found that among the quantification methods there is no comprehensive method that would calculate the level of authority of the three branches of government and the balance between them.

The study is relevant due to the problem of theoretical and practical justification of the checks and balances system impact on the level of democracy of the political system. The study of the checks and balances system evolution in the context of democracy building in independent Ukraine makes it possible to find a number of effective ways to improve domestic legislation and overcome problems

that hinder the effective functioning of the system. For the first time at the level of dissertation research the system of checks and balances as a factor of democratization of the political system of Ukraine is studied holistically and thoroughly, and a complex method of calculating the level of balance within the system of checks and balances is proposed.

Using the author's methodology, a correlation between the level of balance of power and the level of democracy was established. To track the natural changes in the form of government and the checks and balances system at the legal level, the study was based on the provisions of three fundamental regulations that at various stages of Ukrainian history ensured the functioning of checks and balances, namely the «Constitutional Treaty between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of organization and functioning of state power and local self-government in Ukraine for the period before the adoption of the new Constitution of Ukraine» of 8.06.1995, the Constitution of Ukraine of 28.06.1996 and the Law of Ukraine «On Amendments to the Constitution of Ukraine» of 8.12. 2004. On the basis of selected representative periods (namely, 1996, 2006, end of 2012, 2015 and 2019) the levels of the balance of power index are calculated and the shortcomings and prospects of development of the checks and balances system in the political system of our state are established. It was determined that the change in the level of the balance of power index between branches of government depends not only on the constitutional principles of the system of checks and balances, but also on political and other circumstances, such as the president's personality, domestic political circumstances, political consciousness, state index, democracy index etc.

The practical significance of the obtained results is determined by scientific novelty and relevance; it consists in the possibility of applying the results of research for scientific and educational purposes.

The conclusions of the dissertation research can be used in the development of instructions and recommendations for improving the domestic legal framework for the checks and balances system functioning, in the practice of public authorities, including the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine and other

specialized officials. The use of the method of calculating the balance of authorities between branches of power opens up promising opportunities for the application of numerical methods in the study of such phenomena, as well as contributes to the improvement of political theory of democratic separation of powers. In addition, the results of the dissertation can be used in the teaching process during the teaching of «Political Science» and «Comparative Analysis of Political Systems of Foreign Countries», as well as in the teaching of special disciplines for political institutions, political power, democracy in Ukraine and more.

Keywords: system, checks, balances, democratization, democracy, political system, form of government, Ukraine, index, balance, imbalance, method, element, branch of power, authority.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Забавська Х. Ю., Бучин М. А. Система стримувань і противаг як атрибут демократії: порівняльний аналіз особливостей функціонування у різних формах правління // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. Вип. 27. С. 61–68. (0,5 д.а.; *Особистий внесок здобувача: розроблено формулу обчислення індексу балансу повноважень гілок влади з метою порівняння елементів системи різних форм державного правління (0,25 д.а.)*).

2. Zabavska Kh. Becoming and development of ideas about the functioning of the checks and balances system // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2017. Vol. 3. № 2. P. 25–30.

3. Zabavska Kh. System of checks and balances as an attribute of democracy: political analysis // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 1. P. 27–32.

4. Zabavska Kh. The main approaches to the interpretation of the system of checks and balances in Ukrainian political science // Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 142–150.

5. Zabavska Kh. Political analysis of the checks and balances system main elements // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 3. P. 7–13.

6. Zabavska Kh. Quantification methods of checks and balances system study // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2019. Vol. 5. № 1. P. 36–42.

7. Zabavska Kh. Functioning of the main elements of the checks and balances system in Ukraine: a comparative analysis under the provisions of different Constitutions. Science and Education a New Dimension // Humanities and Social Sciences. 2020. № 8 (37). Issue 223. P. 54–58.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Забавська Х. Ю. Ефективне функціонування системи стримувань і противаг як запорука реалізації євроінтеграційних прагнень України // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 188–193.

9. Забавська Х. Ю. Порівняльна характеристика систем стримувань і противаг між гілками влади в Україні та Польщі // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. форуму (м. Львів, 7-8 черв., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 249–252.

10. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування системи стримувань і противаг у президентській республіці // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15–16 лют., 2019). Дніпро, 2019. С. 80–84.

11. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування елементів системи стримувань і противаг у державі з парламентською формою правління // Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної

цивілізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів 22–23 лют., 2019 р.). Львів, 2019. С. 67–71.

12. Забавська Х. Ю. Функціонування системи стримувань і противаг на наднаціональному рівні: на прикладі ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2019. С. 157–160.

13. Забавська Х. Ю. Еволюція імпічменту як одного із ключових елементів системи стримувань і противаг між гілками державної влади в Україні // Пріоритети сучасних суспільних наук а трансформаційних умовах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 листоп., 2019 р.) Львів, 2019. С. 120–123.

14. Забавська Х. Ю. Порівняльний аналіз реалізації вотуму недовіри уряду як елемента системи стримувань і противаг в умовах різних конституцій в Україні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 січ., 2020 р.). Львів, 2020. С.70–74.

15. Забавська Х. Ю. Особливості трансформації системи стримувань і противаг в українській політичній практиці // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 січ. – 1 лют., 2020 р.). Київ, 2020. С. 55–59.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ МІЖ ГІЛКАМИ ВЛАДИ.....	26
1.1. Історичні аспекти та сучасний стан дослідження системи стримувань і протываг в зарубіжній політичній традиції	26
1.2. Особливості поглядів на функціонування системи стримувань і протываг в українській політичній думці: історія та сучасність	35
1.3. Квантифікаційні методики дослідження повноважень гілок влади	46
Висновки до розділу 1.....	61
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ	64
2.1. Суть та особливості системи стримувань і протываг у демократичній політичній системі держави	64
2.2. Особливості функціонування системи стримувань і протываг в умовах чинності різних форм державного правління	87
2.3. Методика обчислення індексу балансу повноважень гілок влади у системі стримувань і протываг.....	98
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ	107
3.1. Політичні чинники еволюції форми правління в Україні	107
3.2. Особливості функціонування системи стримувань і протываг в умовах чинності різних конституцій в Україні	120
3.3. Індекс балансу повноважень між гілками влади та його трансформація в Україні	132

3.4. Проблеми та основні напрями забезпечення ефективної системи стримувань і противаг в Україні.....	157
Висновки до розділу 3.....	180
ВИСНОВКИ	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТКИ.....	218

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Проблема розподілу владних повноважень завжди була центральною в дослідженнях форми державного правління та не втрачає своєї актуальності в контексті вивчення системи влади демократичних держав. Практика демократії доводить, що самого лише поділу влади на три гілки не достатньо. Для забезпечення демократичного розвитку необхідно налагодити механізми взаємодії гілок державної влади, розробивши збалансовану систему взаємних впливів і стримувань одна одної. Це вимагає не лише законодавчого підґрунтя, але й практики застосування елементів системи стримувань і протипаг як невід'ємної складової демократичного поділу влади. Саме тому проблематика поділу влади та функціонування системи стримувань і протипаг залишається у фокусі досліджень політичної науки.

Вивчення поділу влади має давню історію. Тому розгляд системи стримувань і протипаг, яка лежить в основі поділу влади, видається доволі складним та багатогранним. Активізація уваги до системи стримувань і протипаг завжди була зумовлена прагненням обмежити повноваження однієї сторони задля забезпечення більшої демократичності реалізації державної влади. Сучасні дослідження системи стримувань і протипаг відбуваються найбільшою мірою в царині конституційного права, оскільки зазвичай всі головні її елементи закріплено в основному законі держави. Втім, констатація того, що наявність поділу влади і системи стримувань та протипаг є показником демократії в державі, доводить, що вивчення цього феномена потребує його аналізу крізь призму політичної науки. Окремі елементи системи стримувань і протипаг трактують у політичній науці зазвичай як певний вияв демократичності. Однак досі не напрацьовано єдиного комплексного підходу до обґрунтування системи стримувань і протипаг як політичного явища, а не лише правового.

Також актуальною в контексті дослідження системи стримувань і протипаг залишається можливість застосувати математичні методи для її

вивчення та вимірювання. У політичній науці неодноразово з'являлись спроби застосувати математичні методики. Примітно, що саме вивчення повноважень гілок влади та взаємодії між ними може піддаватись квантифікації з найбільшою вірогідністю. Тому в роботі запропоновано авторську методику обчислення індексу балансу (ІВ) повноважень між гілками влади для здійснення порівняльного дослідження показників балансу між гілками влади в Україні.

Вивчення системи стримувань і противаг як атрибуту демократії набуває особливого значення в контексті політичного досвіду України. Наша держава неодноразово поставала перед вибором оптимальної форми правління. Але на сьогодні система стримувань і противаг потребує коректив задля забезпечення більш демократичного функціонування всіх її елементів. Наукова проблема, на вирішення якої спрямовано дослідження, полягає не лише у відсутності комплексного політологічного підходу до вивчення системи стримувань і противаг як атрибуту демократичного суспільства, а й у необхідності застосувати цей підхід для аналізу українського досвіду та потребі розробити оптимальну систему стримувань і противаг для України у визначених змішаною формою правління межах.

Мета і завдання дослідження. *Мета роботи* – здійснити комплексний політологічний аналіз становлення та функціонування системи стримувань і противаг між гілками державної влади в Україні. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати уявлення про систему стримувань і противаг між гілками державної влади в історії зарубіжної політичної думки;
- з'ясувати ступінь дослідження системи стримувань і противаг між гілками державної влади у вітчизняній політичній думці;
- проаналізувати квантифікаційні методики обчислення повноважень між гілками державної влади;
- розглянути суть та особливості системи стримувань і противаг;

- здійснити порівняльний аналіз функціонування системи стримувань і противаг в умовах різних форм правління;
- розробити авторську методику обчислення індексу балансу повноважень між гілками державної влади;
- дослідити політичні чинники еволюції форми правління в Україні;
- проаналізувати політико-правові аспекти функціонування системи стримувань і противаг в умовах чинності різних конституцій в Україні;
- обчислити індекс балансу для різних періодів в українській політичній практиці на основі запропонованої методики;
- проаналізувати проблемні аспекти функціонування системи стримувань і противаг в Україні та запропонувати напрями її вдосконалення.

Об'єктом нашого дослідження є система стримувань і противаг між гілками державної влади як атрибут демократії.

Предмет дослідження – особливості та проблеми становлення і функціонування системи стримувань і противаг між гілками влади у контексті демократизації політичної системи в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1995 р. до початку 2020 р. Нижню часову межу роботи визначено ухваленням першого в історії незалежної України нормативно-правового закріплення форми правління та системи стримувань і противаг у формі Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України від 08 червня 1995 р., а верхню зумовлено сучасною політичною ситуацією, яка склалась у взаємодії між гілками державної влади внаслідок останніх президентських та парламентських виборів у 2019 році.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана із науково-дослідною роботою кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка» під назвою «Трансформація політичних відносин у національному та глобальному вимірах» (номер державної реєстрації 0117U004120).

Методологічною основою дисертації є використання системного, структурно-функціонального та біхевіористського підходів. У межах першого підходу систему стримувань і противаг розглянуто як набір взаємопов'язаних елементів впливу гілок влади одна на одну задля забезпечення балансу в реалізації державної влади та запобігання її узурпації. Структурно-функціональний підхід дав змогу дослідити функціонування елементів системи стримувань і противаг, з'ясувати їхній взаємозв'язок та роль, яку вони виконують у межах системи. Дослідження загальної структурної організації системи стримувань і противаг сприяло вивченню залежності внутрішнього середовища системи від зовнішнього (у нашому випадку це рівень демократії в суспільстві).

Біхевіористський підхід, одним із принципів якого є можливість застосовувати кількісні методи в політології та вимірювати політичні явища в цифрових даних, забезпечив можливість квантифікувати повноваження гілок влади та розробити авторську методіку обчислення індексу балансу повноважень між гілками влади за допомогою методу індексування.

У контексті дослідження демократизації політичної системи було застосовано плюралістичний підхід до трактування явища демократії. У контексті цього підходу демократію трактуємо як рівновагу у взаємодії між полюсами влади, розподіл державної влади та політичну конкуренцію між різними автономними групами.

У межах вище окреслених підходів було використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема такі: системний метод – застосовано для розгляду системи стримувань і противаг як єдності взаємопов'язаних елементів; структурно-функціональний метод – використано в рамках дослідження елементів системи стримувань і противаг, їхнього впливу на демократичний розвиток держави; порівняльний метод – застосовано для зіставлення різних підходів до трактування системи стримувань і противаг, різних квантифікаційних методик, що їх застосовують для вивчення цього політичного явища, а також використано для виокремлення характерних рис різних форм

правління в Україні в умовах дії різних конституцій; історичний метод – дав змогу проаналізувати хронологію еволюції поглядів на систему стримувань і протываг, а також історичні періоди української державності в контексті змін форми правління; прогностичний – використано для передбачення майбутнього розвитку подій та явищ, що стосуються досліджуваної проблематики, динаміки та змін у структурі системи стримувань і протываг України, розвитку прогнозів щодо побудови майбутньої ефективної системи стримувань і протываг.

Вагому роль у нашому дослідженні відіграло застосування методу індексування, за допомогою якого було розроблено індекс балансу повноважень між гілками державної влади (ІВ).

Реалізація поставлених у дисертаційній роботі завдань зумовила використання таких логічних методів дослідження, як аналіз та синтез, конкретизація та абстрагування, моделювання, індукція та дедукція. Було використано також емпіричні методи дослідження, зокрема аналіз документів – було застосовано для вивчення нормативно-правових актів, які регламентують функціонування окремих елементів системи стримувань і протываг.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній на основі комплексного політологічного аналізу становлення та функціонування системи стримувань і протываг в Україні розроблено певну сукупність положень, зокрема такі:

уперше:

– на основі проведеного політологічного дослідження системи стримувань і протываг розроблено авторську методику обчислення індексу балансу повноважень між гілками державної влади (ІВ). Методика спрямована на визначення рівня балансу між гілками державної влади з урахуванням рівня демократії в державі. Обчислення індексу балансу повноважень передбачає кілька етапів, серед яких такі: підрахунок елементів системи стримувань і протываг, притаманних кожній з трьох гілок влади (LP, EP, JP); обчислення ймовірних дисбалансів у повноваженнях між гілками влади ($|x|, |y|, |z|$); обчислення коефіцієнтів внутрішньої консолідації гілок влади (K_{LP}, K_{EP}, K_{JP});

врахування партійності президента та очільника більшості в парламенті. Методика спрямована на комплексне дослідження елементів системи стримувань і противаг з подальшою диференціацією та інтерпретацією отриманих результатів;

– на основі розробленої методики визначено трансформацію системи стримувань і противаг в Україні в числовому вимірі. За допомогою авторської методики обчислено та здійснено порівняльний аналіз індексів балансу повноважень 1999, 2006, кінця 2012, 2015 та кінця 2019 років. Отримані результати засвідчили високий рівень балансу повноважень у 2006 та 2015 роках. Показник 1999 року підтвердив нижню межу середнього рівня в балансі повноважень. Водночас показник індексу балансу 2012 року засвідчив низький рівень балансу повноважень, а результат дослідження кінця 2019 року вказав на дисбаланс у системі стримувань і противаг. На основі отриманих результатів проаналізовано основні проблеми, які вплинули на числове значення індексу та запропоновано напрями вдосконалення системи стримувань і противаг на сучасному етапі;

– встановлено наявність певного кореляційного зв'язку між рівнем демократії (індексом демократії) та індексом балансу на підставі аналізу різних історичних періодів в Україні. Проведене дослідження на прикладі українського політичного досвіду засвідчує наявність потенційного зв'язку між рівнем демократії та рівнем балансу в повноваженнях між гілками державної влади. Зокрема, аналіз ситуації 2006 р. вказує на залежність між рівнем демократії та високим рівнем балансу повноважень між гілками державної влади. Певна залежність простежується і у показниках обох індексів 2015 р. Спостережено кореляцію також у числових значеннях індексів 2012 р.: низький рівень у балансі повноважень корелюється із низьким показником індексу демократії. Водночас у процесі дослідження 1999 р. і кінця 2019 р. ми врахували специфіку політичних та інших обставин, які вплинули на остаточні результати, і не виявили чіткої кореляції між рівнем демократії та рівнем балансу повноважень між гілками влади;

– виокремлено функції та виміри системи стримувань і протываг. На основі проведеного дослідження сформульовано визначення системи стримувань і протываг, окреслено конкретні виміри її функціонування, умови, за яких система працюватиме найбільш ефективно, та функції, які вона виконує в контексті реалізації державної влади. Серед вимірів системи стримувань і протываг ми відзначаємо *юридичний, фактичний, горизонтальний та вертикальний*. Під системою стримувань і протываг ми розуміємо структуровану сукупність елементів взаємовпливу між гілками державної влади, переведених із формального закріплення в практичну площину та спрямованих на забезпечення рівноваги політичної сили, недопущення узурпації влади та сприяння демократичному розвитку;

набули подальшого розвитку:

– дослідження основних історичних етапів розвитку вчення про поділ влади та систему стримувань і протываг. На основі проведеного аналізу історичних аспектів цієї проблематики було запропоновано власну періодизацію історії вивчення системи стримувань і протываг. Зокрема, ми пропонуємо розрізняти *докласичний етап, класичний етап, етап законодавчого закріплення та імплементації системи стримувань і протываг, етап зміни орієнтації політико-правових вчень, сучасний етап* у контексті дослідження генезису вивчення системи стримувань і протываг у зарубіжній політичній думці;

– вивчення квантифікаційних методик обчислення системи стримувань і протываг. Здійснено аналіз наявних у політичній та правовій науці методик кластерного та індексного аналізу окремих повноважень полюсів влади в рамках системи стримувань і протываг, з'ясовано основні переваги та недоліки аналізованих методик та здійснено їхній розподіл за об'єктом вивчення. Зокрема, ми виділяємо *методики дослідження рівня президенталізму, методики, спрямовані на порівняння обсягу повноважень президента і парламенту та методики, що стосуються обчислення парламентських повноважень*;

– дослідження основних елементів системи стримувань і противаг. Проаналізовано основні елементи системи стримувань і противаг, зокрема такі: *імпічмент, право вето, контрасигнація, законодавча ініціатива, вотум недовіри, розпуск парламенту, встановлення конституційності законів, призначення ключових державних посадовців, формування уряду*. Досліджено їхнє застосування та уявлення про відмінності у функціонуванні елементів системи стримувань і противаг за різних форм державного правління;

– аналіз нормативно-правового забезпечення системи стримувань і противаг в Україні. Досліджено основні нормативно-правові акти, які стосуються як функціонування системи стримувань та противаг в цілому, так і окремих її елементів. Виділено головні особливості українського законодавства та характерні проблеми, пов'язані з нормативно-правовим забезпеченням та практичним функціонуванням системи стримувань і противаг. На підставі цього аналізу запропоновано напрями вдосконалення наявної системи, а саме *уніфікацію вітчизняного законодавства, перегляд окремих статей для досягнення їхньої узгодженості між собою, надання Конституційним Судом офіційного тлумачення окремих положень, створення Кодексу функціонування вищих органів державної влади в Україні*.

уточнено та доповнено:

– наукові погляди щодо характерних особливостей системи стримувань і противаг за різних форм правління. Доповнено знання про особливості набору елементів системи стримувань і противаг для президентської, парламентської та змішаних форм республіканського правління, а також різновидів монархічного правління. Наголошено на особливостях системи стримувань і противаг в межах президентсько-парламентської та парламентсько-президентської республік та на відмінностях між ними. Виявлено, що змішані форми республіканського правління характеризуються найбільшим набором елементів системи стримувань і противаг;

– погляди щодо оптимальної форми державного правління для України. Здійснено аналіз історичних змін форми державного правління в Україні,

зокрема, особливості політичних обставин та правових змін на законодавчому рівні. Проаналізовано чинники сучасного дисбалансу в системі стримувань і противаг, серед яких низький рівень політичної культури, російська агресія та війна на Сході України, унікальність результатів останніх президентських та парламентських виборів тощо. Запропоновано шляхи оптимізації системи з урахуванням сучасних умов, зокрема такі: *вдосконалення українського законодавства, гарантування для опозиції політико-правового статусу, забезпечення ефективного функціонування судової гілки влади, вирішення проблеми щодо окремих кадрових питань, оптимізація вертикального виміру системи стримувань і противаг* тощо;

– знання про особливості реалізації окремих елементів системи стримувань і противаг в Україні. Зокрема, здійснено детальний розгляд таких елементів системи стримувань і противаг, як *імпідмент, законодавча ініціатива, формування судів та призначення суддів, вотум недовіри, призначення ключових державних посадовців, право вето, формування та підзвітність уряду, розпуск парламенту*. Виокремлено особливості їхнього нормативно-правового закріплення та практичної реалізації.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації сприятимуть утвердженню системи стримувань і противаг як атрибуту демократії в Україні. Результати дослідження можна використати для вдосконалення теорії поділу влади та системи стримувань і противаг. Вони також можуть стати теоретичною базою для майбутніх досліджень цієї проблематики.

Практичне значення роботи полягає в можливості застосувати методіку обчислення індексу балансу повноважень між гілками влади з подальшою розробкою практичних рекомендацій з удосконалення досліджуваної системи стримувань і противаг. Основні положення, теоретичні висновки та узагальнення дисертаційної роботи можна використати в українській політичній практиці для розробки стратегій та вдосконалення системи стримувань і противаг у контексті демократизації взаємодії гілок влади між

собою. Результати дисертації можна використати для вдосконалення законодавства, яке регулює функціонування системи стримувань і противаг в Україні.

Окрім того, результати дисертації можна застосовувати під час викладання навчальних дисциплін «Політологія» та «Порівняльний аналіз політичних систем зарубіжних країн», а також у процесі викладання спецдисциплін із вивчення політичних інститутів, політичної влади, демократії в Україні тощо.

Апробація результатів дослідження. *Основні положення і результати дисертації* було презентовано й обговорено на таких міжнародних науково-практичних конференціях: V-ій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики» (29 березня 2018 р., м. Львів); IV-ому Українсько-польському форумі «Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості» (7–8 червня 2018 р., Львів – Ольштин); Міжнародній науково-практичній конференції «Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень» (15–16 лютого 2019 р., м. Дніпро); Міжнародній науково-практичній конференції «Рівень ефективності та необхідності впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (22–23 лютого 2019 р., м. Львів); VI-ій Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики» (2019 р., м. Львів); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах» (22–23 листопада 2019 р., м. Львів); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (31 січня–01 лютого 2020 р., м. Київ).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційної роботи викладено в семи фахових публікаціях, одну з яких опубліковано в іноземному науковому виданні. Вісім праць (тези конференцій) додатково відображають результати дослідження.

У статті «Система стримувань і противаг як атрибут демократії: порівняльний аналіз особливостей функціонування у різних формах правління», написаній у співавторстві з М. А. Бучином, внесок автора становить 50% і стосується порівняльного аналізу елементів системи стримувань і противаг за різних форм державного правління.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, 10 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи – 228 сторінок. Обсяг основної частини рукопису – 176 сторінок. Список використаних джерел охоплює 265 позицій, які розміщено на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ МІЖ ГІЛКАМИ ВЛАДИ

1.1. Історичні аспекти та сучасний стан дослідження системи стримувань і противаг в зарубіжній політичній традиції

Поступове формування уявлень про поділ влади та систему стримувань і противаг породжує необхідність виокремлення історичних етапів такої еволюції. Варто відзначити, що ця сфера історіографічного дослідження не є універсальною та комплексною. Зокрема, українська дослідниця Л. Силенко пропонує застосувати таку періодизацію якісних етапів генезису системи стримувань і противаг:

I етап – дослідження доктрини системи стримувань і противаг у працях античних філософів та зародження елементів цієї системи в державному будівництві країн тих часів;

II етап – розвиток доктрини системи стримувань і противаг в політико-правовій думці середньовічних мислителів;

III етап – розроблення класичної моделі принципу розподілу влади та виділення в ній системи стримувань і противаг;

IV етап – закріплення теорії системи стримувань і противаг у конституційно-правових актах та її впровадження в механізм організації та функціонування органів державної влади;

V етап – сприйняття системи стримувань і противаг як необхідної складової теорії правової держави та її широка реалізація в механізмі державної влади країн світу;

VI етап – розвиток і модифікація системи стримувань і противаг в сучасній конституційній теорії та практиці [163, с. 2].

Ця класифікація визначає основні етапи розвитку наукової думки щодо системи стримувань і противаг, проте, на нашу думку, потребує глибшої систематизації. Слабкими сторонами цієї періодизації є значний розрив у

часових межах між четвертим та п'ятим етапами, а також відсутність якісної оцінки процесів розвитку чи гальмування ідей розподілу влади у світовій практиці. Окрім того, на наш погляд, варто було б зазначити часові межі кожного з виділених періодів. Зважаючи на специфіку основних досягнень у розробці дослідження системи стримувань і противаг, а також враховуючи основні досягнення у сфері практичної реалізації системи стримувань і противаг, ми пропонуємо виокремити в цьому процесі такі історичні етапи:

I. Докласичний етап, який можна умовно поділити на:

а) Етап формування в античній політичній філософії перших уявлень про необхідність функціонування системи стримувань і противаг. На цьому етапі з'являються перші прагматичні характеристики державного устрою на фоні виникнення та функціонування прямих демократій самостійних міст-держав (полісів) [12].

б) Період гальмування розвитку необхідного теоретичного забезпечення та практичної реалізації системи стримувань і противаг в умовах абсолютних монархій епохи Середньовіччя. В умовах гострих та суперечливих стосунків між духовною та світською владою та поширення теократичних теорій у країнах Західної Європи відбулося призупинення розвитку ідей щодо системи стримувань і противаг. Винятком стають надбання окремих мислителів періоду Високого та Пізнього Середньовіччя.

II. Класичний етап. Формування класичної теорії розподілу влади в епоху Нового часу, створення передумов для її імплементації впродовж XVII – XVIII століття. На цьому етапі формуються ключові теоретичні основи теорії поділу влади та системи взаємного стримування між різними полюсами влади. Просвітницькі ідеї та створення передумов до індустріального переходу стали основною для закономірних уявлень про соціальний та державний устрій [73].

III. Етап законодавчого закріплення та імплементації системи стримувань і противаг. Початок конституційного затвердження необхідності поділу державної влади та широка реалізація системи стримувань і противаг у

демократичних державах (від часу першого законодавчого закріплення в Конституції США 1787 року) [102].

IV. Етап зміни орієнтації політико-правових вчень на фоні поширення соціалістичних теорій. На цьому етапі відбувається гальмування розвитку та поширення ідей розподілу влади, здебільшого спричинене поляризацією ідей марксизму та соціалізму, поступовою радянізацією країн Східної Європи.

V. Сучасний етап модифікації та видозміни реалізації системи стримувань і противаг, створення сучасних теоретичних підходів до обґрунтування необхідності її застосування в різних формах республіканського правління. На тлі процесів демократизації суспільного ладу, поділ влади та функціонування в межах цього поділу системи стримувань і противаг є одним із важливих атрибутів демократичного устрою. Водночас унікальний набір елементів системи є неоднаковим для всіх держав і набуває різних ознак в межах різних типів республік.

Сучасне розуміння системи стримувань і противаг зберегло в собі елементи, які вкладались в зміст цього поняття ще в давнину. Необхідність розподілу влади описували ще давньогрецькі філософи – Платон, Аристотель та Полібій [8; 122; 126]. Зокрема, Платон (427 – 347 рр. до н.е.) вважав, що принцип розподілу праці між різними станами має бути основою створення «ідеальної» держави і суспільства. Кожен стан повинен діяти незалежно у своїй галузі, не втручаючись при цьому в чужі справи, тим самим забезпечуючи загальні потреби міста – поліса [122, с. 223–224].

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) висунув ідею про розмежування владних повноважень між трьома державними органами: законодавчим органом (Народними зборами), у роботі якого мали брати участь усі вільні громадяни; адміністративним органом (магістратурою), який має повноваження володарювати; судовим органом, який здійснює правосуддя. У своїх поглядах філософ, звісно, був далекий від сучасного розуміння системи стримувань і противаг, проте його погляди на стабілізаційні і стримувальні елементи

правління, небезпеку панування крайнощів, тобто дуже бідних чи дуже багатих, лягли в основу майбутніх підходів до трактування системи стримувань і противаг [8, с. 514].

Найбільш близько до сучасного трактування системи стримувань і противаг наблизився Полібій (210 – 128 рр. до н.е.). Найкращою політичною формою правління він вважав таку, за якої було б встановлено динамічну рівновагу, тобто розмежування владних повноважень між консулом, Народними зборами і сенатом. Ці органи мали взаємодіяти між собою, взаємно стримуючи і підтримуючи один одного [126, с. 315–320].

Серед політико-правових ідей Стародавнього Риму до ідеї розподілу влади найближче наблизився Марк Туллій Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.). У філософському трактаті «Про державу», роздумуючи про найкращу форму державного правління, мислитель робить висновок, що найбільш досконалою та стійкою є аристократична сенатська республіка, яка вбирає в себе елементи монархічної (царської), аристократичної (влади оптиматів) та демократичної влади. Утвердження змішаної форми правління філософ визначав крізь призму взаємодії магістрату і консулів (притаманних монархічній формі правління), сенату (як елемента аристократичної форми правління) і народних зборів та трибуналів (як основного елемента демократичної форми правління). Запропоноване рівномірне поєднання елементів всіх трьох форм правління віддалено нагадує сучасну тривимірну систему розподілу влади. Погляди Цицерона активно використовувались у вченнях філософів Нового часу та Просвітництва [182].

Наступна стадія докласичного етапу розвитку ідеї системи стримувань і противаг характеризувалось загальмуванням розвитку вчення про державну владу. Характерними рисами цього періоду стали обґрунтування абсолютних монархій, необхідність теократичного підходу до управління державою, а також ідеї поділу суспільства на клас багатих, які керують, та бідних, які підкоряються. У період Високого Середньовіччя (XI – XIV ст.) можна згадати лише Марсилія Падуанського (1280 – 1343 рр.), який у праці «Захисник миру»

першим чітко розмежував законодавчу і виконавчу функції держави. У своєму вченні М. Падуанський визнає необхідність взаємного невторчання церковної та державної влади у справи одна одної. В свою чергу, державна влада може діяти лише за допомогою видання законів, якими має керуватись довічно обраний народом монарх. Мислитель обґрунтовує також принцип підзвітності всіх дій уряду, який створений, щоб здійснювати правосуддя і виконувати закони [117, с. 412–530].

У період Пізнього Середньовіччя (XIV – XVI ст.) варто згадати італійського мислителя Ніколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). Він став першим дослідником, який науково обґрунтував систему стримувань і противаг на прикладі флорентійської влади. У своїй праці «Історія Флоренції» він описує флорентійську модель розподілу влади та притаманну їй систему стримувань і противаг як запоруку свободи людини і забезпечення її захисту. Модель політичної влади Флоренції поєднувала в собі складні і запутані елементи системи стримувань і противаг, які унеможлилювали поширення свавілля. До прикладу, Н. Макіавеллі описує, що місто було поділено на 6 частин, з яких до Ради старійшин обирали по два представники. Чотири члени Ради старійшин щороку змінювались. Згодом чисельність управителів міста збільшили до 36, потім зменшили до 12 і переобирали їх що два місяці. Також існували Рада з 80 осіб і Рада зі 180 осіб, що вирішували різного роду завдання і разом формували Загальну раду. Крім того, було створено Народну раду зі 120 мешканців міста, яка призначала посадових осіб і схвалювала остаточні рішення з усіх справ, що їх розглядали інші ради [91, с. 170–200]. При цьому конституційний порядок організації державних органів змінювався що п'ять років. Задля справедливого правосуддя та ефективного функціонування судової гілки влади двох суддів призначали з інших міст, зокрема, з Болоньї, що вважалась центром правосуддя та юридичної освіти в Європі того часу. Це була одна з найважливіших ознак флорентійського розподілу влади, доповнена системою стримувань і противаг. З цього приводу Н. Макіавеллі писав, що завдяки новій системі правління у

Флоренції панує законність і вона ще довго зберігатиме свою свободу і славу [91, с. 356–360].

Класичне трактування системи стримувань і противаг та її теоретичне узагальнення набувають розвитку в епоху Нового часу. Доктринальне обґрунтування принципу розподілу влади та закріплення системи стримувань і противаг знаходимо в працях Дж. Локка та Ш.-Л. Монтеск'є [88; 108]. На думку англійського філософа Джона Локка (1632–1704 рр.), розподіл влади є необхідним передовсім для забезпечення прав і свобод людини. Дж. Локк – прихильник представницької системи, яка формується з волі народу і є відповідальною перед ним. У своїй праці «Два трактати про державне правління» мислитель розрізняє законодавчу, виконавчу та союзну (федеративну) гілки влади та викладає основні ідеї щодо системи стримувань і противаг. На його думку, державне управління має здійснюватись збалансовано між полюсами влади, які водночас зберігають певну супідрядність між собою. На відміну від Ш.-Л. Монтеск'є, у вченні якого домінує ідея «рівноваги влад» [88; 108], Дж. Локк називає законодавчу владу вищою щодо двох інших, які повинні підпорядковуватись їй, хоча й можуть зі свого боку активно впливати на законодавчий орган, не перетворюючись на його додаток. Законодавча влада є вищою в тому розумінні, що закони є строго обов'язковими до виконання з боку уряду, чиновників і суддів [88, с. 326]. У свою чергу, монарх як голова виконавчої влади має право розпускати та скликати парламент, володіє правом вето, правом законодавчої ініціативи та правом удосконалення виборчої системи. Але й діяльність монарха мусить бути строго підзвітною «букві закону», зокрема монарх не може перешкоджати регулярним скликанням парламенту. Вищезгадані елементи системи стримувань і противаг, описані мислителем, набули деяких модифікацій, проте активно застосовуються у практиці сучасних демократичних республік [88, с. 65–68; 108, с. 287].

Багато науковців вважають, що саме французький мислитель Шарль-Луї Монтеск'є (1689 – 1755 рр.) вперше теоретично обґрунтував рівнозначність гілок влади та систему стримувань і противаг. Ш.-Л. Монтеск'є вважав, що

республіканська форма правління характерна для невеликих держав, хоча й не виключав можливості її функціонування на великих територіях. Для забезпечення законності й волі потрібно здійснювати поділ влади за республіканської, і за монархічної форми правління. У своїй праці «Про дух законів» філософ стверджував, що для створення поміркованого правління необхідно комбінувати різні форми влади, регулювати їх, стримувати, приводити їх у дію, додавати, так би мовити, баласту одній, щоб вона могла врівноважувати іншу [123, с. 300–352].

Мислитель виділив у державі законодавчу, виконавчу та судову гілки влади, наголошував, що зосередження всієї повноти влади в руках однієї з них неодмінно призводить до зловживання і сваволі. Тому, на думку Ш.-Л. Монтеск'є, потрібно створювати такий порядок, коли «одна влада призупиняє іншу». Відтак кожна з трьох гілок влади повинна стримувати й обмежувати одна одну. Тріада гілок влади, виділена мислителем як альтернатива монархічному абсолютизму, лягла в основу сучасної теорії конституціоналізму [88; 123]. Вчення про ліберальне розуміння свободи, громадянські права та поділ влади лягли в основу перших конституцій та Декларації з прав людини і громадянина 1789 року [208; 211].

Окремі положення розподілу влади знаходимо в доктрині іншого французького мислителя епохи Просвітництва Жана-Жака Руссо (1712 – 1778 рр.). За умовами суспільного договору (однієї з теорій походження держави) суверенітет належить народові і виявляється в здійсненні законодавчої влади. Відповідно до вчення мислителя, неподільність суверенітету передбачає неприпустимість поділу влади. Водночас щоб уникнути беззаконня, все ж необхідно розмежувати компетенцію виконавчих та законодавчих органів. Виконавчу владу має очолювати суверен, а для уникнення узурпації потрібен контроль з боку народних зборів [157].

Незважаючи на історично підтверджений факт першості конституційного документа, що належить «Пактам й конституціям законів і вольностей Війська Запорозького» П. Орлика [184], еталоном декларативного утвердження поділу

влади та системи стримувань і противаг у юридичній та політичній науці вважають Конституцію США 1787 року. Принцип поділу влади ліг в основу закріплення президентської форми правління в США [209]. Зокрема, «батько американської конституції» Джеймс Медісон звернув увагу на доцільність такої складової в теорії розподілу влади, як система стримувань і противаг, яку він розглядав як необхідні для запобігання зловживання владою механізми. Зловживанням з боку законодавчої гілки влади, за Дж. Медісоном, потрібно запобігати за допомогою створення такої внутрішньої організації, яка передбачала б стосунки з іншими гілками влади через взаємні стримування [249].

Американський політик Дж. Адамс порушив питання про найбільш вдалий державний устрій. Політичний діяч допускав і визнавав монархічну форму правління, за умови контролю і стримування з боку знаті. Проте ідеалом для Дж. Адамса була змішана форма правління, за якої в апараті влади виділявся би трьохелементний баланс у вигляді трьох незалежних та взаємно врівноважених гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової [199]. Організацію взаємодії трьох полюсів влади Дж. Адамс запозичив із трактату Цицерона «Про державу» [182]. Він конкретизував та уточнив міркування давньоримського філософа, стверджуючи, що саме така форма організації влади є найбільш вдалою для прийняття та імплементації законів держави, а також реалізації принципу «правління законів, а не людей» [199].

Серед творців американського державотворення важливо також згадати погляди Джона Маршалла. Його ідеї лягають в основу механізмів контролю судової гілки влади щодо інших. Саме його вважають одним із основоположників американської правової системи. Відповідно до власного досвіду практичної діяльності на посаді очільника Верховного суду, а також враховуючи особисті спостереження, Дж. Маршалл обґрунтував принцип необхідності судового нагляду за дотриманням Конституції, а саму судову систему та право судової супервізії вважав наріжним каменем функціонування системи стримувань і противаг [233].

Принцип поділу влади та взаємодії між владними гілками відобразився в положеннях французької Декларації прав і свобод людини й громадянина 1789 року та в подальшому у Конституції Франції 1791 року [212; 217]. Паралельно з практичним застосуванням принципу поділу влади представники західноєвропейської політико-правової думки кінця XVIII – початку XIX ст. також теоретично обґрунтували поділ влади та системи взаємних стримувань. Зокрема, німецька політико-правова думка цього періоду цілком підтримувала ідею поділу влади. Видатний німецький філософ Іммануїл Кант (1724 – 1804 рр.), запозичивши елементи вчення Ш.-Л. Монтеск'є, виділяє три гілки влади: законодавчу (що належить лише суверенній «колективній волі народу»), виконавчу (зосереджену в законного правителя і підвітну законодавчій гілці) та судову (що призначається владою виконавців) [62].

Німецький філософ Георг Гегель (1770 – 1831 рр.) розробив політико-правове вчення про поділ влади в державі як запоруку і гарантію публічної свободи, виділивши законодавчу гілку влади, урядову владу і владу государя [29]. Подібні погляди поділяли великі англійські теоретики європейського лібералізму Еремія Бентам та Дж. Мілль, а також ідеологи французької буржуазії Б. Констан і А. Токвіль [73, с. 143–162].

Суттєве гальмування розвитку демократичних ідей від кінця XIX ст. спостерігаємо в багатьох країнах Європи аж до придушення фашистських режимів та здобуття країнами-сателітами Радянського Союзу цілковитої незалежності. Після розпаду Радянського Союзу та вступу нових незалежних держав на шлях демократичних перетворень принцип розбудови державної влади передбачав основоположні елементи системи стримувань і противаг зі своїми особливостями для кожної конкретної держави [73].

Сучасна зарубіжна політична література значною мірою порушує питання функціональних повноважень гілок влади за різних форм правління. Можемо виділити кілька наукових шкіл, які вивчають систему стримувань і противаг:

1. *Американська школа політичної науки.* Специфікою дослідників цієї групи є те, що основним першоджерелом їхніх досліджень у цьому напрямі

є розподіл влади та взаємодія гілок влади, задекларовані в Конституції США. Примітно, що документ не називав цей механізм системою стримувань і противаг, проте в ході дослідження затвердженого в Законі механізму до наукового обігу ввійшов саме такий термін. Американські науковці досліджують систему стримувань і противаг крізь призму закріпленого у Конституції принципу взаємодії сильних та незалежних гілок влади, тобто аналізують способи реалізації влади в президентській республіці. Серед учених цієї групи назвемо Б. Акермана, Ф. Фукуяму, Т. Саргентіч, Д. Уолдрона [198; 220; 247; 257]. Вивчення системи стримувань і противаг в американській політологічній школі скеровано здебільша крізь призму юриспруденції.

2. *Західноєвропейська школа політичної науки.* Її увагу найбільшою мірою сконцентровано на здійсненні порівняльних досліджень різних форм правління. Зокрема, що науковці Східної Європи зосереджують свою увагу на дослідженнях змішаних форм правління. Наукові розвідки в цьому напрямі знаходимо в таких дослідників, як Ж. Блондель, Е. Булмер, В. Канас, Д. Куртін, П. Пансарді та ін. [202; 206; 208; 210; 242].

3. *Російська школа політичної науки.* До представників цієї школи зараховуємо О. Зазнаєва, К. Зуєву, А. Мішина, І. Третьяк, та ін. [56; 58; 104; 174]. Представники російської школи здебільшого акцентують свою увагу на вивченні інституту президента, сили і ваги його повноважень у контексті взаємодії з іншими гілками влади.

На сьогодні зарубіжна політична думка є доволі різноманітною в контексті дослідження системи стримувань і противаг, що спонукає проаналізувати цей феномен з урахуванням різних аспектів та з'ясувати принципи його функціонування в різних умовах.

1.2. Особливості поглядів на функціонування системи стримувань і противаг в українській політичній думці: історія та сучасність

Проблеми розмежування владних повноважень прямо пов'язані з розвитком державотворчої практики України. Відтак, на нашу думку, варто

виділити такі етапи розвитку ідей щодо розмежування полюсів влади та взаємовідносин між ними в історії української політичної думки:

I етап (IX – XII ст.) – період зародження ідей щодо функціонування державно-управлінського апарату, пов'язаний із виникненням державності на українських землях.

II етап (XVI – початок XVII ст.). Для цього періоду характерним був ідейно-політичний рух за визволення українського народу від польського панування.

III етап (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) – українська політична думка козацько-гетьманської доби. Визначною особливістю цього етапу було укладення «Пактів й конституцій законів і вольностей Війська Запорозького» – своєрідного договору між гетьманом П. Орликом та старшиною і козацтвом Війська Запорозького в 1710 році [184].

IV етап (XIX – 30-ті рр. XX ст.) – період «розквіту» української політичної думки. Характеризується активізацією уваги з боку громадсько-політичних діячів та правознавців до проблем державотворчих процесів на теренах України [74].

V етап (30-ті рр. XX ст. – 1991 р.) – радянський період в українській політичній думці.

VI етап (від 1991 року – до сьогодні) – пов'язаний із здобуттям Україною незалежності. На цьому етапі розвиток теорії системи стримувань і противаг активізується і стає необхідною запорукою для побудови молодій українській демократії.

На першому етапі було закладено основи та виокремлено основні положення суспільно-політичної думки, що відображено в літописах. У чистому вигляді проблему розмежування владних повноважень ще не порушували, проте на цьому етапі вирішували низку проблем поточного характеру, вивчали правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою та державою, проблеми цілісності та суверенності політичної влади. Одним із найвидатніших творів цього періоду, який розкриває політико-правові

проблеми поділу влади є «Руська правда» Ярослава Мудрого. Ця праця стала своєрідним збірником законів Київської Русі, унікальним початком вітчизняного законодавства, основною ідеєю якого був поділ влади заради уникнення міжусібних воєн [38].

Серед мислителів II етапу варто згадати українського філософа й суспільно-політичного діяча С. Оріховського. Ідеалом для нього була освічена монархія, обмежена законом. Він виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади, вважав неприпустимою підлеглисть світської влади духовній. Філософ зробив спробу розмежувати повноваження цих гілок влади: єпископ під час служби не є підданим короля; влада короля не поширюється на церкву; сфера впливу єпископа обмежується стінами собору [60; 78].

Першим в історії документом, де було законодавчо закріплено окремі елементи системи стримувань і противаг, є «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького», – договір між гетьманом П. Орликом та старшиною і козацтвом Війська Запорізького (1710 р.), який в сучасному науковому дискурсі називають Конституцією П. Орлика [184]. Основні положення цього документа загалом змальовують парламентську республіку. У 16 статтях документа визначено основні повноваження трьох гілок влади (законодавчої, представленої Генеральною радою; виконавчої на чолі з Гетьманом та генеральною старшиною; судової, що реалізується через діяльність Генерального військового суду) з елементами взаємних стримувань. Зокрема йдеться про взаємну підзвітність: гетьман був зобов'язаний звітувати перед Генеральною радою, а остання, у свою чергу, мала доповідати про державні справи. Окрім того, Генеральна рада була вповноважена висловлювати недовіру Гетьманові та, за його поданням, затверджувала особовий склад генеральної старшини. Текст Конституції пронизаний основною ідеєю – обмежити гетьманську владу іншими гілками. Також було виокремлено принцип незалежності суддів [60; 184].

Визначною постаттю в українській політичній думці середини XIX ст. був М. Драгоманов. У своїй державно-правовій концепції мислитель

виокремлював три гілки влади: законодавчу, виконавчу й судову. Він визначав окремі елементи системи стримувань і противаг, а саме: законодавча влада належала двом думах – державній і союзній, а зміни до основних законів можна було внести в разі підтримки третини голосів членів двох дум і затвердити Державним собором, до складу якого входили делегати з двох дум, а також від обласних зборів; глава держави призначав міністрів, які були підзвітними обом думах [76, с. 150–230].

Оскільки IV етап характеризується активізацією досліджень правознавців щодо проблем державотворення України, нам варто звернути увагу на погляди видатного правника-конституціоналіста Богдана Кістяківського. У контексті правової держави вчений розглядав законодавчу гілку влади як найбільш важливу. Визначальну роль у діяльності гілок влади має народ з високим рівнем правосвідомості. Саме народ, на думку вченого, безпосередньо повинен впливати не лише на формування гілок влади в правовій державі, але й здійснювати контроль за ними. Для перешкодження свавіллю та засиллю державної влади в правовій державі має бути напрацьований стабільний принцип обмеження та контролю між гілками влади, а також між владою та народом. Основою такого механізму стане стабільна система законодавства в державі [65].

На початку XX ст. питанням розмежування владних повноважень та взаємозв'язку між ними приділяв увагу В. Липинський. Мислитель виступав за встановлення правової монархії в традиційній формі гетьманату. При цьому було передбачено обмеження влади глави держави двома законодавчими палатами: нижча – з'їзд Рад окремих земель, що представляють інтереси територій, вища – трудова Рада, загальнодержавна – представляє інтереси праці. У своїй концепції В. Липинський наголошував, що такий розподіл повноважень дасть змогу запобігти встановленню централізації на кшталт московського терору чи польської монархії, де король є маріонеткою в руках шляхти [82].

Серед видатних особистостей цього періоду, які працювали над створенням оптимальної моделі державної влади в Україні, варто згадати також Михайла Грушевського. У власному конституційному проєкті політичний діяч пропонує утвердити в Україні парламентську республіку в складі Російської Федеративної Республіки. Суверенне право республіки повинно було належати українському народові. Пропоновано поділити державну владу в Україні на три гілки: законодавчу (представлену Всенародними зборами України), виконавчу (Кабінет Міністрів) та судову (Генеральний суд і суди земель України). М. Грушевський описує такі елементи системи стримувань і противаг: обрання глави держави парламентом, саморозпуск парламенту, законодавчу ініціативу, формування уряду та ін. Взаємодія гілок влади мала бути спрямована на баланс у повноваженнях, при цьому судова гілка влади повинна була бути автономною і незалежною [37, с. 70–71].

До видатних суспільно-політичних діячів ХХ ст. (IV етапу), які теоретизували погляди на систему стримувань і противаг, слід також зарахувати Отто Ейхельмана. У запропонованому науковцем Проєкті Конституції знаходимо цікавий авторський погляд на основні принципи побудови правової держави демократичного зразка. О. Ейхельман пропонує п'ятигілковий поділ влади: окрім традиційних трьох гілок (законодавчої (парламенту), виконавчої (управління) та судової (суду)), автор наголошує на необхідності функціонування також верховної (установчої) та фінансово-контрольної гілок влади. Основоположні принципи взаємодії всіх гілок, за О. Ейхельманом, передбачали реалізацію принципу народного суверенітету, повну автономію судової та контрольної гілок влади, чітку підконтрольність гілок влади нормам права та їх публічно-правовий характер [44; 177].

Ідеї збалансованості державної влади знаходимо і в працях видатного провідника українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. Миколи Міхновського. На думку політичного діяча, ефективні політичні перетворення, які мали б статись після здобуття Україною незалежності, були б можливими лише з формуванням вискоелективної та збалансованої державної

влади (як основного і найважливішого інструменту державотворення). У конституційному проєкті «Основи закону Самостійної України – Співки народу Українського» автор найбільше уваги приділяє саме питанням влади, засадам її функціонування на основі принципу розподілу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. М. Міхновський пропонує набір елементів системи стримувань і противаг, метою якого є унеможливити зосередження влади в руках одного органу. У конституційному проєкті автор багато уваги відводить характеристиці повноважень окремих гілок влади. М. Міхновський декларує двопалатний парламент, очолення виконавчої гілки влади президентом та незалежність і самостійність судової гілки влади. Окремо в проєкті конституції згадано такі елементи системи стримувань і противаг, як законодавча ініціатива, тлумачення законів, всенародне обрання президента, формування уряду та ін. За описом запропонованої системи стримувань і противаг ми можемо припустити, що М. Міхновський пропонує проєкт президентської республіки – правової держави з дотриманням принципу народовладдя [107].

V-ий етап розвитку політичних ідей в Україні супроводжується гальмуванням процесів теоретичного обґрунтування та практичної реалізації механізмів системи стримувань і противаг. На цьому етапі принцип розподілу влади було збережено лише формально. Де-юре найвищим законодавчим органом Української РСР з 1920 року до липня 1938 був Всеукраїнський З'їзд Рад, а з липня 1938 року – Верховна Рада УРСР. Однак фактично з моменту встановлення на Україні радянського тоталітарного режиму аж до розпаду СРСР влада перебувала в руках Комуністичної партії України в складі КПРС. Центральний комітет був найвищим органом комуністичної партії, а Генеральний секретар ЦК КП України – лідером держави. Всі кандидати в депутати Верховної Ради підлягали обов'язковому схваленню керівництвом Компартії, висунення альтернативних кандидатів не допускали. Система стримувань і противаг у державному апараті функціонувала лише де-юре [34; 60].

Характерним для VI-го сучасного етапу розвитку уявлень про систему стримувань і противаг у вітчизняній політичній науці стає дифузія практичного

здійснення державної влади в теоретичні положення щодо функціонування системи стримувань і противаг. Необхідність пошуку оптимальної системи розподілу влади між полюсами стає однією з головних перешкод на шляху до самостійного розвитку України. Недостатність теоретичних напрацювань щодо розбудови системи державної влади зумовлює низку проблем у практичній реалізації гілками влади своїх повноважень.

Слід зазначити, що дослідження сучасних вітчизняних науковців щодо системи стримувань і противаг є доволі однорідними. Вчені сучасного періоду є практично одностайними в погляді на розмежування владних повноважень та функціонування системи стримувань і противаг. Зокрема М. Цвік наголошує, що серед основних вимог до розподілу влади в демократичній державі є незалежність та відокремленість гілок влади за функціональними можливостями, чітке розмежування політичних і правових форм діяльності, взаємовплив, рівновага та контроль між ними [181, с. 24].

На думку українського вченого Ю. Шемшученка, проблеми оптимізації державного устрою в Україні, поліпшення діяльності та взаємодії органів законодавчої, виконавчої і судової влади, а також проблема системного розвитку українського законодавства є основними для побудови демократичного суспільства [190].

Серед найважливіших проблем сучасної політичної науки в Україні, пов'язаних із вивченням системи стримувань і противаг як особливого феномену демократичного суспільства, слід назвати такі:

1. Проблема співвідношення правового та політичного аспектів у функціонуванні системи стримувань і противаг. Варто зазначити, що здебільшого систему стримувань і противаг розглядають крізь призму правової науки. Втім, за останнє десятиріччя політична складова цієї системи поступово виходить на перший план у дослідженнях українських учених. Сюди ж можна зарахувати також і проблему вибору напрямів та методів дослідження системи стримувань і противаг. На думку української дослідниці Н. Гайдаєнко, питання

вибору методології дослідження є важливим, оскільки необхідно виокремити політичне знання про систему [25, с. 326].

2. Проблема комплексного дослідження системи стримувань і противаг. Перед сучасною політичною наукою постало важливе завдання – вибудувати сучасну теорію системи стримувань і противаг з модернізацією вже наявних теоретичних положень та з урахуванням багатосторонньої природи походження розподілу повноважень та взаємних стримувань. Наявна потреба окреслити практичні поради для здійснення політичної діяльності зумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення системи стримувань і противаг з використанням широкого арсеналу методів. Зокрема, на думку вітчизняного науковця Н. Жук, система стримувань і противаг – це багатоаспектне та мультифункціональне утворення, яке є основою для саморегуляції державної влади. Окрім того, науковець обґрунтовує тезу про багатовимірність та багатоваріантність природи системи стримувань і противаг [46, с. 12].

3. Проблема накопичення емпіричних і теоретичних знань щодо функціонування системи стримувань і противаг. Зважаючи на особливості природи походження влади та її розподілу, акумуляція фактів та можливість їх обробки часто є проблемними. Не менш важливими є інтерпретація та опрацювання фактів і уникнення суб'єктивних суджень та оцінок. Пошук і вивчення принципів, закономірностей та функцій системи стримувань і противаг спрямовано передовсім на вироблення рекомендацій для політичної практики. Втім, складні зв'язки теорії системи стримувань і противаг з практикою обмежено лімітованим арсеналом методів, що застосовуються під час їх вивчення.

Приміром, науковці В. Ребкало та В. Шахов наголошують на найважливішій теоретичній проблемі сучасної політичної науки в Україні: проблемі створення системи стримувань і противаг державно-владної діяльності в процесі реалізації принципу розподілу влади не знайшла адекватного висвітлення у вітчизняній літературі [165, с. 10 – 11].

4. Поліваріантність результатів якісної оцінки системи стримувань і противаг. Проблемним аспектом опрацювання емпіричних даних, які стосуються функціонування системи стримувань і противаг, є можливість не лише описати спостережувані явища, але й пояснити їх, виокремити характерні особливості та віднайти причинно-наслідкові зв'язки.

На нашу думку, система стримувань і противаг, а саме співвідношення між її основними елементами, може піддаватися методам кількісного аналізу. Застосування альтернативних методів дослідження здатне створити умови для можливості отримати більш об'єктивні знання про систему стримувань і противаг. Ця проблема є актуальним полем для майбутніх розвідок у цьому напрямі.

5. Проблема співвідношення теоретично обґрунтованих положень системи стримувань і противаг та практичної реалізації суб'єктами політики повноважень із врахуванням особливостей політичної системи держави, актуальних потреб та настроїв у суспільстві, а також наявності чи відсутності особистісних інтересів сторін. Теоретичні напрацювання майбутньої комплексної теорії стримувань і противаг мають гармонійно лягти в практичну площину реалізації сторонами політики своїх повноважень у межах системи, втім виникнення дисбалансу може бути неминучим без врахування латентних факторів: від національних особливостей до поточного співвідношення сил на політичній арені держави [45; 165].

Варто зазначити, що складність цієї проблеми простежується в прийнятті конституційно важливих рішень. Нерідко зміни, які стосуються оптимізації системи стримувань і противаг задля покращення її функціонування, приймають виключно з політичних міркувань. Відтак, прийняті рішення мають не практичний та доцільний характер, а є політично вигідними для тих, хто їх приймає в той чи той період часу.

Незважаючи на поточну інтенсифікацію уваги до проблем розмежування владних повноважень в Україні, пошуку оптимальної системи стримувань і противаг, варто зазначити, що актуалізацію важливості системи стримувань і

протываг спостерігаємо в пік розгортання чи виникнення суперечностей, пов'язаних із неспроможністю системи до гармонійного функціонування. Зазвичай це пов'язано з недосконалістю вітчизняного законодавства та наявністю прогалів, які слугують сприятливим середовищем для виникнення спекуляцій та політичного маневрування.

Вивчення системи стримувань і протываг не може бути відірваним від політичної практики. Тому, на думку Н. Гайдаєнко, для логічного переведення теоретичних положень у практичні напрацювання потрібно застосовувати інституціональний та порівняльний підходи, не обмежуючись виключно системним [25].

На думку І. Процюка, поділ влади містить інституціональну та функціональну компоненту. Інституціональний аспект передбачає існування трьох гілок влади, а функціональний виявляється в їхній взаємодії, відносній незалежності та взаємовпливі [147]. Система стримувань і протываг відповідає саме за функціональне наповнення змісту поділу влади. Проте її вивчення не може бути ізольованим від інституціональної компоненти.

Можна виокремити такі напрями досліджень системи стримувань і протываг у сучасній українській політичній науці:

1. Вивчення системи стримувань і протываг як механізму законодавчо закріплених повноважень гілок влади (підхід юридичної науки) (Н. Жук, І. Процюк, Л. Силенко, А. Яковлева та ін.) [45; 147; 163; 197]. Політичне вчення, на думку представників цього напрямку, цілком відповідає вимогам постнекласичної (сучасної) науки. Зважаючи на це, науковці мають враховувати, що її об'єкт є складним інтегральним утворенням, лабільним і водночас багатоаспектним. Доказом цього може слугувати поява нових теоретичних напрацювань розподілу влади в межах різних підходів, а також взаємопроникнення методів від різних наук. В Україні, зокрема, найбільш плідно систему стримувань і протываг вивчають в царині юридичної науки.

2. Напрямок вивчення функціональних дисбалансів у системі стримувань і протываг між гілками влади в Україні (О. Валевський, М. Оніщук,

I. Сало та ін.) [20; 114; 158]. Багато сучасних науковців та громадських діячів зосереджують свою увагу на проблемах функціонального наповнення системи стримувань і противаг, а також практичної реалізації гілками влади своїх повноважень. Політичний досвід України засвідчує необхідність реформувати положення щодо функцій гілок влади, а також узгодити національне законодавство для запобігання виникненню суперечностей у взаємодії між гілками влади.

3. Вивчення системи стримувань і противаг як політичного феномена, атрибута демократії (Н. Гайдаєнко, В. Ребкало, В. Шахов та ін.) [24; 26; 165]. Представники цього напрямку акцентують увагу на політичній природі феномену системи стримувань і противаг, вважаючи її однією з умов побудови демократичного суспільства.

Втім, зауважимо, що виокремлення цих підходів, зважаючи на специфіку досліджуваного об'єкта, є доволі умовним. На нашу думку, вивчення системи стримувань і противаг в єдиному ключі є невиправданим. Міждисциплінарний характер явища системи стримувань і противаг зумовлює врахування знань і теоретичних напрацювань юридичної науки, філософії та соціології.

Оскільки нам важливо дослідити нормативно-правове закріплення системи стримувань і противаг в Україні, важливою складовою джерельної бази є закони, які утверджують основні елементи системи стримувань і противаг. Зокрема, базовими нормативно-правовими актами, які стосуються функціонування всієї системи стримувань і противаг в Україні, є «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року», Конституція України від 28 червня 1996 року та Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року [71; 72; 135].

Окремого розгляду потребують нормативно-правові акти, які регулюють функціонування окремих гілок влади. Зокрема, в контексті дослідження

законодавчої гілки влади доцільно розглянути Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року [143], «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент)» від 10 вересня 2019 року [141]. У контексті дослідження повноважень виконавчої гілки влади ми використовуватимемо Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 2 березня 2014 року [137]. Для дослідження статусу і повноважень судової гілки влади слід розглянути Закони України «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 року, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року, «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, «Про внесення змін до Конституції (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. та ряд рішень Конституційного Суду України [130; 131; 133; 145; 150–152].

1.3. Квантифікаційні методики дослідження повноважень гілок влади

У контексті нашого дослідження доцільно виокремити та розглянути категорію науковців, які вивчають систему стримувань і противаг крізь призму індексного та кластерного аналізу. До цієї групи належать Т. Фрай, Дж. Хеллман, А. Кроувел, Дж.Макгрегор, М. Лааксо, М. Шугарт, Дж. Кері, Р. Таагепер та інші [219; 225; 228; 229; 235; 238; 251–253]. Дослідники цієї групи є авторами методик обчислення повноважень гілок влади та взаємодії між президентом, парламентом та урядом. Науковці у своїх працях звертають значну увагу на проблеми квантифікації повноважень гілок влади та президента з метою визначити панівну роль однієї зі сторін в контексті здійснення своїх повноважень.

Застосування математичних методів у соціальних науках часто зазнає критики з боку прихильників традиційних методів дослідження в цій царині. Незважаючи на численні гострі дискусії та критику практики застосування квантифікаційних методів у політології, на сучасному етапі її розвитку ці методики набувають все більшої популярності.

Зокрема, йдеться про методи індексного та кластерного аналізу, які застосовують для детального вивчення моделей інституційно-функціональної

організації державної влади. Індексуюванню рівня впливовості та обсягу повноважень в системі поділу влади найбільшою мірою підпадає президент і законодавча гілка влади (парламент). Поштовхом до таких досліджень став розпад СРСР, утвердження європейських демократій, а також формування демократій у східноєвропейських державах. На сьогодні найбільшого поширення набуло індексування повноважень президента за різних форм правління. Індексний аналіз президентської влади найбільшого поширення набуває в західній політичній науці та вже налічує близько десяти математичних методик вимірювання. Це дало можливість значно розширити можливості порівняльного аналізу та більш цілісно дослідити функціонування інституту президентства за різних типів республіканського правління. Можна виокремити декілька груп методик за зосередженням на вимірі повноважень тої чи тої гілки влади.

I. Методики дослідження рівня президенталізму:

1. *Індекс повноважень президента М. Шугарта і Дж. Кері* на основі простого інтервального методу. Обчислюють загальне числове значення повноважень президента на основі двох груп: законодавчі та законодавчі повноваження. Кожне з повноважень оцінюють за диференційованою системою оцінок у 5-ти бальній шкалі (де «0» – президент не володіє цим повноваженням, а «4» – президент володіє цим повноваженням у повній мірі) [251].

Автори ранжують політичні системи за обсягом президентських повноважень і ступенем роздільності джерел підтримки асамблеї (законодавчого органу) і кабінету (виконавчого органу). Для операціоналізації першого критерію використовують індекс влади президента над кабінетом, що є сумою двох індикаторів – «формування кабінету» і «відставка кабінету», а для операціоналізації другого критерію – індекс роздільного виживання, який є сумою індикаторів «недовіра кабінету» і «розпуск асамблеї». Роздільне виживання асамблеї і кабінету є показником того, наскільки кабінет і парламент залежать один від одного. Якщо в разі розпуску парламенту кабінет продовжує функціонувати, то таке виживання є максимальним. Або ж у разі зміни

особового складу кабінету – парламент продовжує функціонувати [251]. Країни розміщують у виведеній авторами матриці залежно від значень індексів (див. табл. 1.1).

Незважаючи на суттєві сильні сторони цієї методики, її основним недоліком є обмеження лише оцінкою формально затверджених та конституційно прописаних повноважень.

Таблиця 1.1

Типологія демократичних систем за М. Шугартом і Дж. Кері

Роздільне виживання
парламенту і президента

Мах	Парламентсько-президентська	Президентська
Контроль президента над кабінетом		Парламентська
None	Прем'єр-президентська	Асамблейно-незалежна
		Мах

2. *Методика Дж.Макгрегора.* Автор виокремлює 43 повноваження президента і на цій основі створює два індекси президентської влади – збалансований та незбалансований. Всім повноваженням, якими володіє президент, Дж. Макгрегор присвоює числове значення – «1»; потім сумує всі «одиниці» за трьома категоріями: 1) символічні, церемоніальні та процедурні повноваження, 2) повноваження, які стосуються призначення на посади, 3) політичні повноваження; із суми віднімають по «0,5» для кожного

часткового, обмеженого або повноваження, яке президент поділяє ще з кимось; обчислюють відсоток отриманої суми від «43» (тобто максимально можливого показника). Внаслідок підрахунку ми отримуємо незважений індекс президентських повноважень, який свідчить про те, наскільки президент повно (у відсотковому співвідношенні) використовує свої конституційні повноваження. На прикладі отриманого у 1994 році показника 48 % для Албанії автор пояснює, що албанський президент володіє 48 % від всіх конституційних повноважень [235].

Варто враховувати, що основним недоліком методики Дж. Макгрегора є те, що всі президентські повноваження розглядають як рівноцінні отож такий аналіз є доволі однобічним та не дає можливості диференціювати повноваження президента за їх важливістю та впливовістю на політичні процеси, що мають місце в державі. Для уникнення такої упередженості автор пропонує поряд з незваженим індексом президентських повноважень обчислювати також і зважений індекс.

Суть зваженого індексу полягає в присвоєнні різним групам повноважень президента різні числові значення залежно від «ваги» повноважень. Тому кожне символічне, церемоніальне і процедурне повноваження отримує «1», кожне повноваження президента за призначенням – «2» і кожне політичне повноваження – «3», якщо президент володіє цими повноваженнями повною мірою. Потім визначають суму за кожною з трьох груп, і врешті-решт всі три показники сумують та визначають відсоток від максимально можливої суми – «84». Зважений індекс відрізняється від незваженого, адже більшою мірою враховує реальну вагу повноважень президента в державі [56; 235].

За своїм змістом методика Дж. Макгрегора спрямована на визначення відсоткового співвідношення наявних у президента повноважень до конституційно можливих. Завдяки своїй простоті методика Дж. Макгрегора набула широкої популярності в західних політичних теоріях. У політичній літературі вона дістала назву «checklist method» (метод контрольної таблиці) [235]. Проте, на наш погляд, ця методика дещо однобічно розглядає

президентські повноваження без врахуванням зворотної взаємодії гілок влади з президентом, а також автор не дає чіткого обґрунтування отриманим індексам.

3. *Методика Дж. Хеллмана.* Автор присвоює кожному повноваженню номер залежно від того, чи належить воно виключно президентові чи надається президентові з обмеженнями, чи не надається зовсім. У системах з президентською формою правління оцінку «1» присвоюють виключним повноваженням, «0.5» – повноваженням із застереженнями і оцінку «0» – тим повноваженням, якими президентів зовсім не володіє. У парламентських системах з прямими виборами президента (мабуть, Дж. Хеллман має на увазі напівпрезидентські системи) оцінки, відповідно, проставляють так: «0.75», «0.35» і «0». У парламентських системах з непрямыми виборами президента оцінки інші: «0.5», «0.25» і «0» [225]. Дж. Хеллман обґрунтовує ідею залежності обсягу і значимості президентських повноважень від форми державного правління. Методика Дж. Хеллмана спрямована на обчислення індексу президентських повноважень (на основі суми показників) та ранжування країн від найбільшого до найменшого індексів [225, с. 52].

Методику Дж. Хеллмана та методику Т. Фрая в науковій літературі розглядають як подібні. Вони доволі прості в застосуванні, проте найбільш вразливим місцем цих методик, на наш погляд, є неврахування «ваги» повноважень президента, адже практично кожне повноваження оцінюють рівномірно з іншими, що на практиці не відображає важливості основних повноважень президента, а також не враховує ролі президента під час здійснення спільних повноважень.

4. *Методика Т. Фрая.* Американський дослідник використовує той самий список президентських повноважень, що й Дж. Хеллман. Проте він поділяє їх на дві групи – виняткові повноваження і спільні повноваження («shared») [219, с. 525]. До першої групи він зараховує повноваження, які належать лише президентові, – право вето, призначення посадових осіб, право видавати укази, прирівняні до законів, право законодавчої ініціативи. Спільні повноваження – це ті, які президент поділяє з іншим державним органом

(парламентом або урядом), і в цьому випадку можливості президента обмежено. Крім того, за президентом закріплюють залишкові («residual») повноваження, які дістаються президентові після парламенту або уряду (наприклад, президент може видавати декрети-закони, але вони підлягають урядовій санкції) або в специфічних ситуаціях (наприклад, у разі кризи). Якщо президента обирають прямими виборами, виняткові повноваження президента позначають цифрою «1», а спільні повноваження – «0.5». Якщо президента не обирають всенародно, то кожному його повноваженню присвоюють «0.5». Потім всі числові значення сумують, і ми отримуємо шуканий індекс президентських повноважень [219].

Особливістю обробки отриманих результатів є те, що автор прив'язує отриманий індекс до індексу рейтингу свободи «Freedom House», аргументуючи тим, що простежується пряма залежність між рівнем президентських повноважень та рівнем свободи [218; 219]. У своїй праці дослідник створює графік, у якому відображає таку залежність: чим вищий рівень індексу президентських повноважень, тим вищий рівень авторитаризму (тобто нижчий індекс свободи) [219]. Проте така аргументація видається дещо упередженою, адже не враховує практичного стану речей у політичній реальності кожної окремо досліджуваної країни.

5. *Індекс президентської влади (ІПВ) О. Норгаарда і Л. Йоханнсена.* ІПВ обчислюють, використовуючи кодування за трьома основними групами ресурсів конституційної влади – символічні, ресурси за призначенням і політичні ресурси. Кодують також спосіб президентських виборів (прямі вибори або вибори парламентом) і тривалість президентського терміну. Якщо президент володіє ресурсом у повному, необмеженому обсязі, то проставляють оцінку «1»; якщо його ресурс обмежений – «0.5»; якщо в нього немає такої влади – «0» [238]. Формула ІПВ така:

$$IPA = (1 (\Sigma S1-7) + 2 (\Sigma A1-13) + 3 (\Sigma P1-17)) \times E \times L = IS / 336 \times 100 \quad (1.1)$$

де IPA - індекс президентської влади (ІПВ);

S - символічні ресурси (їх 7): оцінка кожного «1», «0.5» або «0»;

A - ресурси за призначенням (їх 13): оцінка кожного «1», «0.5» або «0»;

P - політичні ресурси (їх 17): оцінка кожного «1», «0.5» або «0»;

E - спосіб президентських виборів: прями вибори («2»); вибори парламентом («1»);

L - тривалість президентського терміну: обмежений термін («1»); довічне обрання президента («2»);

IS - значення індексу щодо максимально можливого показника (336), який розраховують за цією ж формулою так:

$$IPAm_{ax} = ((7 \times 1) + (2 \times 13) + (3 \times 17)) \times 2 \times 2 = 336 \quad (1.2)$$

ІПВ використовують для типології президентства та аналізу кореляцій і регресій. На підставі порівняльного аналізу дослідники виокремили такі групи президентів: 1) *реактивні символічні президенти* – це в основному глави держав, що їх обирають парламенти; 2) *глави держав із функціями спільного використання виконавчої влади* та 3) *виконавчі глави держав*. За висновками дослідників, з-поміж 97 досліджених держав у 38 – реактивні символічні президенти (середній показник ІПВ – 19.6), у 40 – із функціями спільного використання виконавчої влади (середній показник ІПВ – 47.43) та у 19 – виконавчі глави держав (середній показник ІПВ – 65.13). Здійснено також порівняння середнього показника ІПВ країн за регіонами. Водночас науковці не ранжують показник ІПВ (єдиного розподілу числових показників), що дозволяло б конкретизувати тип президентства в державі. Серед недоліків методики варто відзначити доволі складний спосіб обчислення Індексу і певну неясність у розподілі показників та їхніх значень [238].

Внаслідок проведеного аналізу кореляцій і регресій вирішується проблема взаємозв'язку між формою державного правління та іншими змінними – економічними (ВВП на душу населення та індекс економічної свободи) і політичними (індекс свободи) [218]. Водночас зауважимо, що, довівши кореляційний зв'язок між повнотою президентської влади та

економічної свободи, у висновках до свого дослідження автори зазначають, що довести пряму залежність між президенціалізмом і демократією їм не вдалось. Проте проведені дослідження, як зазначають самі вчені, відкриває можливості для подальших наукових розвідок у цьому напрямку.

II. Методики, спрямовані на порівняння обсягу повноважень президента і парламенту:

1. *Індекс рівня президенціалізму А. Кроувела (РПрез)*. Нідерландський науковець у своїх обчисленнях аналізує повноваження в межах двох змінних – індексу парламентаризму (Шар) та індексу президенціалізму (Шпре). Для кодування використано такі числові значення: якщо обчислюють Шпре, то «1» присвоюють ознаці, яка однозначно асоціюється з президенціалізмом, «0» – якщо цю ознаку жодним чином не можна залучити до президентської системи. Навпаки, якщо обчислюється Шар, то «1» присвоюється ознаці парламентаризму, «0» – якщо ознака не характерна для парламентаризму. У випадках неповних і спільних повноважень застосовують «0.5». Наприклад, «0.5» присвоюють, коли президент (для Шпре) або парламент (для Шар) ділять повноваження щодо розпуску парламенту з іншим актором.

А. Кроувел присвоює числові значення сімом змінним: 1) вибори президента; 2) розпуск парламенту; 3) формування уряду; 4) вотум довіри парламенту; 5) вотум недовіри парламенту; 6) право законодавчої ініціативи та право вето президента; 7) повноваження виконавчої гілки влади [228].

Після визначення Шпре та Шар (кожен – шляхом сумування числових даних змінних) обчислюють рівень президенціалізму за формулою:

$$\text{Шпре} - \text{Шар} = \text{РПрез} \quad (1.3)$$

Позитивні значення (+) вказують на президенціалізм, від'ємні (-) – на парламентаризм [228, с. 20].

2. *Індекс форми правління О. Зазнаєва*. Російський дослідник зробив спробу вдосконалити методику А. Кроувела та на її основі створив методику, спрямовану на визначення форми правління конкретної держави. З

урахуванням змін, внесених до методики А. Кроувела, О. Зазнаєв виділяє десять критеріїв вимірювання президентської і парламентської влади. Максимальне значення показника за кожним критерієм – «1», мінімальне – «0». Як і у А. Кроувела, є проміжний варіант – «0.5». Максимальне значення для президентського індексу та для парламентського індексу (ПарІ) становить «10» [56; 265]. Шляхом віднімання парламентського індексу від президентського індексу можна отримати Індекс форми правління (ІФП):

$$\text{ІФП} = \text{ПрІ} - \text{ПарІ} \quad (1.4)$$

Позитивні значення ІФП вказують на тяжіння системи до президентської форми, а негативні – до парламентської форми. Чим більше числове значення індексу, тим більше система має президентських або парламентських елементів. Нульове значення ІФП свідчить про збалансованість влади [265].

3. *Методика А. Сіароффа.* Дослідник розробив комплексний індекс, спрямований на обчислення президентської влади з урахуванням форми правління. Дослідження А. Сіароффа спирається не лише на формальні положення конституцій, але й на політичну практику. Проте сам автор не вказує, як саме він враховує політичну практику. Дослідник пропонує дихотомічну систему індексування, за якої «1» свідчить про наявність ознаки, «0» – про її відсутність. Обчислюється індекс за дев'ятьма змінними: 1) прями вибори президента; 2) одночасні вибори президента і законодавчого органу; 3) дискреційні повноваження президента щодо призначення; 4) очолення уряду президентом; 5) президентське вето; 6) право президента вводити надзвичайний стан на довгий період часу або право видавати укази, прирівняні до законів; 7) визначальна роль президента в зовнішній політиці; 8) головна роль президента у формуванні уряду; 9) право президента розпустити парламент. Прикметно, що змінні 1 і 2 більшою мірою стосуються форми правління, тому можна вважати, що методика А. Сіароффа враховує особливості форми правління (що може свідчити про прагнення дослідника створити комплексний показник) [252, с. 300–305].

На наш погляд, методика А. Сіароффа враховує доволі важливі для вимірювання ваги президентської влади змінні. Втім, вагомим недоліком методики є відсутність ранжування показників та їхньої інтерпретації. На основі здійсненого науковцем порівняльного дослідження різних форм правління А. Сіарофф приходять до доволі дискусійного висновку про те, що напівпрезидентської республіки не існує, якщо розглядати крізь призму президентських повноважень. Втім, на наш погляд, це твердження є доволі суперечливим [252].

4. *Індекс величини політичних ставок І. Локшина.* Ця методика спрямована на визначення обсягу повноважень президента та верхньої і нижньої палат парламенту. Автор передбачає, що весь значущий обсяг повноважень розподіляється конституцією між трьома органами влади – президентом, верхньою та нижньою палатами парламенту. Беручи весь набір повноважень, що сумарно становлять 1, можна записати:

$$w^{pp} + w^{np} + w^{bp} = 1 \quad (1.5)$$

Де w^{pp} – політична вага президента, w^{np} – політична вага нижньої палати парламенту, w^{bp} – політична вага верхньої палати парламенту [89].

Інше обмеження полягає в тому, що вага кожного органу влади коливається від 0 до 1, включно з граничними значеннями. Політична вага кожного актора в органі влади дорівнюватиме $\frac{w^i}{ena_i}$, ena_i – ефективна кількість авторів (effective number of actors) в органі влади i . Враховуючи ці припущення, зокрема й про зворотну залежність між рівномірністю розподілу повноважень серед інституційних позицій і величиною політичних ставок, кінцевий варіант формули для обчислення ІВПС виглядає так:

$$ІВПС = \sum_{j=1}^{n|i} \sum_{i=1}^3 (w_{ij})^2 \quad (1.6)$$

де i – один з трьох органів влади (для точності $i=1$ позначає президента, $i=2$ – нижню палату парламенту, $i=3$ – верхню палату парламенту), j – це

інституційна позиція в органі влади, $n \mid i$ – кількість інституційних позицій (або, що те ж саме, ефективна кількість акторів) залежно від органу влади i [89]. Але відповідно до зробленого вище припущення вага однієї інституційної позиції дорівнює вазі відповідного органу влади, поділеній на ефективну кількість акторів; завдяки цьому формула спрощується до такої:

$$\sum_{i=1}^3 ena_i \times \left(\frac{w^i}{ena_i}\right)^2 = \sum_{i=1}^3 \frac{(w^i)^2}{ena_i} \quad (1.7)$$

У своєму дослідженні автор здійснює порівняльний аналіз 24 держав, які на момент прийняття писаної конституції (не раніше 1973 року) не отримали статусу «невільна» за індексом свободи у світі (Freedom in the World Index) [89; 218]. Держави з сильним президентом опинились у верхній частині таблиці, а з сильним парламентом – у нижній, адже показник ena для парламенту завжди більший, аніж для президента. Доведення валідності автор здійснює, обчисливши коефіцієнт кореляції ІВПС з індексом М. Шугарта і Дж. Кері (про який йшлося вище), С. Фіша і М. Кроунінга (який буде описано в наступній групі методик) та індекса А. Сіароффа. Показники коефіцієнтів кореляції (автор здійснив обчислення коефіцієнтів Пірсона і Спірмена) доволі високі, проте, враховуючи змістові відмінності між методиками, не демонструють високого рівня залежності [89].

Серед сильних сторін методики можна назвати її комплексність та залучення значної кількості показників, з урахуванням особливостей різних полюсів політичної сили. Водночас серед недоліків варто зазначити, що методика І. Локшина враховує лише положення кодифікованих конституцій держав, містить велику кількість авторських припущень. Також автор не дає чіткого трактування отриманих результатів показника ІВПС, що значною мірою ускладнює інтерпретацію результатів подальших досліджень [89].

III. Методики, що стосуються обчислення парламентських повноважень.

1. *Індекс парламентських повноважень С. Фіша і М. Кроунінга.* На сьогодні ця методика є найбільш вдалою та важливою спробою вимірювати повноту повноважень законодавчого органу конкретної держави для здійснення крос-національного порівняльного дослідження. Для обчислення індексу авторами було виділено 32 повноваження парламенту, які охоплюють спроможність парламенту здійснювати контроль над президентом, свободу парламенту від президентського контролю, повноваження парламенту в конкретних сферах, рівень бюрократії. Чим більше показників притаманні тому чи тому парламентові, тим він сильніший. За кожний збіг присвоюється числове значення «1», числові значення сумуються та потім діляться на 32 [216]. При цьому автори оцінюють не лише формально прописані в конституції повноваження парламенту, але й проводять опитування щонайменше п'ятьох експертів з кожної країни, які також підтверджують або не підтверджують дані щодо того чи того показника.

У своїй роботі «*Handbook of National Legislatures*» («Довідник національних законодавчих органів») на основі запропонованої методики автори здійснюють глобальне порівняльне дослідження. Воно охоплює чотирирічний період (2002 – 2006 рр.) збирання даних та здійснення парламентськими експертами аналізу й оцінювання показників. Головною метою дослідження став намір здійснити комплексний аналіз парламентів світу, що могло б допомогти проаналізувати повноту законодавчої влади в кожній державі. Відзначимо, що автори методики не надають числового розподілу для отриманого Індексу і трактування рівня «сили» парламенту [214].

На наш погляд, доцільно звернути увагу також на окремі недоліки запропонованої методики: неврахування значної кількості неформальних повноважень парламентів, значний рівень суб'єктивізму і тривалий період здійснення експертного опитування. Водночас критики цієї методики зазначають, що вона може лягти в основу подальших досліджень балансу між гілками влади в межах системи стримувань і противаг.

1. *Індекси ефективної кількості партій.* Дослідження ефективної кількості електоральних та парламентських партій дає змогу оцінити електоральну привабливість політичних сил на виборчих перегонах та їхню ефективність під час роботи у вищому органі законодавчої влади. Ефективна кількість партій вказує на ймовірний склад парламенту та безпосередньо надає можливість спрогнозувати, наскільки консолідованою буде взаємодія партій у ньому та як саме буде сформована та функціонуватиме більшість та меншість у законодавчому органі. У політичній науці існує кілька методик обчислення цього індексу, а саме:

– *Індекс ефективної кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепера.* Індекс (effective number of parties – ENP) обчислюється на підставі визначення розміру підтримки, яку має кожна партія під час виборів. Цей показник є суттєвим для визначення партійної системи в державі, що безпосередньо впливає на партійну конкуренцію в складі парламенту. Цей статистичний показник зазвичай використовують для оцінювання багатопартійності. Формула М. Лааксо і Р. Таагепера має вигляд:

$$ENP = \frac{1}{\sum p_i^2} \quad (1.8)$$

де p_i – відсоток голосів, отриманих i -партією на виборах, або відсоток депутатських мандатів, отриманих i -партією в парламенті [229].

Індекс ефективної кількості партій М. Лааксо і Р. Таагепера є найбільш популярним, його часто застосовують у порівняльній та прикладній політології. Інші авторські індекси виникали як результат критики основного недоліку методики М. Лааксо і Р. Таагепера – обмеженості в кількості досліджуваних партій та переоцінці впливовості найбільшої з них. Станом на 1979 р. (коли автори запропонували цю методику) випадки партійних систем, тому на той час цей індекс вдало пояснював фрагментацію партійних систем. Проте в сучасному світі існує велика кількість партійних систем із панівною політичною силою, тому за таких умов використання індексу дає некоректні результати. У відповідь на критику оригінального індексу для випадків, коли

$p_1 > 0.5$ Р. Таагепера пропонує використовувати поряд з ENP також показник N_∞ , який обчислюють за формулою:

$$N_\infty = \frac{1}{p_1} \quad (1.9)$$

На думку науковця, одночасне використання обох показників дає змогу комплексно оцінити партійну систему за фрагментацією та за наявністю в ній панівної партії [253, с. 285].

– *Індекс ефективної кількості партій Х. Молінара.*

$$N_P = ENP \left(\frac{\sum v_i^2 - v_1^2}{\sum v_i^2} \right) + 1 \quad (1.10)$$

де ENP – індекс М. Лааксо і Р. Таагепера, v_1 – частка найбільшої партії від 1.

Ця методика спрямована на подолання недоліків вищерозглянутого індексу. Х. Молінар завчасно присвоює найбільшій партії 1, незважаючи на той факт, чи була урядова коаліція сформована з участю панівної партії, чи ні, а також окремо враховує ймовірність того, що два випадково обраних виборці проголосують за одну і ту ж партію, яка не володіє найбільшою часткою. Крім іншого, індекс не переоцінює значення розриву між першою і другою партією, не перебільшуючи тим самим кінцеву кількість ефективних партій. Проте формула мексиканського науковця не стала загальноживаною, зважаючи на низку недоліків, серед яких складність розрахунків та відсутність чіткого пояснення, як саме індекс відображає стан та особливості партійної системи [237].

– *Індекс ефективної кількості партій Г. Голосова (N_p)*

$$N_P = \sum_1^x \frac{1}{s_i + s_1^2 - s_i^2} \quad (1.11)$$

де s_1 – частка парламентських місць чи голосів виборців партії, яка набрала найбільшу частку місць чи голосів, а s_i – частка парламентських місць чи голосів виборців i -партії. Значення найбільшої партії завжди дорівнює 1,

тоді як решта партій обчислюють пропорційно до розміру найбільшої партії. Цей індекс краще вимірює ефективну кількість партій у високофрагментованих і найменш фрагментованих партійних системах, беручи до уваги необхідні властивості для індексу такого роду [32; 221].

Серед інших методик, які оцінюють партійні системи та основних гравців на політичній арені держави, слід назвати індекс пропорційності Р. Гюнтера, індекс диспропорційності М. Галлахера, індекс фракціоналізації Д. Райє, індекс неусталеності вподобань електорату М. Педерсена [191, с. 148].

Також у рамках теорії ігор існує велика кількість методик, які спрямовані на дослідження внутрішнього розподілу впливовості політичних гравців у державі. Зокрема, це індекс «партії, що вирішує» Шеплі-Шубика (1954), (спрямований на оцінку впливу кожної політичної партії на хід голосування в парламенті. На основі визначення індексу для кожної партії можна оцінювати розподіл впливовості в парламенті); індекс коаліції, що мінімально вирішує); індекс Банцафа (який розраховують відповідно до частки коаліцій); індекс політичного впливу Дігана-Пакела (враховує вплив партій тільки в мінімально вигрешних коаліціях) [168; 201; 213; 248]. Наприкінці 1960-х років Стівен Брамс здійснив цікаву спробу скласти індекс концентрації влади в політичних системах. Автор стверджував, що в рамках теорії ігор важливо визначити ступінь концентрації влади через частку ваги акторів, що беруть участь у прийнятті того чи того рішення. Водночас більшість інших дослідників вимірюють або ідентифікують деякий «загальний обсяг» повноважень, а потім оцінюють обсяг кожного окремого актора, тобто повноваження президента і/або інших органів влади. Слушним вважаємо зауваження, що методика С. Брамса спрямована на дослідження акторів, а не їх повноважень [203, с. 470].

Варто зазначити, що в контексті дослідження системи стримувань і противаг важливо враховувати партійну належність перших осіб у державі, а також безпосередній партійний склад більшості в парламенті. Проте, ми не розглядатимемо ці методики детально, адже вони стосуються фокусу нашого дослідження лише опосередковано.

З вищезрозглянутого випливає, що в політичній науці неодноразово з'являлись спроби застосувати числовий індексний аналіз повноважень гілок влади. Проте усі описані вище методики мають певні недоліки та слабкі сторони, серед яких такі:

- 1) однобічний розгляд повноважень крізь призму виключно однієї-двох гілок влади;
- 2) розгляд лише юридично затверджених та конституційно прописаних повноважень і неврахування практичної сторони їхньої реалізації;
- 3) відсутність уваги до рівня взаємовпливу гілок влади одна на одну;
- 4) недиверсифікований підхід до присвоєння числових значень окремим повноваженням гілки влади (варто наголосити, що елементи системи стримувань і противаг у різних політико-правових умовах та залежно від форми правління мають неоднакову політичну «вагу»);
- 5) відсутність уніфікованого підходу до ранжування держав за формою правління;
- 6) відсутність чіткого ранжування результатів отриманих показників внаслідок здійсненого обчислення.

Враховуючи ці недоліки та спираючись на спроби індексного обчислення повноважень окремих гілок влади, ми пропонуємо власну методику, спрямовану на комплексний аналіз системи стримувань і противаг та квантифікаційну оцінку її елементів в межах політичної системи конкретної держави.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи аналіз джерельної бази та літератури за темою дисертації, виокремлюємо кілька груп та підгруп:

1. Джерела:

– Вітчизняні нормативно-правові акти, які стосуються регулювання повноважень гілок державної влади в Україні, а також функціонування окремих елементів системи стримувань і противаг.

- Висновки аналітичних центрів щодо рівня демократії в Україні.
- Звітні та інформаційно-аналітичні матеріали провідних наукових організацій та міжнародних неурядових організацій.
- Публічні виступи і тексти промов відомих політичних діячів, аналітиків та експертів щодо поділу влади в Україні, повноважень її гілок та елементів взаємовпливу між ними.
- Інтернет-джерела, зокрема офіційні веб-портали державних органів влади в Україні та веб-сторінки міжнародних організацій.

2. Література:

- Монографії українських та зарубіжних науковців, що порушують проблеми системи стримувань і противаг та чинників, які впливають на її демократичне функціонування.
- Наукові статті представників різних політичних шкіл, присвячені проблемі форм правління та системи стримувань і противаг у державі, опубліковані у вітчизняних та міжнародних періодичних виданнях.
- Критико-аналітичні статті, присвячені проблематиці особливостей форми правління в Україні, пов'язаним з цим проблемам у контексті функціонування системи стримувань і противаг.
- Словники та хрестоматії, в яких містяться необхідні для дослідження дефініції.
- Сучасні публіцистичні статті, присвячені окремим елементам системи стримувань і противаг та проблемам у їх здійсненні.

Підсумовуючи, слід наголосити на таких основних положеннях. Система стримувань і противаг є важливим атрибутом демократичного розвитку. Будучи поліваріантним феноменом, який є міждисциплінарним об'єктом дослідження, проблеми функціонування системи та закономірностей її розвитку знаходять своє місце в історичному розвитку політичної думки та політичної практики водночас. Особливого значення набуває вивчення ролі та місця системи стримувань і противаг у побудові демократичного суспільства в сучасній Україні. Варто відзначити, що на сучасному етапі розвитку політичної думки

теоретичне обґрунтування системи стримувань і противаг потребує глибшого аналізу та акумуляції нових теоретичних знань.

Особливої уваги заслуговує вивчення цього явища із застосуванням комплексного підходу та з використанням методів якісної та кількісної оцінки. На сьогодні в зарубіжній політичній думці існує чимало математичних методик, спрямованих на дослідження елементів системи стримувань і противаг. Проте всі вони певним чином однобічно досліджують повноваження тої чи тої гілки влади, не враховуючи обсягу повноважень іншої. Теоретизація та розробка комплексної квантифікаційної методики обчислення повноважень гілок влади становить актуальну наукову проблему та може стати перспективним напрямком подальших наукових досліджень у сфері застосування кількісних методів у політичній науці.

Питання нагромадження теоретичних знань, апробації нових методів дослідження та застосування різних підходів до дослідження взаємних стримувань і противаг у межах політичної науки залишаються відкритими. Зважаючи на розглянуті вище напрацювання у сфері вивчення системи стримувань і противаг, ми можемо підсумувати, що ані в зарубіжній, ані у вітчизняній політичній науці не створено комплексної теорії системи стримувань і противаг як політичного явища. Немає в політичній науці і обґрунтованих знань про систему стримувань і противаг як безпосереднього чинника демократизації політичної системи держави. Брак таких теоретичних положень створює актуальний простір для наукових розвідок у цьому напрямку.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [258; 260]

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

2.1. Суть та особливості системи стримувань і протываг у демократичній політичній системі держави

Неможливість розмежувати політичний та правовий аспект у предметі наукового аналізу системи стримувань і протываг породжує чимало проблем у вивченні політичної природи цього феномену. Для більш глибокого розуміння змісту і сутності системи стримувань і протываг потрібно виокремити основні функції, які вона виконує як політичний інститут, а також проаналізувати основні умови, за яких система стримувань і протываг буде ефективно функціонувати.

Досягнення демократичних ідеалів та підтримка життєздатності демократичного ладу в державі важливим завданням сучасного цивілізованого світу. Однією з центральних проблем для держав, які стали на шлях демократичного розвитку, є забезпечення розмежування повноважень між гілками державної влади. У кожній державі система стримувань і протываг функціонує по-різному, втім у кожній демократичній державі принцип поділу влади та використання механізмів системи стримувань і протываг передбачає обмеження владних повноважень того чи того владного полюсу і спрямоване на забезпечення балансу між компетенціями владних органів. Саме з його допомогою можна уникнути максимальної концентрації влади в одних руках, а отже, досягти ефективної децентралізації владних повноважень, реалізувати взаємний контроль та баланс гілок влади, створити умови для ефективного розвитку та зміцнення демократії.

У класичному розумінні, закладеному одним із родоначальників американської державності Дж. Медісоном, під «системою стримувань і протываг» розуміли механізм, який давав можливість перешкоджати зловживанню владою. Було передбачено, що не допустити зловживання

державною владою (особливо з боку легіслатури) можна «...за допомогою винаходу такої внутрішньої структури владних органів, за якої вони б служили засобами стримування один одного на своєму місці» [249, с. 73]. Володіючи політичною та правовою незалежністю, президент, законодавці та судді залишались взаємозалежними та володіли інструментами взаємовпливу.

У сучасних реаліях демократичних трансформацій підхід до розуміння системи стримувань і противаг хоч і зберіг загальні риси свого класичного трактування, проте зазнав значних змін. Зокрема, конституційне право тлумачить систему стримувань і противаг як сукупність законодавчо закріплених повноважень гілок державної влади, головним завданням яких є забезпечити реалізацію принципу розподілу державної влади та запобігти домінуванню однієї гілки влади над іншою задля досягнення динамічної стабільності між ними [64; 95]. Визначення системи стримувань і противаг у політичній науці, зазвичай, також зводиться до окреслення основних конституційних повноважень, які є елементами системи, проте на сьогодні в політичній науці немає дефініції, яка б акцентувала на тому, що система стримувань і противаг є політичним феноменом.

З погляду і юридичної, і політичної наук наявність ефективної системи стримувань і противаг є запорукою демократичного розвитку держави. Серед найважливіших ознак системи стримувань і противаг, наявність яких позиціонує сучасну державу як демократичну, на нашу думку, слід виокремити такі:

1. Вихід системи стримувань і противаг за межі розподілу влади. На думку Н. Гайдаєнко, на сучасному етапі свого розвитку система стримувань і противаг виходить поза межі принципу поділу влади. На думку дослідниці, зараз активно розвивається процес становлення окремої теорії системи стримувань і противаг [24, с. 154]. Окрім того, змінюється і підхід до трактування самого поняття: якщо за часів прийняття Конституції США систему стримування і противаг розглядали як складова поділу влади, то в сучасному розумінні поняття видозмінюється, його трактують як основу поділу

влади, елемент народовладдя. Система стримувань і протываг трансформується, набуває нових ознак, виходить за межі державної влади і починає поширюватись на всю політичну владу в демократичній державі.

2. Залежність функціонального наповнення системи стримувань і протываг від форми правління. До прикладу, для парламентської республіки характерним елементом системи стримувань і протываг є формування уряду парламентом, у той час як у президентській республіці уряд формує президент. Водночас, як показує світова практика, навіть одна й та сама форма правління в різних державах відрізняється як різноманітністю вживаних при ній механізмів взаємодії та взаємостримувань між гілками влади, так і здатністю забезпечити належний поділ влади під час застосування цих механізмів [46, с. 19].

3. Розподіл взаємовпливів та взаємозалежностей по горизонталі та вертикалі. Під час оцінки елементів системи стримувань і протываг варто враховувати, що вони функціонують для забезпечення балансу та контролю не лише в площині владної горизонталі, але й розповсюджуються на владну вертикаль, знаходять своє відображення у взаємодії державних органів вищого та нижчих рівнів. Дедалі частіше, зокрема і в українських реаліях, порушують питання про децентралізацію державної влади. У цьому контексті делегування повноважень місцевим громадам та наявність «зворотного» зв'язку можна розцінюватись як важливі елементи системи стримувань і протываг в межах владної вертикалі. Варто додати, що форма державно-територіального устрою також відіграє свою роль в ефективності функціонування системи стримувань і протываг, як от: у федеративних державах акцент робиться на «вертикальній взаємодії», а для унітарної важливою є передовсім «горизонтальна» [163].

4. Залежність від національних особливостей держави. Становлення та функціонування системи стримувань і протываг залежить від культурних, історичних, економічних особливостей розвитку держави, а також від характеру формування державного апарату.

5. Формально визначений характер елементів системи стримувань і протываг. Наприклад, порядок проведення процедури імпічменту, застосування

права вето, підстави для розпуску парламенту чітко закріплено в конституціях більшості демократичних держав світу.

6. Наявність відносного дисбалансу в системі стримувань і противаг. Незважаючи на те, що основною метою розподілу влади та функціонування системи стримувань і противаг є встановлення балансу між полюсами влади, все ж досягнення цілковитої рівноваги є неможливим. У науковій літературі навіть існує термін «нестійкість рівноваги гілок влади». Саме тому президентська та парламентська республіки (з перевагою у повноваженнях президента та парламенту відповідно), як показує світова практика, є більш стабільними. Певний дисбаланс в межах функціонування системи, на думку української дослідниці Н. Жук, полягає і у виникненні явища «тимчасового пріоритету». До прикладу, у законотворчому процесі останнє слово має залишатися за парламентом [45, с. 28]. Якщо розглядати систему стримувань і противаг у юридичному ключі, на думку російського науковця Г. Манова, про панування права в державі може йти мова тільки тоді, коли вся система стримувань і противаг замикається саме на законодавчій владі [94, с. 6].

7. Розмежування понять «стримування» і «противаги». Обидва поняття, які рівноцінно входять у назву системи, перебувають у тісному взаємозв'язку. Про умовність розмежування цих понять свідчить той факт, що у взаємодії між гілками влади одна буде стримуваною, а інша становитиме противагу. Недаремно в науковому співтоваристві часто вживаним є також термін «взаємні стримування». Проте з юридичного погляду під стримуваннями розуміють *правові засоби, що дають змогу кожній з гілок влади впливати на сферу функціонального призначення одна одної*, водночас під противагами – *техніко-правові засоби забезпечення рівної значимості гілок влади у різних сферах реалізації державної влади* [93, с. 72].

Система стримувань і противаг як сукупність елементів здійснення влади в державі також має свої переваги та недоліки, які продиктовані дизайном державотворчого процесу кожної окремої республіки, сукупністю унікальних умов розвитку політичних процесів, національною специфікою. Проте для

держави, яка позиціонує себе як демократична, дієве функціонування системи стримувань і противаг є гарантією збереження конституційного ладу та підтримки сталого демократичного розвитку. Тому, на нашу думку, розглядати систему стримувань і противаг доцільно в таких її вимірах:

1. Юридичний. Стосується закріплених у нормативно-правових актах положень щодо розподілу повноважень гілок державної влади. Юридичний вимір функціонування системи стримувань і противаг стосується наявності чітко прописаних владних повноважень, їх несуперечності, доцільності та можливостей їх реалізації в політичних реаліях конкретної держави. Елементи дії системи стримувань і противаг повинні бути чітко закріплені в законодавстві держави. Лише з дотриманням таких принципів може йти мова про демократичність системи стримувань і противаг в юридичному ключі [26; 45; 171].

2. Фактичний. Під час дослідження фактичного виміру функціонування системи стримувань і противаг йде мова передусім про дотримання вимог законодавства та реалізації їх на практиці. Формально закріплені повноваження мають бути реалізовані на практиці з дотриманням усіх вимог букви закону. Про рівень фактичної реалізації повноважень в межах системи стримувань і противаг свідчить наявність чи відсутність корупційних схем, неможливість застосування адміністративного ресурсу, належний рівень відповідальності осіб при владі, особистісна зацікавленість та інтерес. У контексті політичного аналізу фактичний вимір системи стримувань і противаг є особливо показовим для виявлення характерних ознак демократичності.

3. Горизонтальний – стосується розподілу владних повноважень та взаємостимувань між гілками державної влади. Для розгляду горизонтального виміру системи стримувань і противаг необхідно враховувати наявність передбачених законодавством взаємних компетенцій гілок державної влади одна щодо одної. Окрім звичного розподілу влади між законодавчою, виконавчою та судовою гілками, у фокусі сучасних наукових досліджень дедалі частіше фігурує ще й четверта гілка влади – ЗМІ. Формально не володіючи частиною влади в державі, ЗМІ тим не менше мають важелі впливу на владні

рішення, а також є інструментом чи не найбільш значущого впливу на свідомість громадян держави [58; 163]. Оскільки система стримувань і противаг має на меті серед іншого й захист прав громадян, вивчення впливу діяльності засобів масової інформації на її функціонування є важливим, проте доволі дискусійним та маловивченим аспектом дослідження і становить складну площину для майбутніх наукових розвідок. У нашій роботі ми не здійснюватимемо детального аналізу впливу ЗМІ на систему стримувань і противаг, обмежившись опосередкованим вивченням цього потенційного впливу через інші показники.

4. Вертикальний. У федеративних державах система стримувань і противаг акцентується на вертикальну взаємодію. Місцевим громадам та регіонам делеговано значну частину повноважень, які реалізуються локально. Водночас вони мають змогу впливати на прийняття рішень загальнодержавного характеру. Проте і в унітарних державах доволі часто виникає проблема з налагодженням взаємозв'язків влади з громадами на місцях. Окрім того, у контексті вертикального виміру системи стримувань і противаг важливим його елементом є інститут референдуму. Цей елемент прямого народовладдя є ефективним інструментом впливу на прийняття владних рішень та розглядається у численних наукових працях як вагомий інструмент системи стримувань і противаг.

Дефініція поняття «система стримувань і противаг» часто ускладнюється вживанням споріднених понять, що окреслюють структуру системи, зокрема це поняття «механізм», «процедура» та «елемент».

У 11-томному Академічному словнику української мови поняття «механізм» трактовано як сукупність станів та процесів, з яких складається певне явище [3]. У межах нашого дослідження варто звернути увагу на той факт, що в юридичній літературі, присвяченій вивченню державного управління, часто вживаним є термін «механізм державного управління», під яким розуміють штучно створену складну систему, призначену для досягнення поставлених цілей, яка має визначену структуру, сукупність правових норм,

методи та засоби державного впливу на об'єкт управління [87], а також – це практичні заходи та засоби, за допомогою яких органи державної влади впливають на будь-які суспільні відносини з метою досягнення поставлених цілей [156]. У контексті цих визначень виправданим є вживання терміна «механізм системи стримувань і противаг», під яким, власне, часто розуміють сукупність процесів, які відбуваються під час взаємодії гілок влади між собою, тобто в процесі функціонування системи.

Розглянемо дефініцію поняття «процедура». Під процедурою розуміємо офіційно встановлений чи узвичаєний порядок здійснення чого-небудь; ряд яких-небудь дій, хід виконання чого-небудь [3]. У контексті функціонування системи стримувань і противаг під «процедурою» слід розуміти алгоритм застосування того чи того окремого елемента системи стримувань і противаг.

Найбільш точно, на наш погляд, складову та відносно самостійну частину системи стримувань і противаг розкриває поняття «елемент». Відповідно до тлумачення «Словника української мови» української мови під «елементом» розуміють складову частину чого-небудь, один із компонентів теоретичної побудови, пов'язаний певними відношеннями з іншими об'єктами в єдиний комплекс [3].

У нашій роботі ми досліджуємо систему стримувань і противаг у її горизонтальному юридичному та фактичному вимірах. Наголосимо, що акцент у нашому дослідженні буде зроблено на повноваженнях і взаємодії трьох формальних гілок влади. Тому для зручності наукового дослідження керуватимемось таким власним визначенням цього явища: **система стримувань і противаг** між гілками влади – це структурна сукупність елементів взаємовпливу між гілками державної влади, переведених із формального закріплення у практичну реалізацію та спрямованих на забезпечення рівноваги політичної сили, недопущення узурпації влади та сприяння демократичному розвитку.

Зважаючи на об'єкт нашого дослідження, розглянемо також трактування терміна «політична система». Під політичною системою суспільства розуміємо

інтегровану та цілісну сукупність відносин влади та суб'єктів політики, державних та недержавних політичних інститутів, спрямованих на виконання політичних функцій щодо гармонізації та захисту інтересів соціальних груп і спільнот, а також забезпечення стабільності і соціального порядку в життєдіяльності суспільства [127]. Під процесом демократизації політичної системи слід розуміти поетапне закріплення в суспільстві вище окреслених принципів внаслідок демократичного переходу. Детальнішому окресленню підлягає поняття демократії, яким ми керуємося в нашому дослідженні. Під демократією дослівно розуміють «народовладдя». Втім, на сьогодні існує чимало термінів та пояснень цього поняття, а його змістове наповнення доволі багатогранне і виходить за рамки традиційного розуміння. Найбільш вдало в контексті нашого дослідження зміст демократії розкриває плюралістичний підхід до цього явища. Зокрема, у теорії поліархії американського політолога Р. Даля йде мова про те, що основою плюралістичної демократії є існування великої кількості організованих інтересів, які конкурують між собою за політичну владу і вплив, взаємно контролюють один одного і обмежують владу [211, с. 160–162]. У нашій роботі ми більшою мірою пов'язуємо поняття демократії з демократичним поділом влади, враховуючи такі засадничі аспекти демократичного правління, як реалізація владних повноважень за принципом більшості та громадянської відповідальності; запобігання централізації влади в одних руках; реалізація влади на основі толерантності, співпраці та компромісу тощо. З урахуванням такого підходу до демократії ми можемо стверджувати, що система стримувань і противаг, як основоположна складова демократичного поділу влади на три гілки, є індикатором рівня демократизації політичної системи держави.

Окремі науковці твердять, що демократичний політичний режим прямо залежить від способу розподілу владних повноважень у державі, а також від взаємодії центральних гілок влади між собою (горизонтальний вимір системи стримувань і противаг) та центральних і місцевих органів (вертикальний вимір системи стримувань і противаг). У зв'язку з цим американсько-ізраїльський

вчений Ш. Ейзенштадт виділяє з-поміж основних чинників ефективності демократичного режиму наявність системи відносин між основними центрами громадської й економічної влади та центральними політичними інститутами [194].

На думку А. Лейпхарта, запорукою демократичного політичного режиму є багатоскладове суспільство, у якому за рахунок пропорційного представництва сегментів суспільства в уряді та прийняття політичних рішень на основі консенсусу між ними за умови автономності кожного з сегментів можливе прийняття найбільш демократичних рішень [81, с. 147–150].

Враховуючи положення вище окреслених підходів до розуміння демократії та демократизації, ми пропонуємо власне визначення цих феноменів. Під *демократією* ми розуміємо такий тип політичного режиму, за якого в класичному (тригілковому) владному поділі гілки влади володіють таким набором повноважень, за якого під час їхньої взаємодії зберігається баланс, спрямований на перешкоджання монополізації влади однією з гілок. За таких умов державна влада здійснюється ефективно, гілки влади зберігають рівноправність, реалізуючи свої повноваження незалежно. *Демократизацію*, на наш погляд, слід розглядати як динамічний поступальний розвиток, який передбачає покращення рівня балансу в демократичному поділі влади та зміни, спрямовані на вдосконалення ефективної реалізації державної влади.

Ефективність діяльності гілок влади відображається безпосередньо у функціях, які виконує система стримувань і противаг як умова демократії.

На нашу думку, до **функцій** системи стримувань і противаг слід зарахувати такі:

1. Запобігання узурпації влади, недопущення одноосібного прийняття рішень та монополії на владу [200].
2. Забезпечення стійкості політичної системи суспільства та гарантування конституційного порядку.
3. Сприяння транспарентності діяльності органів державної влади. Повноваження владних органів є регламентовані нормативно-правовими

актами, чітко розмежовані між гілками влади та створюють межі для запобігання зловживанню повноваженнями.

4. Забезпечення належного рівня прав і свобод людини та громадянина через незалежність судів та суддів, можливість повноцінного захисту інтересів суспільства через незаангажовану і незалежну судову гілку влади.

5. Демократизація процесів ухвалення владних рішень, лояльна конкуренція гілок влади, паритетні умови ухвалення владних рішень з урахуванням інтересів суспільства. У більш широкому контексті окремі науковці розглядають референдум як окремий елемент системи стримувань і противаг, як вияв народовладдя та стримування суспільства щодо законодавчої гілки влади [45; 242].

6. Забезпечення високого рівня законності та наявності рівнозначної конституційної відповідальності гілок влади перед законом.

7. Зменшення можливостей для корупції, олігархізації, застосування адміністративного ресурсу та непотизму.

Розрізняють такі загальні напрями реалізації системи стримувань і противаг у її горизонтальному вимірі (див. табл. 2.1):

Таблиця 2.1

Основні елементи системи стримувань і противаг

Напрямок взаємовпливу	Елементи системи стримувань і противаг
<i>1) президент → парламент</i>	- право вето; - право розпуску парламенту; - право законодавчої ініціативи.
<i>2) парламент → президент</i>	- імпічмент; - обрання президента.
<i>3) президент → уряд</i>	- відправлення уряду у відставку; - формування уряду; - очолення уряду.

Продовження таблиці 2.1

4) президент – >суд парламент – >суд:	- створення та реформування судів; - призначення суддів.
5) парламент – >уряд	- вотум недовіри; - формування уряду.
6) уряд –> президент	- право контрасигнації.
7) уряд –> парламент	- право законодавчої ініціативи.
8) суд –> президент	- участь у процедурі імпічменту.
9) суд –> парламент	- встановлення конституційності законів. - офіційне тлумачення законів.

З наведеної вище інформації можна виокремити такі найважливіші механізми впливу системи стримувань і противаг:

1) **Вето (від лат. veto – забороняю)** – заборона або призупинення верховним органом держави введення в дію постанови законодавчого органу (парламенту або однієї з його палат) [128]. Право вето має глава держави щодо законів, які приймає парламент. Конституційній практиці зарубіжних країн відомі такі види вето:

а) Абсолютне вето (резолютивне) є прерогативою глав монархічних держав (хоч дієвим є лише в абсолютних та дуалістичних монархіях) і не підлягає скасуванню в парламенті. У сучасних демократичних республіках абсолютне вето існує формально, його використовують і найчастіше розглядають як важливий інструмент глави держави на випадок кризової ситуації чи політичного протистояння [206, с. 26]. У конституційно-правовій практиці європейських держав таким правом володіє лише монарх, однак до нього не вдавалися до вже понад два століття [14].

б) Відкладальне (супензивне / відносне) вето полягає в праві глави держави повернути законопроект на повторний розгляд або обговорення в парламенті. Це вето може бути подолано парламентом [123].

в) *Вибіркове (постатейне) вето* надає змогу главам держав накладати заборону не на весь законопроект, а на його окремі статті, розділи, параграфи. Правом вибіркового вето наділено губернаторів більшості штатів США, і вони широко ним користуються. Це право забезпечує губернаторам вплив на розподіл бюджетних коштів у штатах.

г) *«Кишенькове» вето* використовують у небагатьох державах, зокрема, у США. Воно застосовується тоді, коли десятиденний термін для розглядання законопроектів президентом припиняється завершенням сесії Конгресу або перенесенням його засідань. Це зазвичай штучно створена ситуація, за якої президент має нагоду відкласти законопроект «до кишені», якщо він його не влаштовує. Глава держави не хоче його підписувати, а водночас він не хоче скористатися відкладальним вето, тому що стосовно такого законопроектів відкладальне вето може підірвати його авторитет. Під приводом того, що десятиденний термін порушено, законопроект не набуває юридичної сили, але й не визнається скасованим відкладальним вето президента. Жодної процедури подолання цього типу вето не передбачено, отож президентська «бездіяльність» набуває сили абсолютного вето [14].

Вето як своєрідний охоронний інструмент у демократичному процесі часто виступає об'єктом постійних компромісів та поступок між президентом та парламентом. Застосування цього права є своєрідним свідченням прозорості та демократичності у функціонуванні політичної системи. За можливістю долати вето президента розрізняють «сильне» (коли для подолання необхідно – 2/3 або 3/4 голосів парламентарів) та «слабке» (що передбачає абсолютну парламентську більшість) вето [14]. У сучасних демократіях подолане вето президента означає його політичну слабкість і нездатність суттєво впливати на політичний процес.

2) Право законодавчої ініціативи – стадія законодавчої процедури, що полягає у внесенні уповноваженим суб'єктом права законодавчої ініціативи до парламенту офіційної пропозиції про прийняття, зміну або скасування законодавчого акта. Право законодавчої ініціативи – це перша стадія

законодавчого процесу, що виникає між представницьким органом і спеціально уповноваженим суб'єктом, спрямована на внесення законопроекту або законодавчої пропозиції, а також безпосередньої участі в її розгляді, право відкликання [1, с. 15]

Внесення законопроекту як реалізація права законодавчої ініціативи є відповідною реакцією суспільства на необхідність задовольнити потребу в нестачі нормативно-правового регулювання для тої чи тої соціальної проблеми. Суб'єкти законодавчої ініціативи повинні виявляти цю проблему та пропонувати дії з метою її вирішити. У різних державах право законодавчої ініціативи передбачає різне коло суб'єктів. У деяких державах, зокрема, в Італії та Швеції законодавством передбачено значно ширше коло суб'єктів законодавчої ініціативи, аніж в Україні. Часто кількість суб'єктів права законодавчої ініціативи залежить від державно-територіального устрою держави. Тому коло суб'єктів законодавчої ініціативи федеративної держави є ширшим.

До суб'єктів права законодавчої ініціативи у світовій політичній практиці можуть належати не лише гілки влади, але й окремі посадовці (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Різновиди законодавчих ініціатив,
відповідно до суб'єкта права законодавчої ініціативи**

<i>Тип законодавчої ініціативи</i>	<i>Суб'єкти реалізації</i>
президентська або королівська ініціатива	президент або монарх
урядова ініціатива	члени уряду, уряд як колегіальний орган
судова ініціатива	найвищі судові органи загальної юрисдикції
парламентська ініціатива	певний мінімум депутатів, депутатські фракції, окремі депутати

У наведеній вище таблиці вказано суб'єкти законодавчої ініціативи, які реалізують це право на горизонтальному рівні системи стримувань і противаг. Варто зазначити, що право законодавчої ініціативи не обмежується горизонтальним рівнем, а може бути реалізовано суб'єктами, які відтворюють вертикальні взаємозв'язки з владою. Зокрема, до суб'єктів права законодавчої ініціативи можуть належати законодавчі органи, які представляють територіальні громади. Найчастіше таке право існує в державах з федеративним устроєм.

Крім того, особливістю парламентаризму багатьох європейських держав є народна законодавча ініціатива як елемент безпосередньої демократії. Суть її полягає в тому, що визначена кількість громадян, які володіють правом голосу, може у визначених формах вимагати прийняття парламентом нового чи внесення змін до чинного закону, і парламент обов'язково має розглянути таку вимогу, проте він не зобов'язаний її реалізувати. Законодавча народна ініціатива існує в багатьох державах Європи, однак деякими конституціями передбачено застереження щодо окремих видів законопроектів, які можуть бути ініційовані громадянами [64].

Серед особливостей права законодавчої ініціативи в сучасній демократичній практиці слід виділити такі:

1. Законодавча ініціатива буває колективною та одноосібною, а особливості її реалізації залежать від форми правління.
2. Коло суб'єктів права законодавчої ініціативи в різних державах не однакове і часто засвідчує запроваджену в державі форму державно-територіального устрою. Відтак, у федеративних державах законопроект може вносити законодавчий орган суб'єкта федерації.
3. Процедури реалізації права законодавчої ініціативи залежать від будови парламенту. Тому, у двопалатних парламентах, де палати збалансовано за повноваженнями, законопроекти, за деякими винятками, належать до розгляду обома палатами. У більшості держав, де палати мають нерівномірні повноваження, законодавчий процес починається в нижній палаті [186].

Науковці вважають, що законодавча ініціатива є найважливішою стадією правотворчого процесу в державі, адже від того, як вона реалізується, залежать всі наступні процедури в представницькому органі.

3) Імпічмент – процедура притягнення до суду парламентом вищих посадових осіб держави в результаті державної зради або вчинення важкого злочину. Результатом імпічменту є дострокове припинення повноважень обвинувачуваного посадовця. Найчастіше імпічмент застосовує парламент щодо президента. Як правило, імпічмент відбувається також за участю судової гілки влади [240].

Історично процедура імпічменту виникла як функціональна заміна парламентської відповідальності уряду в президентській республіці. На сучасному етапі розвитку демократії цей інститут пов'язують насамперед із главою держави. На думку українського науковця Т. Кадука, імпічмент має попереджувальне значення, адже на практиці застосовується доволі рідко [61, с. 65]. Проте цей механізм системи стримувань і противаг є надзвичайно важливим. Тому в сучасній науковій думці точаться дискусії щодо історичного походження та сучасного тлумачення його, як складної процедури.

Звертаючись до історії походження процедури імпічменту, констатуємо, що думки науковців відрізняються. Окремі дослідники стверджують, що своїм корінням процедура імпічменту сягає часів Давньої Греції і пов'язана з процесом «*eisangelia*» – особливої процедури, суть якої полягала в розгляді публічним та відкритим судом справ про злочини проти держави. Такий суд, знаний як ареопаг (верховний суд в Давніх Афінах), мав право усунути з посади будь-якого чиновника, чії дії завдавали «шкоди» державі. Рішення ухвалювались таємним голосуванням абсолютною більшістю осіб. Такі слухання завжди були відкритими, і до них могли долучатись особи з інших міст-держав [12, с. 326–350]. Ця процедура, хоч і віддалено, але нагадує імпічмент.

Інші науковці доводять, що процедура імпічменту виникла в Англії в кінці XIV ст. і її суть зводилась до того, що Палата общин порушувала перед

Палатою лордів питання про звинувачення тої чи тої посадової особи у зловживанні повноваженнями [95; 227]. Слід зазначити, що в такому вигляді імпічмент вже був політичним за суттю та судовим за формою реалізації. У 1338 році він дістав нормативне закріплення в угоді між парламентом та королем. Як результат, будь-кого з міністрів можна було усунути з посади за скоєння «тяжких злочинів та порушень» [61].

На конституційному рівні процедуру імпічменту вперше було закріплено в Конституції США у 1787 році, в основі тлумачення якої лежали такі основні британські формулювання, як «державна зрада» і «тяжкі злочини та проступки» [209]. З часу першого конституційного закріплення цього механізму в практиці американського державотворення він став типовою процедурою для всіх держав, які стали на шлях демократичного розвитку. Проте на сучасному етапі розвитку демократичних держав суттєвою відмінністю в застосуванні імпічменту є значне зменшення частотності його застосування на практиці. Це зумовлено рядом особливостей цієї процедури, які в різних державах реалізуються по-різному. Втім, це не применшує значення існування інституту імпічменту в сучасних демократіях. Розрізняють, зокрема, такі важливі підходи до імпічменту:

- імпічмент як спеціальна процедура звинувачення найвищих посадових осіб за рішенням парламенту;
- імпічмент як особлива форма парламентського контролю за діяльністю глави держави в демократичному суспільстві;
- імпічмент як процедура недопущення авторитаризму та свавілля з боку глави держави з метою гарантування національної безпеки;
- імпічмент як форма притягнення глави держави до відповідальності за вчинення правопорушення, не сумісного з подальшим обійманням відповідної посади [61; 227].

Парламентський контроль у формі імпічменту є вагомою запорукою збереження конституційного ладу в державі та запобігання зловживанню владою. Незважаючи на той факт, що імпічмент є складною та

багатоступеневою процедурою і застосовується в сучасних демократіях не так часто, він є вагомим важелем впливу на главу держави, що посилює важливість дотримання ним норм права та сумлінного виконання власних повноважень.

4) Вотум недовіри – вияв несхвалення парламентом політичної лінії чи певних дій уряду країни або окремого міністра шляхом голосування. Ініціатива висунення питання про вотум недовіри може виходити від парламентських фракцій чи груп депутатів. У політичній практиці вираження вотуму недовіри призводить або до відставки уряду і формування нового уряду, або до розпуску парламенту і проведення дострокових парламентських виборів. У парламентських та змішаних республіках і в конституційних монархіях уряд потребує довіри парламенту чи його нижньої палати. Для здійснення контролю за урядом у цих країнах конституції закріплюють можливість виразити урядові вотум недовіри або резолюцію осуду [86].

Інститут вотуму недовіри дає можливість подолати урядову кризу, що складається в державі. Урядова криза – це втрата урядом підтримки більшості в парламенті або в тій його палаті, перед якою уряд несе відповідальність [170, с. 200]. Відтак, розрізняють два види вотуму недовіри, а саме:

а) *Конструктивний вотум недовіри* – це такий різновид колективної відповідальності уряду, за якого парламент (або окрема його палата, перед якою уряд несе відповідальність) висловлює недовіру урядові з одночасним призначенням нового його складу. За суттю конструктивного вотуму недовіри передбачено подолання урядової кризи шляхом затвердження складу нового уряду [170].

б) *Деструктивний вотум недовіри* – такий різновид відповідальності уряду, за якого уряд іде у відставку і після цього починається процедура формування нового уряду в порядку, передбаченому законодавством держави, або глава держави розпускає парламент і призначає дострокові вибори (після цього уряд формується вже новообраним парламентом) [86].

Обидва ці різновиди вотуму недовіри мають колективний характер. Це означає, що незалежно від того, чи висловлений був вотум недовіри окремому

міністрові, у відставку йде весь особовий склад уряду. Водночас, у багатьох європейських державах існує ще так званий *індивідуальний вотум недовіри* – застосування відповідальності щодо окремої посадової особи [86]. Варто додати, що існування такого механізму в системі стримувань і противаг є вагомою гарантією належного виконання урядом своїх функцій.

5) Контрасигнація – (від лат. *contra* – проти і *signare* – підписувати, засвідчувати печаткою) – попереднє скріплення акта глави держави підписами прем'єр-міністра й міністра, відповідального за цей акт та його виконання, внаслідок чого вони беруть на себе юридичну й політичну відповідальність за акт глави держави [69, с. 34].

Історично інститут контрасигнування (або міністерська скріпа) виник і формувався внаслідок злиття двох протилежних правових принципів – непідконтрольності і безвідповідальності монарха, з одного боку, та принципу верховенства парламентської відповідальності уряду, з іншого [181]. Однак, за часів абсолютних монархій міністерська скріпа була формальністю і лише з розвитком демократій набула широкого поширення серед сучасних демократичних республік.

У зв'язку з цим окремі дослідники виділяють два типи контрасигнації: ранній (адміністративний) та сучасний (політичний). Основний критерій для розмежування цих двох типів контрасигнації – характер відповідальності посадової особи, яка контрасигнує той чи той акт. Як зазначає А. Медушевський, за часів існування міністерського правління в Німеччині, Англії та Бельгії існував інститут міністерської скріпи рішень монарха, але відповідальний міністр не був виразником волі парламентської більшості, адже його призначав сам монарх як свого радника [101].

Функціонування цього елемента системи стримувань і противаг у сучасних державах є не тільки виявом зняття відповідальності з глави держави і перенесення її на окремих представників уряду. Інститут контрасигнування є, радше, виявом часткової залежності глави держави від уряду та відповідальності уряду перед парламентом [166]. Водночас, контрасигнація

виконує ряд важливих для життєздатності демократичного правління функцій у державі, а саме: є свідченням колегіальності прийняття політичних рішень між урядом і главою держави; забезпечує гарантії проти зловживання владними повноваженнями, а також підтримує стабільність політичної системи [167; 179].

Варто зазначити, що за сучасних умов розвитку та практики функціонування інституту контрасигнатури змінюється зміст і значення. Можна виокремити такі характерні особливості констрасигнування в сучасних демократіях:

– Контрасигнування існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто у таких системах, де глава держави зберігає за собою деякі виконавчі функції та повноваження [180].

– Інститут контрасигнації функціонує на межі конституційного права (як елемент правового регулювання), політичної науки (як механізм взаємодії гілок влади в державі) та адміністративного права (як основного елемента процедури, що визначає дійсність акта). У сучасних демократіях зберігаються елементи й адміністративного, і політичного типів контрасигнації.

– Право контрасигнації є процесуальною формою обмеження повноважень глави держави. В окремих державах неконтрасигнований нормативно-правовий акт вважається недійсним, не вступає в дію та не має юридичної сили [66].

– Контрасигнації підлягають чітко визначені конституцією (чи іншими законами держави) нормативно-правові акти, які зазвичай стосуються виконавчих повноважень глави держави.

– Контрасигнатуру може здійснювати не лише прем'єр-міністр, або профільний міністр, але й голова національного парламенту.

В сучасних конституційно-правових системах контрасигнатура існує в умовах функціонального дуалізму виконавчої влади, тобто в парламентських та змішаних типах республік, де глава держави зберігає за собою окремі функції та повноваження виконавчої влади.

б) Призначення ключових державних посадовців – процедура формування кадрового складу ключових посад у державному апараті, які мають вирішальний вплив на важливі галузі суспільного життя. До таких найважливіших посад належать, зокрема, генеральний прокурор, голова Служби безпеки, голова Національного банку тощо.

Під час формування персонального складу гілок влади особливо важливими є фактори впливу на призначення ключових посадовців в державі. Від способу призначення, а також рівня залученості гілок влади у процедурах формування кадрового забезпечення залежить вибір напрямків і способів формування та реалізації загального політичного курсу держави, а також майбутня взаємодія гілок влади й ефективність реалізації демократичних принципів.

Для механізму призначення ключових державних посадовців у сучасних демократіях характерні такі ознаки:

1. До ключових державних посадовців належать такі: а) голови органів спеціального призначення, що гарантують безпеку на загальнодержавному рівні (служба безпеки, головна прокуратура, головний банк); б) голови комітетів державного рівня спеціального призначення (фонду держмайна, державного комітету телерадіомовлення, антимонопольного комітету тощо); в) основні профільні міністри (міністр закордонних справ, міністр внутрішніх справ, міністр фінансів, міністр оборони тощо); г) вище командування збройних сил; д) голови місцевих держадміністрацій та керівників інших центральних органів виконавчої влади.

2. Призначення ключових державних посадовців нерідко пов'язують із застосуванням адміністративного ресурсу. Формування «президентської вертикалі», явища непомітності та кумівства можуть перешкоджати ефективності формування та оновлення кадрового складу важливих для держави посадовців. Це, своєю чергою, може спричинювати зниження рівня демократичності в суспільстві. Тому сучасні демократії прагнуть до того,

щоб призначення ключових державних посадовців було максимально чесним та прозорим [205; 231].

3. Механізм призначення ключових посадовців зазвичай залучає дві гілки державної влади. Призначення держслужбовця чи найвищого керівництва здійснює одна з гілок влади самостійно, а зазвичай цей процес супроводжується контролем або затвердженням з боку іншої.

4. Ухвалення кадрових рішень – одна із найбільших за обсягом робіт глави держави в багатьох демократіях. Зловживання цими повноваженнями може призводити до авторитарних тенденцій [6; 7].

5. Призначення та звільнення з посад найвищих посадовців дає можливість розширювати вплив гілкам влади на різні управлінські рівні, а також впливати на прийняття рішень у сферах, які прямо не підконтрольні тій, чи тій гілці влади.

На нашу думку, окреслені вище елементи системи стримувань і противаг є найбільш важливими, їхнє вивчення дає змогу комплексно оцінити межі функціонування системи стримувань і противаг. Проте в сучасних демократіях до системи стримувань і противаг може бути залучено ще й інші елементи, зокрема: *право розпуску парламенту, визначення конституційності законів, призначення президента парламентом, формування судів і призначення суддів та інші.*

Набір елементів системи стримувань і противаг є унікальним та прямо залежить від форми державного правління в конкретній державі. Проте для всіх цих елементів, на нашу думку, можна виокремити такі спільні особливості:

1. Всі елементи системи мають чітко окреслений національним законодавством держави характер.

2. Найважливіші елементи системи стримувань і противаг реалізуються у вигляді послідовних дій та процедур, спрямованих на досягнення певної мети.

3. Елементи системи стримувань і противаг потребують комплексного аналізу, їх не можна розглядати однобічно та ізольовано. Адже, один і той

самий елемент є стримуванням для однієї гілки влади та противагою для іншої (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Деякі елементи стримувань і противаг між гілками влади

стримування	противага
вето глави держави	
для парламенту	для глави держави
подолання вето парламентом	
для глави держави	для парламенту
імпічмент	
для глави	для парламенту
контрасигнація	
для глави держави	для глави уряду
розпуск парламенту	
для парламенту	для глави держави
вотум недовіри уряду	
для уряду	для парламенту
визначення конституційності законів	
для парламенту, уряду та глави держави	для судової гілки влади

4. Набір елементів системи стримувань і противаг є унікальним для кожної держави, на його формування впливає низка чинників, серед яких історичні, культурні та інші детермінанти функціонування держави.

5. Вивчення основних елементів системи стримувань і противаг потребує комплексності та врахування різних чинників, які прямо або опосередковано здатні впливати на функціонування кожного окремого чинника.

Основою будь-якої демократичної держави є не лише формальне прописування, але й практична реалізація та ефективне застосування принципу поділу влади, ядром якого є система стримувань і противаг. Тому для збереження демократичного порядку дуже важливим є дотримання всіх передбачених системою стримувань і противаг повноважень кожної з гілок влади. У багатьох державах, здебільшого авторитарних, система стримувань і противаг насправді є фіктивною: формальний поділ на гілки влади нівелюється одноосібними діями президента, в руках якого зосереджується більша частина владних повноважень, хоч держави і позиціонують себе як демократичні президентські республіки. Таку ситуацію, зокрема, спостерігаємо в низці країн Африки та Азії з часу їхньої формальної «демократизації». Водночас, будучи президентською республікою, США саме завдяки системі стримувань і противаг залишаються взірцем демократії та стійкості конституційного ладу у світі [220, с. 15–16]. Тому, на наш погляд, доцільно також розглядати й умови, за яких система стримувань і противаг може ефективно діяти, виконуючи свої основні функції в суспільстві, як от:

1. Представницька демократія, наявність реального, ефективного інституту демократичних виборів, оптимальна модель виборчої системи. Ефективна виборча система є показником рівня демократії, оскільки допускає конкуренцію, плюралізм думок та ротацію кадрів владних органів, які діють в інтересах народу.

2. Високий рівень політичної свідомості та культури громадян держави і їхніх представників в органах державної влади.

3. Багатопартійність, плюралізм думок, наявність не фіктивної, а реальної опозиції в державі.

4. Верховенство права, дотримання в суспільстві букви закону та конституційного устрою [181, с. 24].

5. Внутрішня впорядкованість нормативно-правових актів, що визначають основні повноваження владних органів. Забезпечення чітко регламентованих кроків щодо реалізації гілками влади своїх повноважень [163].

З вищенаведених умов ефективності системи стримувань і противаг випливає, що ця система не може розвиватися в недемократичному середовищі, і, водночас, є одним із головних показників розвитку демократії в державі. Механізм дії системи стримувань і противаг може бути реально закріпленим у нормативно-правових актах, проте за відсутності вищеперелічених умов він не сприятиме розвитку в державі демократичного ладу та не виконуватиме своїх функцій, отже, буде фікцією. Така подвійна природа системи стримувань і противаг водночас породжує проблеми для теоретичного та практичного дослідження цього інституту.

2.2. Особливості функціонування системи стримувань і противаг в умовах чинності різних форм державного правління

Незважаючи на те, що підвалини дослідження специфіки функціонування системи стримувань і противаг мають довготривалу історію, історично її першу модель конституційного закріплення і, відповідно, функціонування, пов'язують із формальним затвердженням президентської форми правління в США згідно з Конституцією 1787 року [209; 230]. Проте підхід до дослідження системи стримувань і противаг у контексті інших форм державного правління надає можливість комплексно оцінити призначення та особливості функціонування цієї системи у кожній конкретній державі. Тому, на нашу думку, доцільно відходити від дослідження системи стримувань і противаг виключно в контексті американського конституціоналізму.

Форма державного правління є найважливішою детермінантою функціонування системи стримувань і противаг. Вона є однією зі складових політичної реальності, в межах якої функціонує той чи той набір механізмів системи стримувань і противаг. Вона вказує на те, яким способом організовується верховна влада в державі, як формуються найвищі державні органи, а також які принципи взаємодії між ними, сфера компетенції кожного з цих органів та взаємодія з населенням [16; 17]. Саме формою державного правління визначаються основоположні принципи взаємин між основними

полюсами влади. У політичній науці виділяють дві основні форми державного правління: республіку і монархію.

Республіка – це така форма державного правління, за якої найвищі органи держави є представницькими, вони обираються на певний термін [128]. Історично республіки почали інтенсивно виникати після буржуазних революцій у XVI – XVII ст., і зараз є найпоширенішою формою правління у світі. Політична наука розрізняє такі основні різновиди республік: президентські, парламентські та змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські).

Характерними рисами *президентської республіки* є такі:

- президент є одночасно главою держави і главою уряду, тому посади прем'єр-міністра в такій республіці немає;
- президент одноосібно формує уряд, який є йому підзвітним;
- гілки влади в президентській республіці мають чітке коло своїх повноважень і є самостійними. Існує жорсткий розподіл влади [207; 231].

Інститут президентства зародився в США у XVIII ст., що фактично збігається в часі з формальним закріпленням класичної моделі системи стримувань і противаг. З початку XIX ст. інститут президентства поширюється в країнах Латинської Америки, у середині XIX ст. – в Європі і найбільшого поширення набуває після Першої світової війни [202]. Однак, на сьогодні США залишаються чи не єдиною у світі президентською республікою, яка є взірцем демократичних перетворень з низькою ймовірністю авторитарних тенденцій, на відміну від інших держав, де така ймовірність є чи не найбільшою проблемою доцільного використання елементів системи стримувань і противаг. Юридична і фактична злагодженість функціонування системи стримувань і противаг впливає на підтримку лідерських позицій США серед демократичних держав світу, про що свідчать відповідні рейтинги [18; 247; 252].

Розглядаючи систему стримувань і противаг у президентській республіці, насамперед звернемо увагу на роль і місце гілок влади за такої форми правління. Варто зазначити, що одна з головних рис президентської

республіки – це жорсткий поділ влади та розмежування владних повноважень. Юридична рівність і незалежність трьох гілок влади в таких державах корелює з узгодженістю в їхній діяльності та взаємним контролем і підзвітністю [95, с. 136]. Тому президентсько-республіканська форма правління стала класичним прикладом застосування таких основних елементів системи стримувань і противаг, як право законодавчого вето президента та імпічмент глави держави.

Президентсько-республіканська форма правління передбачає, що президент діє як вето-гравець у сфері законодавчої діяльності [14]. Застосування права вето в президентських республіках є головним інструментом в руках президента, за допомогою якого він може впливати на хід законодавчого процесу. При цьому частота застосування права вето залежить від складу парламенту. Відтак президент починає частіше застосовувати це право в умовах, коли більшість в парламенті належить іншій політичній силі. Коли ж президент має значну підтримку серед депутатів, немає необхідності застосовувати цей механізм [206, с. 25].

Слід зазначити, що право вето є найпотужнішою противагою до законодавчої гілки влади з боку президента. Адже найчастіше президент у президентській республіці позбавлений ще одного потужного інструменту політичного впливу – права розпуску парламенту [104, с. 116]. Таке право є лише у конституціях деяких африканських республік [123].

Однак, вплив виконавчої гілки влади на законодавчу в президентській республіці є доволі значним: президент має право вносити законодавчі ініціативи, активно втручатись у законодавчий процес за допомогою права вето і таким чином бути джерелом нормотворчості. До прикладу, процедура подолання вето у США дуже складна, і Конгресові далеко не завжди вдається спростувати заперечення президента. Реальна сила вето в США є настільки великою, що президент має можливість ефективно впливати на законодавчий процес за допомогою однієї лише погрози його застосувати [104, с. 109].

Важливою перевагою глави президентської республіки в рамках системи стримувань і противаг є його вплив на формування персонального складу

найвищих державних посадовців у різних сферах державного життя. Безумовно, таке призначення не відбувається без участі законодавчого органу: для призначення необхідна згода парламенту. Але президент має широкі можливості для побудови владної вертикалі за власним зразком. Наприклад, у США кабінет, до складу якого входять такі найвищі посадовці, як віцепрезидент США, генеральний секретар США, генеральний прокурор США, міністр оборони, міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів та ін., призначаються президентом за згоди сенату [206].

Доволі суттєвим є контроль з боку виконавчої гілки влади над законодавчою. До прикладу, у Бразилії уряд має право позбавляти мандата будь-якого депутата [104, с. 167]. Проте в класичній президентській республіці уряд відіграє найчастіше роль дорадчого органу, а вся повнота виконавчої влади належить раціональному інституту глави держави. Варто зазначити, що за призначення членів уряду глава держави не несе політичної відповідальності. Тому в президентській республіці практично не функціонує механізм контрасигнування і вотуму недовіри уряду, за винятком деяких держав, де ці механізми мають формальний характер.

Найважливішим важелем впливу законодавчої гілки влади на виконавчу в президентській республіці є імпічмент. Процедурі імпічменту може бути підданий президент чи інший найвищий державний посадовець. Для кожної президентської республіки характерні свої особливості у функціонуванні системи стримувань і противаг. Але можна виокремити загальні характерні риси імпічменту як одного з основних елементів системи стримувань і противаг:

1. Імпічмент можуть ініціювати окремі члени парламенту за участі мінімально необхідної кількості парламентарів через законопроект або резолюцію.

2. Процес імпічменту є багатоступеневим та включає послідовні етапи доведення провини посадовця.

3. Імпічмент має бути підтриманий конституційною більшістю складу парламенту.

4. Нормативно-правовими актами держави зазвичай чітко визначено підстави для піддання президента процедурі імпічменту.

5. Процедура імпічменту відбувається в політико-правовій площині за обов'язковою участю судової гілки влади [61; 227; 240].

У президентській республіці може бути передбачено інститут контрасигнатури, але в ньому немає необхідності, оскільки представники виконавчої влади (міністри) перебувають у безпосередній підзвітності перед президентом. Таким чином, юридично закріплений принцип контрасигнації в межах системи стримувань і противаг у президентській республіці носить формальний характер.

Зазвичай виконавча влада у президентських республіках позбавлена права законодавчої ініціативи. Втім, практика доводить, що це право може реалізовуватись по-різному. У США право законодавчої ініціативи – виключна прерогатива членів конгресу, але президент вносить законопроект про бюджет [2]. У Мексиці та Венесуелі президент має право законодавчої ініціативи в повному обсязі, але цю ініціативу може бути відхилено простою більшістю голосів парламенту [1; 61].

Під час розгляду елементів системи стримувань і противаг у республіках президентського типу слід враховувати такі особливості:

1. США стали першою державою у світі, якій вдалось на конституційно-правовому рівні закріпити президентську форму правління та систему стримувань і противаг як її характерну ознаку. Однак багатьом державам, які, наслідуючи США, стали на шлях демократичних перетворень значно пізніше, не вдалося повторити цей успіх.

2. Система стримувань і противаг у багатьох президентських республіках (окрім США) є неусталеною, а її елементи часто мають формалізований характер, оскільки більша частина повноважень перебуває в руках президента (виконавчої гілки влади).

3. У президентських республіках не передбачено розгалуженої системи стримувань і противаг, проте набір її елементів є достатнім для підтримки політичної рівноваги, яка робить всі три гілки влади рівними, сильними та незалежними.

4. Функція контролю, яка рівноцінно здійснюється законодавчою та судовою гілками влади, є пріоритетною задля запобігання узурпації влади з боку сильного президента та його представників у виконавчій владі.

Другим типом республіки є парламентська республіка. *Парламентській республіці* притаманні такі ознаки:

- формальне верховенство законодавчої гілки влади, проте розвинена багатопартійна система, як правило, виключає концентрацію влади в руках парламенту;
- парламент формує уряд, який є йому підзвітним;
- глава держави виконує представницькі функції, а реальна влада належить главі виконавчої влади – прем'єр-міністрові, канцлеру тощо;
- діяльність уряду підтримує парламентська більшість.
- парламент обирає президента обирається, який виконує формальні функції, не маючи значного владного впливу [205; 231; 247].

Беручи до уваги те, що у парламентських республіках поділ влади відбувається не так жорстко, окремі дослідники стверджують, що тут має місце не поділ влади, а лише її функціональна диференціація [27, с. 17]. Проте слід зазначити, що парламентсько-республіканській формі правління притаманна більш розгалужена система стримувань і противаг, аніж у президентській республіці.

У парламентській республіці законодавча гілка влади формує уряд, котрий є колегіальним носієм виконавчої влади, відповідальним за політичний курс держави, і має довіру парламентської більшості [28, с. 96].

Особливості системи стримувань і противаг парламентської республіки такі:

1. Наявність сильного парламенту, який має широкі повноваження, створює можливості для появи дисбалансу в системі стримувань і противаг з урахуванням основної ролі парламенту у виконавчій сфері. Адже парламент (коаліція партій) формує склад уряду, тому народ, голосуючи за майбутній склад парламенту, по суті віддає свій голос і за майбутній склад уряду.

2. Система стримувань і противаг у парламентській республіці має більш диверсифікований характер, проте, на думку деяких дослідників, реальну противагу до законодавчої та виконавчої гілок влади може становити лише сильна і незалежна судова гілка [241; 245].

3. Важливу роль у функціонуванні системи стримувань і противаг відіграє внутрішня структура та партійний склад парламенту. Склад уряду визначається розташуванням політичних сил у парламенті. Опозиція відіграє важливу роль у діяльності парламенту. У деяких парламентських республіках існує практика формування уряду меншості [223].

4. Обмеженість президентських повноважень у сфері державного правління. У державі з парламентською формою правління президент відіграє другорядну роль у реалізації державної влади. При цьому він формально наділений повноваженнями та може застосовувати окремі елементи системи стримувань і противаг щодо інших гілок влади.

5. Відсутність всенародного голосування за обрання глави держави. Президента обирає парламент. Фактичне головування в державі здійснює голова партії, що виграла на виборах (глава уряду – прем'єр-міністр). Якщо будь-яка партія має у своєму розпорядженні явну більшість у парламенті, проблем із формуванням уряду зазвичай не виникає, тому що її лідер майже автоматично стає прем'єр-міністром [43].

Роль президента у всіх державах з парламентською формою правління є практично однаковою. Президент наділений правом розпуску парламенту і вповноважений реалізувати його за конкретних, конституційно визначених обставин (конкретні підстави не перевищують 2–3). Зокрема розпуск парламенту зазвичай є обов'язком президента, якщо не досягнуто позитивного

результату в застосуванні парламентських процедур заміщення посади чи призначення на посаду прем'єр-міністра або формування персонального складу уряду, включно з випадками відмови в довірі новосформованому урядові з боку парламенту. Також підставою для розпуску парламенту може бути вотум недовіри прем'єр-міністрові або уряду в цілому, виступаючи при цьому як альтернатива відставці уряду. Крім того, у парламентських республіках існує можливість розпуску парламенту президентом за певних умов неспроможності законодавчого органу ухвалити рішення з конкретного питання або нездатності реалізувати свої повноваження. Найчастіше серед таких умов – неприйняття державного бюджету, блокування прийняття законів впродовж певного часу, неможливість провести сесійні засідання тощо [186; 187, с. 65].

Окрім того, у світовій практиці існує поняття «саморозпуску» парламенту. Існування цього елемента в системі стримувань і противаг не має чіткої прив'язки до форми правління [205]. Проте наявність інституту саморозпуску і його застосування цілком виправдані, наприклад, в разі внесення змін до Конституції або з політичних мотивів.

Серед повноважень глави держави в контексті системи стримувань і противаг у державах парламентарного типу правління слід також зазначити можливість призначення голови уряду та міністрів. Однак такі повноваження обмежуються формальним затвердженням пропонованих парламентом кандидатів на той чи той міністерський портфель. Подібна ситуація стосується також і затвердження президентом законів і використання ним права вето щодо них. На думку російського дослідника А. Мішина, право вето у парламентській республіці є «німечним повноваженням», яке застосовується вкрай рідко та лише за вказівкою з боку уряду [104, с. 166–167]

Правом законодавчої ініціативи у парламентській республіці зазвичай наділений уряд або його окремі члени. Навіть за ситуації, коли правом законодавчої ініціативи наділено президента, на практиці більшість законопроектів ініціює уряд та його члени. Також слід зазначити: якщо члени уряду позбавлені права вносити на розгляд парламенту законопроекти, вони

мають право ініціювати закони як парламентарі. Однак в окремих парламентських республіках уряд може бути сформовано і на позапарламентській основі [147].

Взаємодія законодавчої та виконавчої гілок влади в державі з парламентською формою правління базується на відповідальності парламенту. У переважній більшості держав, де сформований уряд більшості, – виконавча гілка влади відіграє вирішальну роль у законодавчому процесі. Парламентська відповідальність уряду реалізується завдяки функціонуванню такого елементу системи стримувань і противаг, як вотум недовіри (довіри) уряду. Він являє собою механізм, який застосовується парламентом для зміни складу уряду, що втратив підтримку більшості. Вотум недовіри є ключовим інструментом контролю законодавчої гілки влади над виконавчою [86]. Втім, для парламентських республік характерні й інші способи здійснення контролю, необхідні для врівноваження балансу повноважень між законодавчою та виконавчою гілками влади. Серед них назвемо такі: проведення парламентських та комітетських слухань, звіти окремих міністрів про виконання своїх планів та дотримання обов'язків, проведення парламентських розслідувань та розгляд запитів парламентарів тощо [45; 86].

Для *змішаних типів республік* характерне поєднання ознак парламентського та президентського типів республік. Основним показником змішаного типу республіки є співвідношення обсягу повноважень глави держави і парламенту в механізмі формування уряду. Зокрема, у *президентсько-парламентській республіці* президент відіграє більш важливу роль у формування уряду, який, відповідно, більшою мірою є йому підзвітним. Натомість у *парламентсько-президентській республіці* владу президента обмежено такими чинниками: він не має всієї повноти виконавчої влади (тобто, як правило, не є главою уряду); уряд формується залежно від співвідношення партійних фракцій у парламенті; уряд підзвітний парламентові [208; 252].

Оскільки змішані республіканські форми правління мають за мету нівелювати недоліки «чистих» форм та часто виступають своєрідним

«компромісом» у реалізації гілками влади своїх повноважень, система стримувань і противаг у змішаних республіках є найбільш розгалуженою. Для змішаних республік характерним є існування широкого кола елементів системи стримувань і противаг з метою протидії ймовірній перевазі законодавчої або виконавчої гілок влади. У цьому аспекті, система стримувань і противаг є максимально наповненою, тому одночасно в ній поєднують непоєднувані, на перший погляд, елементи системи стримувань і противаг, наприклад, право розпуску парламенту та імпичмент. За своїм структурним наповненням (тобто елементами системи стримувань і противаг) обидва вищезгадані різновиди змішаної республіки є подібними [119]. Наявність таких елементів системи стримувань і противаг як вотум недовіри, всенародне обрання президента, право вето, очолення уряду та низка інших, свідчить про схожий механізм функціонування системи стримувань і противаг у політичному просторі змішаної республіки.

Однак попри значну подібність у структурному наповненні системи стримувань і противаг (тобто окреслений вище юридичний вимір системи), у президентсько-парламентській та парламентсько-президентській республіках змістове навантаження (а, відповідно, досліджуваний нами фактичний вимір системи стримувань і противаг) буде відмінним. Зокрема, якщо у президентсько-парламентській республіці визначальним на формування уряду є вплив президента, то у парламентсько-президентській, натомість, має місце значно більший вплив парламенту на цей процес. Під час дослідження змішаних форм республіканського правління варто більш детально зважати на формулювання юридично закріплених повноважень, а також на практичну можливість їх реалізації.

Монархія – це така форма правління, за якої державна влада повністю або частково перебуває в руках однієї особи – монарха – і передається у спадок представникам правлячої династії [127]. Залежно від обсягу повноважень монарха прийнято розрізняти обмежені та необмежені монархії.

Необмежена (абсолютна) монархія – це різновид монархії, в якій влада монарха є абсолютною, він виступає єдинокоржавним правителем, адже не обмежується жодним іншим органом [128].

Абсолютним монархіям все-таки характерні окремі елементи системи стримувань і противаг або ж їхні прототипи. Наприклад, в окремих абсолютних монархіях Європи існував інститут контрасигнації, проте його значення було символічним. Також можна було застосовувати право абсолютного вето, проте і воно не мало реальної сили, адже реальної противаги одноосібній владі правителя не було передбачено. Елементи системи стримувань і противаг в абсолютних монархіях мали формальний характер, тому вважають, що для цього типу державного правління не характерна система стримувань і противаг.

Обмежена (конституційна) монархія – різновид монархії, за якої владу монарха обмежує конституція. Існує два типи обмежених монархій: дуалістична і парламентська. Для *дуалістичної монархії* характерне подвійне джерело влади: монарх уособлює виконавчу гілку влади, а парламент є вищим законодавчим органом. У *парламентській монархії* повноваження монарха мають символічний характер – парламент є вищим законодавчим органом, він формує уряд [103; 161]. Парламентська монархія за своїм змістовим наповненням фактично є такою ж, як і парламентська республіка.

Варто відзначити, що в різних формах правління спостерігається різний вияв функціонування системи стримувань і противаг. Пріоритетність тих чи тих елементів відображено в таблиці (див. додаток Б).

Під час вивчення системи стримувань і противаг конкретної держави слід враховувати такі особливості:

1. Систему стримувань і противаг можна повноцінно дослідити, лише вивчаючи особливості кожної окремої держави.
2. Форма правління має визначальний вплив на функціонування системи стримувань і противаг та визначає набір елементів системи, на основі яких гілки влади взаємодітимуть між собою.

3. Одні і ті ж елементи системи стримувань і противаг цілком по-різному функціонують за різних форм правління, зважаючи також на низку інших характеристик держави, таких як форма державно-територіального устрою, тривалість дотримання демократичних принципів правління та історична практика застосування системи стримувань і противаг.

4. Найбільш розгалужену систему стримувань і противаг мають змішані республіки. Складність їх дослідження полягає в практичній реалізації системи стримувань і противаг з урахуванням реальної переваги в повноваженнях парламенту або ж президента.

5. Навіть у рамках однієї форми правління набір елементів та специфіка функціонування системи стримувань і противаг (а також її окремих елементів) можуть бути різними.

2.3. Методика обчислення індексу балансу повноважень гілок влади у системі стримувань і противаг

Враховуючи недоліки та посилаючись на спроби індексного обчислення повноважень окремих гілок влади, ми пропонуємо власну методику, спрямовану на комплексний аналіз системи стримувань і противаг та квантифікаційну оцінку її елементів в межах політичної системи конкретної держави.

Оскільки функціонування системи стримувань і противаг є показником рівня демократії в державі, важливого значення набуває використання методики обчислення показників, за якими можна визначати той чи інший рівень дієвості системи. Таким показником ми вважаємо «індекс балансу повноважень», оскільки на його основі можна визначати той чи той рівень ефективності стримувань і противаг між гілками державної влади. Він показує нам рівень балансу / дисбалансу між повноваженнями гілок влади у тій чи тій державі.

Головними складовими нашої формули виступають коефіцієнти повноважень кожної з трьох гілок державної влади:

LP (від англ. «legislative power» – законодавча влада) – коефіцієнт повноважень законодавчої гілки влади;

EP (від англ. «executive power» – виконавча влада) – коефіцієнт повноважень виконавчої гілки влади (включає в себе повноваження інституту глави держави та повноваження уряду);

JP (від англ. «judicial power» – судова влада) – коефіцієнт повноважень судової гілки влади.

Максимальне значення коефіцієнтів повноважень тої чи тої гілки влади може дорівнювати 100, а мінімальне 0 ($0 \leq LP \leq 100$; $0 \leq EP \leq 100$; $0 \leq JP \leq 100$).

Розглянемо розрахунок сумарного коефіцієнта повноважень для тої чи тої гілки влади. Обчислення коефіцієнта повноважень здійснюємо на основі суми величин елементів реалізації системи стримувань і противаг. Кожному елементові системи стримувань і противаг було присвоєно певне числове значення відповідно до його важливості (див. додаток В, табл. В.1).

Варто зазначити, що така диференціація показників пов'язана з кількома причинами. Насамперед, ми поділяємо повноваження гілок влади (як елементи системи стримувань і противаг) на основні і додаткові. Додаткові повноваження не є прямими елементами системи стримувань і противаг, проте, на нашу думку, вони відіграють важливу роль під час оцінки ролі та місця гілки влади в політичній площині. Тому для більшої об'єктивності нам варто їх врахувати.

Найбільшу складність у присвоєнні числових значень елементам Е можуть скласти, на наш погляд, спільні повноваження, тобто ті, які одночасно здійснюються двома або трьома гілками влади. Відповідно, варто враховувати, що окремі показники можуть змінювати своє значення. До спільних елементів належать показники Е7 та Е14 (формування уряду LP та EP), Е3, Е18 та Е27 (формування органів конституційного нагляду для трьох гілок влади); Е4, Е19, Е28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції для трьох гілок влади); Е5, Е20, Е29 (призначення професійних суддів для трьох гілок влади); Е9 та Е21 (призначення ключових державних посадовців для LP та EP).

Наприклад, показник E7 (максимальне значення якого 15 балів), який визначає повноваження законодавчої гілки щодо формування уряду, може набувати різних значень: 15 балів, якщо йдеться про повне формування уряду або парламентом без участі виконавчої гілки влади, або, навпаки. Якщо парламент лише частково впливає на формування уряду («надає згоду», особливо, в умовах президентсько-парламентської форми правління), тоді для показника E7 присвоюємо 5 балів, а для E14 – 10. Якщо виявляється зворотна ситуація (як у парламентсько-президентських республіках), тобто більшою мірою парламент впливає на формування уряду, а президент чи прем'єр-міністр подає кандидатури міністрів на розгляд парламенту, тоді $E7 = 10$, а $E14 = 5$.

Для спільних повноважень, які стосуються впливу на судову гілку всіх трьох гілок влади (E3, E18 та E27; E4, E19 та E28; E5, E20 та E29), розподіляємо пропорційно. Варто зазначити, що в таблиці зазначено максимальне значення для одного елемента.

Для показників E8 та E21, які визначають повноваження законодавчої та виконавчої гілок влади в призначенні ключових у державі посадовців ми так диференціюємо числові значення: призначення генерального прокурора (одноосібно – 3, неодноосібно – 1.5), призначення голови служби безпеки і національного банку (одноосібно – 3, неодноосібно – по 1.5 кожній зі сторін). Присвоюючи числові значення варто звертати увагу на трактування в конституції або інших нормативно-правових документах, у яких закріплене це повноваження. Відтак, якщо призначення парламентом генерального прокурора зводиться до надання згоди, тоді LP за це повноваження присвоюємо 1, а EP – 2 бали. Якщо у положеннях закону зазначено, що президент подає на розгляд парламенту кандидатуру генерального прокурора, тоді числові значення присвоюємо навпаки.

Для визначення Індексу балансу повноважень (ІВ) нам потрібно розрахувати суму дисбалансів між повноваженнями усіх трьох гілок влади. Маючи всі три коефіцієнти повноважень (LP, EP, JP), за допомогою операції віднімання розраховуємо можливі дисбаланси повноважень між гілками влади:

$$1) LP - EP = |x|$$

$$2) LP - JP = |y|$$

$$3) EP - JP = |z|$$

Обчислення вказаних показників базується на дослідженні положень нормативно-правових актів, тобто має теоретичний характер. На нашу думку, важливою складовою практичного виміру функціонування системи стримувань і противаг є врахування однорідності та структури самих гілок влади. Для того, щоб визначити, наскільки збалансованою та консолідованою є гілка влади, нам потрібно визначити показник внутрішньої консолідації (K). При цьому показник K неодмінно лежить у межах $0 \leq K \leq 1$ і обчислюється як середнє арифметичне внутрішніх параметрів гілок влади. Враховуючи виокремленні параметри, які, на нашу думку є визначальними для реалізації гілкою влади своїх повноважень та безпосередньо впливають на функціонування системи стримувань і противаг, ми таким чином присвоюємо числові показники для внутрішньої консолідації гілок влади (див. додаток В, табл. В.2).

Для більшої об'єктивності та прикладного значення нашого дослідження ми додатково використовуватимемо показник рівня демократії в тій чи тій країні. На нашу думку, врахування цього показника є важливим аспектом для дослідження ступеня практичного функціонування системи стримувань і противаг.

Провівши теоретичний аналіз умов функціонування системи стримувань і противаг, ми виявили, що від демократичності політичного режиму в державі залежить, наскільки задекларовані елементи системи стримувань і противаг реалізовуватимуться на практиці. Щоб врахувати рівень демократичності та задля надання нашій методиці більшого практичного значення ми використаємо індекс демократії (Democracy Index) [254].

На основі розкритого вище потенційного дихотомічного зв'язку між демократією і системою стримувань і противаг ми припускаємо, що між цими показниками існує кореляційний зв'язок. Індекс демократії показує нам реальний стан функціонування демократичного ладу в тій чи тій державі,

враховуючи безпосередньо показники політичного режиму та поділу влади, основною складовою якої є система стримувань і противаг. Отже, отримане значення ІВ ми поділимо на індекс демократії та помножимо на отримані коефіцієнти консолідації гілок влади.

Індекс демократії, який обчислює «The Economist Intelligence Unit», побудований на експертно-аналітичних дослідженнях, складається з 60-ти показників, згрупованих у п'ять основних категорій:

1. Виборчий процес і плюралізм.
2. Діяльність уряду.
3. Політична участь.
4. Політична культура.
5. Громадянські свободи [254].

Вищеокреслені категорії (зокрема, діяльність уряду) враховують важливий для нашого дослідження показник – можливість державних службовців здійснювати політику.

На основі дослідження цих показників всі держави ранжуються в загальному рейтингу на основі індексу демократії і поділяються за типом політичного режиму на такі чотири категорії:

1. Повна демократія (8 – 10 балів).
2. Неповна демократія (6 – 7.9 балів).
3. Гібридний (перехідний) режим (4 – 5.9 балів).
4. Авторитарний режим (менше 4 балів) [254].

Окрім того, на нашу думку, доцільним буде врахувати партійність більшості в складі парламенту та президента. Якщо партійна належність президента до обрання на пост глави держави і більшості у складі парламенту була однаковою, то $P = 1$, якщо дві сторони належать до різних партій, то $P = 0.5$. Якщо лише частина у складі коаліції парламенту пропрезидентська, то ми присвоюємо проміжне значення $P = 0.75$.

Отож наша формула набуває вигляду:

$$IB = \frac{(|x|+|y|+|z|)}{ID} \times K_{LP} \times K_{EP} \times K_{JP} \times P \quad (2.1)$$

Диференціація числових показників ІВ така (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Диференціація та якісна характеристика числових показників ІВ

Числове значення показника ІВ	Фактичне значення показника
0 – 0.5	високий рівень балансу
0.51 – 1	середній рівень балансу
1.01 – 2	низький рівень балансу системи стримувань і противаг.
> 2	дисбаланс повноважень у системі стримувань і противаг.

1. *Високий рівень балансу* (ІВ = 0 – 0.5). Такий показник індексу балансу свідчить про те, що в державі функціонують три сильні, незалежні та збалансовані між собою у повноваженнях гілки влади. Законодавче закріплення елементів системи стримувань і противаг у державі відповідає їхній практичній реалізації. Можливість узурпації влади в такій державі зведено до мінімуму. Варто зазначити, що позиціонуючи таке значення ІВ, то спостерігається високий рівень індексу демократії, що доводить наше припущення про кореляцію між цими двома показниками. У практиці функціонування демократій сучасного зразка, а також, враховуючи тенденції до авторитаризму в різних регіонах світу, констатуємо, що досягти такого рівня індексу балансу доволі важко. Проте окремі держави все ж тяжіють до такого показника і більшість демократичних держав прагнуть досягти такого рівня.

2. *Середній рівень балансу* (ІВ = 0.51 – 1). Такий показник характерний для демократичних республік з достатнім законодавчим забезпеченням функціонування системи стримувань і противаг та практичною реалізацією їх у політичних реаліях. Він характеризує державу з позитивним

досвідом функціонування демократії, відтак показник індексу демократії, ймовірно, є високим. У державі з таким показником гілки влади є сильними та незалежними. Показник є достатнім для запобігання узурпації державної влади та концентрації її в одних руках.

3. *Низький* рівень балансу ($IB = 1.01 - 2$) системи стримувань і противаг властивий для держав, в ході політичної практики яких можуть виявлятися авторитарні тенденції. Зазвичай проблемні аспекти функціонування системи стримувань і противаг у таких державах пов'язане із нестабільністю політичної системи та прогалинами в практичній реалізації системи стримувань і противаг. Також це може бути пов'язано перехідним режимом в державі, недостатнім політичним досвідом демократичного правління, тривалою практикою недемократичних режимів у минулому.

4. *Дисбаланс повноважень у системі стримувань і противаг* ($IB > 2$). Такий показник свідчить про відсутність ефективного функціонування системи стримувань і противаг. При цьому можливі два варіанти, за яких держава позиціонує такий показник IB: 1) у разі, коли у державі немає достатньої законодавчої бази, яка б регулювала функціонування системи стримувань і противаг; 2) зворотня ситуація, коли в державі існують необхідні нормативно-правові документи, які регулюють застосування елементів системи стримувань і противаг, але де-факто вони не реалізуються. Можливо також, що немає достатнього рівня політичного досвіду, політичної культури та свідомості задля ефективного функціонування системи. Дисбаланс повноважень у системі стримувань і противаг характерний для авторитарних та перехідних режимів, за яких немає реальної противаги між гілками влади, існують широкі можливості для одноосібного прийняття політичних рішень, низький рівень політичної свідомості та культури громадян. Такому показникові IB зазвичай відповідає індексу демократії гібридного або авторитарного режиму.

Висновки до розділу 2

Під системою стримувань і противаг слід розуміти систему елементів взаємовпливу між гілками державної влади, переведену із формального закріплення в практичну реалізацію та спрямовану на забезпечення рівноваги політичної сили, недопущення узурпації влади та сприяння демократичному розвитку. Система стримувань і противаг виконує низку важливих для демократизації суспільства функцій та забезпечує стійкість політичної системи загалом. Серед найважливіших елементів системи стримувань і противаг слід виокремити вето, право законодавчої ініціативи, імпічмент, вотум недовіри, контрасигнацію, розпуск парламенту та призначення ключових державних посадовців.

Примітно, що функціонування системи стримувань і противаг у кожній державі відбувається по-різному. Проте форма державного правління залишається найважливішою детермінантою набору елементів системи стримувань і противаг. При цьому одні й ті ж елементи цієї системи мають цілком різну вагу за різних форм державного правління, а також через низку інших характеристик держави, як-от: тривалість демократичного правління, державно-територіальний устрій, національно-історичні особливості тощо. Дослідження системи стримувань і противаг в умовах різних форм правління стикається зі складністю визначення реальної переваги в повноваженнях парламенту або ж президента. Більшою мірою ця проблема стосується дослідження змішаних республік, у яких система стримувань і противаг є найбільш розгалуженою.

Для обчислення балансу повноважень між гілками державної влади в рамках системи стримувань і противаг ми пропонуємо використовувати індекс балансу (ІВ) і застосувати розроблену нами формулу. Методика обчислення індексу балансу включає в себе не лише формальні показники наявності чи відсутності елементів системи стримувань і противаг, але й враховує внутрішню консолідацію гілок влади та партійну належність парламентської більшості та президента. Оскільки нам важливо показати взаємозалежність між

системою стримувань і противаг, наша формула прив'язана до показника індексу демократії (ID).

Також ми пропонуємо застосовувати диференціацію та якісну характеристику числових показників ІВ, за якою показник $0 - 0.5$ вказує на високий рівень балансу повноважень, $0.6 - 1$ свідчить про середній рівень балансу, $1.1 - 2$ – означає низький рівень балансу і показник > 2 засвідчує дисбаланс повноважень в системі стримувань і противаг.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [48; 51 – 53; 55; 261–263]

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ

3.1. Політичні чинники еволюції форми правління в Україні

З часу здобуття незалежності Україна перебуває в пошуку оптимальної форми правління. У політичній практиці нашої держави зміну форми державного правління зумовлювали політичні обставини, які, на наш погляд, доцільно розглянути в контексті дослідження зміни системи стримувань і противаг. Здійснимо розгляд політичних передумов змін форм державного правління відповідно до виокремлених нами періодів.

1. Період 1991 – 2003 рр. У контексті нових політичних реалій Україна зіткнулась з низкою проблем, які потребували оперативного вирішення. На межі ХХ – ХХІ століття Україна стала чи не основним суб'єктом політичних випробувань та перетворень на геополітичній карті світу. Водночас геостратегічне розташування держави вимагало від неї не лише активного внутрішньополітичного реформування, але й чіткого окреслення власних зовнішньополітичних орієнтирів в умовах трансформації міжнародної системи.

Початок процесу політичних трансформацій в незалежній Україні, наслідки якого тривають дотепер, є такі особливості:

1. Несформованість ринкової економіки. На тлі колапсу планової економіки внаслідок розпаду СРСР перед молодого демократією постало завдання кардинальної трансформації економічної системи. Перебуваючи під значним впливом опозиції лівих сил та внаслідок відсутності єдиної ідеологічної спрямованості на ринково економічні перетворення, українська влада загальмувала процеси адаптації до нових політичних реалій [11; 79].

2. Відсутність демократичної політичної практики, через довготривале існування тоталітаризму.

3. Недостатність належної нормативно-правової бази для реалізації демократично-республіканської форми правління. Важливо зазначити, що

здобуття Україною незалежності поставило перед нею подвійне завдання: перехід до демократичних форм правління державою та створення нової законодавчої бази для практичної реалізації такого переходу.

4. Низький рівень політичної свідомості та культури громадян. Це пов'язано із значними етнокультурними трансформаціями та загальною деформацією структури соціуму, а також з русифікацією, зміною етнічного складу населення України тощо [159].

Ці та інші чинники значно загальмовували процес демократизації в новоствореній державі, тому їхній вплив можна простежувати не лише на рівні суспільного життя, але й у функціонуванні державного апарату та гілок державної влади. За таких умов до 1995 року форми правління в Україні офіційно не було задекларовано на найвищому рівні. Зважаючи на вищевикреслені передумови та брак державотворчого досвіду, молода держава продовжувала успадковану від СРСР внутрішньополітичну лінію, а форма правління залишалась невизначеною, проте схожою до президентської республіки де-факто.

Ситуація змінилася з прийняттям «Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року, згідно з яким де-юре в Україні утвердилась *президентська республіка*. Ця форма правління функціонувала в Україні до прийняття Конституції України 1996 року, тобто 1 рік [71].

Конституція України 1996 року утвердила президентсько-парламентську форму правління з характерними для неї особливостями. Примітно, що до 2004 року в українському політикумі спостерігалась тенденція до авторитаризму.

II. Період 2004 – 2009 рр. Суттєві зміни в політичних процесах спостерігаємо в Україні у 2003-2004 рр. На фоні зростання напруги у суспільстві президентські вибори 2004 року, як і очікувалось, стали переломними в політичній історії України. Соціальне невдоволення

політичною верхівкою та прагнення до суттєвих демократичних змін засвідчили амбітні плани українського народу на зміну старої політичної еліти новою. Основними передумовами до змін у системі стримувань і противаг між гілками державної влади в Україні в період 2002-2006 роки були такі:

1. Загострення політичної та економічної кризи в Україні. Період з 2002 до 2004 року можна назвати напруженим та знаковим для України. Проти Президента Л. Кучми почали формуватись опозиційні політичні сили, які дедалі поширювали свій вплив на суспільство та розгорнули боротьбу з чинною владою за демократизацію суспільного життя [118]. Станом на 2004 рік, як наслідок сфальсифікованих виборів Президента України, чи не найбільш гостро постало питання вибору демократичного шляху розвитку. Адже в ході виборчої кампанії виявились факти заангажованості членів Центральної виборчої комісії, масових фальсифікацій та відвертої зневаги до волевиявлення українців, внаслідок чого до влади мав незаконно прийти В. Янукович – представник провладних сил та Прем'єр-міністр на той час. Внаслідок значних фальсифікацій і махінацій на користь кандидата від влади обурені результатами виборів українці вийшли на акції протесту, до яких закликав опозиційний кандидат – В. Ющенко [33; 155].

2. Помаранчева революція як вияв прагнень України до демократичного шляху розвитку. Події Помаранчевої революції 2004 року мали визначальне значення для України, адже засвідчили прагнення народу до демократичних перетворень і затвердили демократичний поступ та амбіції українців у спробах протидіяти тиску влади. Також Помаранчева революція стала чи не найпотужнішим локомотивом змін у діяльності гілок влади. Наслідками цієї події стали зміни у владній політичній верхівці та розпочався час реформування в усіх сферах суспільного життя. Події кінця 2004 року створили передумови для втілення в життя демократичних та прозахідних прагнень українців [98].

3. Перехід України до парламентсько-президентської форми правління. На тлі демократичних змін першочерговим постало питанням конституційної реформи в Україні. 8 грудня 2004 року Верховна Рада України ухвалила Закон

України «Про внесення змін до Конституції України», який передбачав суттєвий перерозподіл повноважень між Президентом, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Конституційну реформу було зніційовано з метою запровадження дієвої системи стримувань і противаг та спрямовано на збалансування обсягу повноважень між гілками державної влади [135]. Закон передбачав внормування проблемних аспектів Основного Закону зразка 1996 року, демократизацію функціонування гілок влади та налагодження логічних і чітких демократичних принципів взаємодії між ними. Окремі науковці вважають, що конституційні зміни 2004 року було внесено в критичних умовах і вони стали предметом торгу між опозицією та владою. Проте, на думку більшості українського суспільства та багатьох політичних оглядачів, саме Закон «Про внесення змін до Конституції України» став першим кроком до демократизації української влади та сприяв закріпленню парламентсько-президентської форми державного правління як найбільш оптимальної для нашої держави.

4. Прагнення та перші кроки до створення демократичної коаліції в межах Верховної Ради України. На парламентських виборах 2006 перемогла «помаранчева коаліція» (політичні сили «Наша Україна», «Блок Юлії Тимошенко» («БЮТ») та Соціалістична партія України), але з ініціативи Президента В. Ющенка та внаслідок розбіжностей у певних кадрових питаннях (зокрема, це стосувалось члена партії П. Порошенка) розпочалося затягування процесу створення керівної коаліції, який призвів до повної зміни вибору народу. Внаслідок цього, замість уряду від планованої «Демократичної коаліції», було сформовано уряд В. Януковича (який функціонував з 4 серпня 2006 року до 17 грудня 2007 року) – результат коаліції між трьома політичними силами, що поклало початок політичної кризи другої половини 2006 та 2007 року [39; 173].

7 липня 2006 року було офіційно створено антикризову коаліцію, до складу якої згідно з Законом України «Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання» ввійшли такі фракції: «Партія

регіонів», «Соціалістична партія України», «Комуністична партія України» (всього 236 народних депутатів) [144]. Неформальна коаліція «Нашої України» з «Партією регіонів» протрималася всього лише з серпня до жовтня (два місяці). Проте, союз В. Ющенко і В. Януковича виявився неміцним, і вже через кілька місяців виникла глибока парламентська криза, яка розв'язалася дочасними парламентськими виборами у 2007 році [173].

5. Невиправдані очікування суспільства від новообраної демократичної влади. Події Помаранчевої революції 2004 року змінили не лише хід української політичної історії, але й уявлення міжнародного співтовариства про Україну. Імідж нашої держави як демократичної значно зріс, особливо в очах НАТО та ЄС [33]. Проте внутрішньополітичні суперечності та нестабільність призвели до того, що вже через рік після приходу до влади демократично обраного Президента розпочалась внутрішньополітична криза, спричинена розбіжностями між прагненнями й інтересами Президента В. Ющенко та його провладної коаліції, спроби утворити яку провалилися. У зв'язку з цим ситуація в суспільстві загострювалась, Президент оголосив дочасні вибори до Верховної Ради [98; 173].

На чергових президентських виборах до влади повертається В. Янукович. Отож сподівання суспільства на новообраного демократичного Президента не виправдались. Серед причин називають слабку та невизначену позицію Президента В. Ющенко, прагнення його повернути собі «втрачені» згідно з конституційною реформою 2004 р. повноваження, конфлікти та суперечності всередині провладної верхівки тощо [100].

III. Період 2010 – 2014 рр. Для здійснення порівняльного дослідження зміни форми правління в українській практиці необхідно розглянути сучасну взаємодію між гілками державної влади в Україні. Проте спершу слід розглянути події, які передували такій значній політичній трансформації, яку спостерігаємо в останні роки. Розглянемо особливості політичних змін у 2010 – 2014 роках:

1. *Повернення України до Конституції зразка 1996 року та до президентсько-парламентської форми правління.* 25 лютого 2010 року на посаду Президента України було обрано Віктора Януковича, який змінив на цій посаді Віктора Ющенка. Політика новообраного Президента була доволі дискусійною. Насамперед, у суспільстві наростало занепокоєння щодо позиції нової влади щодо широких повноважень Президента, підставою для яких стало прийняття Конституційним судом рішення, яке фактично повертало Україну до положень Конституції 1996 року. У рішенні від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 Конституційний Суд України визнав «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття [152].

Діяльність режиму В. Януковича супроводжувались потужним використанням корупційних схем, а також характеризувалась олігархізацією державного апарату. Це призвело у 2014 році до значного дефіциту державного бюджету [100] та загальносуспільного невдоволення в контексті нехтування національними інтересами на власну користь. Несхвальну оцінку експертів дістали дії Президента В. Януковича не лише у внутрішньополітичному, але й у зовнішньополітичному аспекті. Застереження до політичної лінії В. Януковича та його прибічників виникали і в українських експертних колах, і викликали глибоке занепокоєння серед експертів та спостерігачів при міжнародних організаціях.

2. *Зниження показників демократії та авторитарні тенденції в управлінні державою.* Амбітні плани щодо реформування на всіх рівнях з одночасною реальною можливістю їх здійснити (у зв'язку з концентрацією реальної повноти влади в руках Президента) призвели до зворотного ефекту – ерозії політичної конкурентності зі схильністю до авторитаризму з одночасною маргіналізацією внутрішньополітичного простору. Це, своєю чергою, вплинуло на економічні показники України, а також на рівень демократичності в нашій державі. Адже індекс демократії за часів президентства В. Януковича різко

знизився: Україна з категорії держав «Неповна (недосконала) демократія» перейшла до категорії «Перехідних (гібридних) режимів» з найнижчим за всі роки індексом у 2014 році (див. рис. 3.1) [254]. Часто в ЗМІ та міжнародних експертних колах режим В. Януковича описували як «персоналістський», «авторитарний», режим «а-la Путін». Примітно, що саме з першого року президентства В. Януковича Україна перейшла до категорії держав з «гібридними» режимами [100].

Рис. 3.1. Зміна індексу демократії України за часів президентства В. Януковича (2010 – 2014 рр.)

3. *Проросійський зовнішньополітичний курс та реакція суспільства.* Негативні тенденції до руйнування демократичних засад розвитку України простежувалась і в зовнішньополітичному курсі України. Незважаючи на те, що з початку свого президентського терміну В. Янукович давав обіцянки щодо тіснішої співпраці з ЄС, більшою мірою зовнішня політика України під його керівництвом спрямовувалась на Росію.

Внаслідок цього наприкінці 2013 року почались протести проти режиму В. Януковича. 21 листопада 2013 року як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом почали розгортатись інтенсивні

протестні рухи [121]. Вони значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. Протести, які з кінця 2013 року відбувалися у формі мітингів, демонстрацій, студентських страйків, та силової протидії їм з боку влади призвели до відкритого силового протистояння, яке надалі переросло у Революцію гідності [35].

Реакцією на Революцію гідності з боку чинної влади було підписання «диктаторських законів» 16 січня 2014 року. Закони було названо «диктаторськими», адже вони передбачали арешти за організацію мітингів і навіть за такі дії, як носіння захисного шолома, за встановлення намету чи за допомогу протестувальникам. Крім того, закони встановлювали обмеження свободи слова для ЗМІ та вводили покарання за наклеп та діяльність, яку режим трактував як екстремістську [110].

18 лютого відбувся пік протестів на майдані Незалежності і жорстокий розгін мітингувальників, включно з розстрілами мирних протестувальників. Проте навіть ці трагічні події не змогли змусити людей розійтись. 21 лютого 2014 року відбулось підписання Угоди щодо врегулювання кризи в Україні між лідерами опозиції та Віктором Януковичем. Також у цей день абсолютна більшість депутатів ухвалила рішення про повернення до Конституції зразка 2004 року [115]. Відповідно до цієї ухвали впродовж 48 годин з моменту її підписання мала б відновити чинності Конституція України редакції 2004 року та повинен був сформуватися новий коаліційний уряд; до вересня 2014 року – мала б відбутись конституційна реформа; до грудня 2014 року – позачергові президентські вибори та мали б ухвалити нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; проведено розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи, а влада та опозиція повинні були відмовитись від силових дій.

4. Внутрішньополітичні зміни та агресія Російської Федерації.

Невдовзі після підписання зазначеної вище угоди В. Янукович здійснив втечу до Російської Федерації, після чого 1 березня Рада Федерації задовольнила прохання В. Путіна про введення військ на територію України. 16 березня в Криму було проведено незаконний референдум за входження

автономії до складу Російської Федерації. 20 березня Держдума РФ оголосила про приєднання Криму до Росії, водночас нова влада у Києві не змогла дати відсіч агресії. Отож Крим став анексованим [30].

На тлі того, що Росії вдалось без спротиву окупувати півострів, вже 30 березня небезпека військового нападу на східні території України досягла критичного рівня. Невдовзі почалися мітинги та протести в містах Східної України під проросійськими гаслами, а також штурми та захоплення адміністративних будівель. У травні на Донбасі бойовики під дулами автоматів провели псевдореферендум на підтримку так званих «ДНР» і «ЛНР», який нібито визначив прихильність населення Донбасу до терористів і підтримку їхніх дій. Одразу після проголошення псевдореспублік російські найманці почали активний наступ на українських військових: під Волновахою розстріляли табір бійців, влаштувавши засідку батальйону «Донбас», та вдерлися до Донецького аеропорту. Одним з найжорсткіших та найжахливіших боїв став «Іловайський котел». Війна на Сході України триває дотепер [30; 106; 204].

IV. Період 2014 – 2020 рр. Основними ознаками цього періоду є такі:

1. *Прихід до влади проєвропейських сил та зміна зовнішньополітичного вектора України.* 25 травня 2014 року Україна обрала нового главу держави, яким став Петро Порошенко. За час його президентства Україна заручилась значною підтримкою прозахідної коаліції. У критичних та загрозливих умовах війни на сході України, Президентові вдалось вже 27 червня 2014 року підписати економічну частину угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а 16 вересня Угоду про асоціацію з ЄС було синхронно ратифіковано Верховною Радою України і Європарламентом. Попри значну підтримку України західною коаліцією багаторазові санкції проти Російської Федерації та неодноразові прагнення завершити воєнні дії в мирний спосіб шляхом «Мінського формату», внутрішньополітична ситуація залишалась вкрай напруженою, що супроводжувалось інфляцією та іншими економічними кризовими коливаннями. Це впливало на загальносуспільні настрої. Однак слід

відзначити надзвичайно складні умови, в яких опинилась українська економіка, через воєнні дії на Донбасі та значні видатки з бюджету на військові цілі. Варто відзначити також і той факт, що, не зважаючи на кризу 2015 року, Україні вдалось до 2019 року дещо стабілізувати економічну ситуацію та навіть забезпечити приріст ВВП на душу населення [155].

Окрім повернення до Конституції зразка 2004 року як одного із наслідків Революції гідності, 7 лютого 2019 року з ініціативи П. Порошенка був прийнятий Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», в якому, серед інших повноважень Президента, додавалось положення про обов'язок Президента України «забезпечувати реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» [134]. Отже, прагнення нашої держави інтегруватись у європейський та євроатлантичний простір стало задекларованим Конституцією на найвищому рівні.

Демократизація суспільства в умовах війни. Незважаючи на значні зусилля, які Україна докладала для припинення війни на сході України, в період з 2015 до 2019 року нашій державі вдалось втримати показник індексу демократії на стабільному рівні. Окрім того, у 2019 році вдалось збільшити цей показник на 0.21. Україна заручилась підтримкою проєвропейської демократичної коаліції, завдяки чому імідж нашої держави значно зріс. Російська Федерація у зв'язку з розгортанням агресії проти України втратила більшу частину міжнародної підтримки, потрапила під міжнародну ізоляцію та здобула статус «держави-агресора» на міжнародному рівні. Зусилля, докладені на призупинення російської агресії на сході України, та розбудова армії отримали значне схвалення з боку західних демократій. Окрім того, період 2015 – 2019 рр. характеризується певною стабілізацією показника Індексу демократії для нашої держави. Це доводить, що в державі функціонують

демократичні інститути, влада прагне здійснювати свою діяльність, дотримуючись демократичних ідеалів та цінностей (див. рис. 3.2).

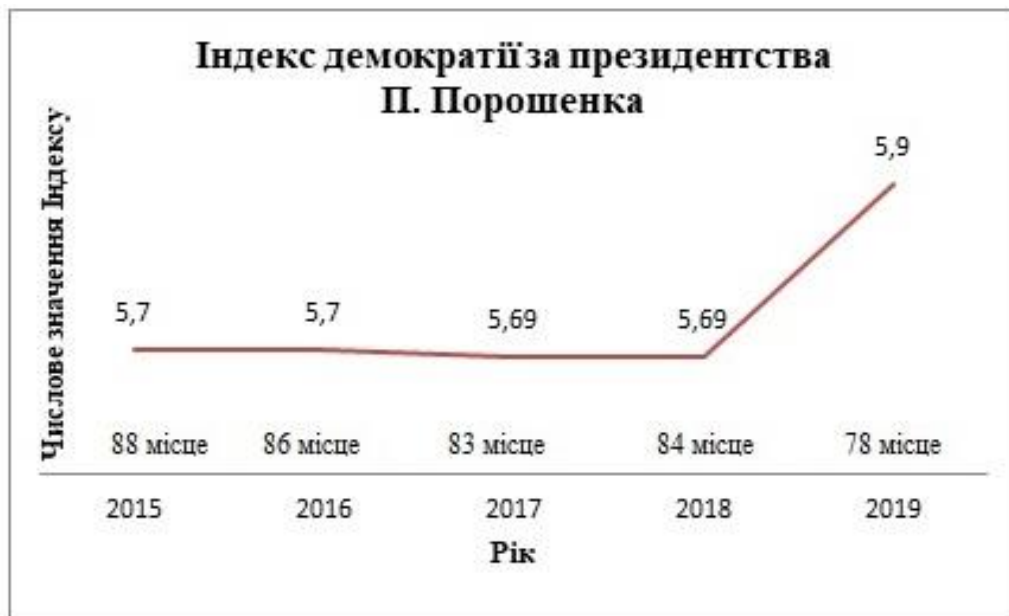

Рис. 3.2. Зміна індексу демократії України за часів президентства П. Порошенка (2015 – 2019 рр.)

2. *Розподіл повноважень у державі за принципами парламентсько-президентської республіки.* Оскільки одним із результатів Революції гідності було повернення до парламентсько-президентської форми правління та, відповідно, Конституції зразка 2004 року, можна стверджувати, що з 2014 року в українському політикумі чітко зафіксувалась думка про те, що на цьому етапі розвитку України саме така форма правління є найбільш оптимальною та демократичною. Варто зазначити, що Президент П. Порошенко чітко дотримувався позиції про необхідність передати більшу частину повноважень на користь парламенту, а також ініціював реалізацію реформи децентралізації, яка б сприяла вертикальному виміру системи стримувань і противаг. Саме період 2014 – 2018 років став періодом першого етапу децентралізації державної влади в Україні. У квітні 2014 року Уряд України схвалив основний концептуальний документ – Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Після цього було

затверджено План заходів щодо її реалізації, який дав старт реформі. Окрім того, було прийнято низку законів, які започаткували створення об'єднаних територіальних громад та сприяли налагодженню реалізації регіональної політики.

3. *Безпрецедентні президентські вибори 2019 року та прихід до влади однопартійної більшості.* 31 березня 2019 року відбувся перший тур чергових виборів Президента України. За його результатами до другого туру потрапили тодішній Президент України П. Порошенко та нове обличчя в українському політикумі – актор та шоумен Володимир Зеленський. На фоні кризи легітимності та невиправданих очікувань від попереднього Президента В. Зеленський набрав рекордні за всю історію незалежності України 73.22 % голосів на свою підтримку [23]. Безпрецедентними ці вибори вважаються саме тому, що вперше в незалежній Україні до найвищої в державі посади прийшла людина без політичного досвіду (про що сам кандидат неодноразово заявляв), а також те, що йому вдалось здобути прихильність такої значної частини електорату.

Вже під час інавгураційної промови новообраний Президент України скористався правом розпуску парламенту (основною підставою для використання цього елемента системи стримувань і противаг була відсутність коаліції у Верховній Раді, хоча таке рішення Президента досі залишається дискусійним) з одночасним призначенням дати виборів на 21 липня 2019 року. За результатами проведених дочасних виборів до Верховної Ради абсолютну більшість мандатів у здобула новостворена пропрезидентська партія «Слуга народу» [23]. Новоствореній політичній силі вдалось здобути 254 із 450 парламентських крісел. Отож на українській політичній арені склалась унікальна ситуація, яку окреслюємо такими рисами:

1. Однопартійна більшість у Верховній Раді України (фракція «Слуга народу») на правах коаліції стала основною рушійною силою ухвалення законодавчих рішень. Така унікальна ситуація, з одного боку, сприяє

злагодженому законодавчому процесу та функціонуванню Верховної Ради. Але, з іншої боку, ставить під загрозу альтернативну позицію інших фракцій.

2. Парламентсько-президентська форма правління та реалізація державної влади на засадах демократизму потенційно може видозмінитись. Адже знизилась роль Верховної Ради у стримуванні дій Президента та протипаги в прийнятті президентських рішень.

3. На прикладі ситуації, яка склалась між гілками влади в Україні станом на 2019 – 2020 роки, йде мова про визначальну роль внутрішньої консолідації гілок влади (зокрема, нашого показника K_{LP}) та показової ролі складу Верховної Ради як колегіального органу прийняття законодавчих рішень.

4. Існує потенційна загроза повноцінному функціонуванню системи стримувань і протипаг, з можливою деформацією або змінами в її окремих елементах.

5. Опозиційні сили є слабо консолідованими. Такий розподіл сил всередині Верховної Ради України потенційно знижує демократичність прийняття законодавчих рішень та реалізацію такого елемента системи стримувань і протипаг, як законодавча ініціатива.

Після відновлення незалежності в Україні кілька разів змінювалась форма державного правління. З часу прийняття Конституції України 1996 р. Україна стала на шлях політичного розвитку змішаної республіканської форми правління. Незважаючи на те, що набір елементів системи стримувань і протипаг був і залишається практично однаковим для змішаних республік, впродовж періоду еволюції форми правління в Україні можна виявити якісні зміни у функціонуванні її окремих елементів. Тому доцільно більш детально розглянути правові аспекти функціонування системи стримувань і протипаг впродовж історії незалежної України.

3.2. Особливості функціонування системи стримувань і противаг в умовах чинності різних конституцій в Україні

Вперше в історії незалежної України система стримувань і противаг набула свого юридичного оформлення в «Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року. Цей документ став важливою передумовою прийняття Конституції незалежної України, адже вперше окреслив основні засади розподілу гілок державної влади з метою подолати економічну, соціальну та конституційну кризи. Конституційним договором було визначено, що відсутність у державі основного закону «... унеможлиблює належне функціонування всього державного механізму як у центрі, так і на місцях, стримує проведення економічних реформ» [71]. У Договорі також було відзначено суттєвий вплив відсутності Конституції на процеси демократизації суспільства та перспективи зuboжіння переважної більшості населення і загострення соціальних конфліктів.

Конституційний договір задекларував прагнення державної влади до її самореформування на засадах чіткого розподілу повноважень між її законодавчою та виконавчою гілками. Згідно з Конституційним договором в Україні було задекларовано президентсько-республіканську форму правління. Набір елементів системи стримувань і противаг був нетиповим для президентської республіки в чистій формі. Зокрема, серед елементів системи стримувань і противаг Конституційний договір передбачав наявність *законодавчої ініціативи, вотуму недовіри, права вето, призначення ключових державних посадовців*. Водночас Конституційним договором не було передбачено можливості імпічменту та розпуску парламенту [71].

Судовій гілці влади, її функціонуванню та формуванню було присвячено V Розділ Конституційного договору, згідно з положеннями якого судову гілку влади було визнано незалежною. Договором було заборонено будь-яке

втручання у здійснення правосуддя, а статус суддів та порядок їх призначення мали б визначати Конституція України та закони України [71].

Вперше та найбільш розгалужено систему стримувань і противаг було нормативно закріплено в основному законі України – Конституції від 28 червня 1996 року [72]. Основним законом держави було утверджено президентсько-парламентську форму правління з притаманним їй набором елементів системи стримувань і противаг. Надалі система стримувань і противаг зазнавала коригування внаслідок запровадження конституційної реформи в 2004 році. Тому вважаємо за доцільне розглядати еволюцію змін основних елементів системи стримувань і противаг між гілками державної влади, враховуючи нормативне затвердження їх у відповідних нормативно-правових актах України.

Імпічмент.

У Конституційному договорі не було передбачено можливості для Верховної Ради притягнути Президента до відповідальності за допомогою спеціальної процедури – імпічменту. На нашу думку, відсутність формального закріплення імпічменту позбавляла Верховну Раду реальної можливості впливати на Президента і зміцнювала позиції глави держави на всіх рівнях реалізації державної влади [71].

Вперше Конституція 1996 року містила Статтю 111, згідно з якою Президента України може бути усунути з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину [72].

Варто зазначити, що дотепер у політичному дискурсі України тривають активні дебати щодо застосування імпічменту. Рішенням Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10.12.2003 року визначено, що Президент України на час виконання повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушено кримінальну справу, тому конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи. Імпічмент за своєю правовою природою офіційно

тлумачиться Конституційним Судом України як позасудовий конституційний процес, за змістом якого Верховна Рада в разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши його з поста [151]. Проте, незважаючи на наявність окремого положення в Основному Законі, прописаної процедури, тобто порядку, за яким імпічмент може бути реалізовано, донедавна не було.

10 вересня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», який визначає правові та організаційні засади притягнення Президента України до конституційної відповідальності в порядку імпічменту [141]. Закон став першим в історії незалежної України нормативно-правовим актом, який регламентує поетапність здійснення процедури імпічменту в Україні. Законом передбачено участь у процедурі імпічменту Конституційного Суду України, який стежить за дотриманням конституційної процедури розслідування й розгляду справи, та Верховного Суду України, який надає висновок про те, що діяння, в яких звинувачують Президента, містять ознаки державної зради чи іншого злочину [141].

Відповідно до Закону, процедура імпічменту, передбачає такі етапи реалізації:

1. Внесення на розгляд Верховної Ради письмового подання від імені не менше ніж 226 депутатів про ініціювання імпічменту.
2. Ухвалення конституційною більшістю (226 депутатів) Верховної Ради рішення щодо ініціювання імпічменту та включення його до порядку денного сесії Верховної Ради України як невідкладного з одночасним повідомленням Президента України та Голови Конституційного Суду України про це рішення.
3. Створення спеціальної тимчасової слідчої комісії, обрання спеціального прокурора та спеціальних слідчих.

4. Проведення розслідування (впродовж не більше ніж 6 місяців) спеціальною тимчасовою слідчою комісією та подання висновків і пропозицій на невідкладний розгляд Верховною Радою.

5. Ухвалення рішення (не менш як 300 голосів народних депутатів) на основі таємного голосування про звинувачення Президента з одночасним зверненням до Конституційного Суду про надання висновку щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та до Верховного Суду про надання висновку щодо того, чи містять діяння, в яких звинувачують Президента України, ознаки державної зради або іншого злочину.

6. Розроблення тимчасовою слідчою комісією проєкту постанови Верховної Ради України про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

7. Ухвалення Постанови Верховної Ради України про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту шляхом голосування не менш ніж 3/4 народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України (338 голосів).

8. Припинення процедури імпічменту, відставка Президента України. Подання матеріалів розслідування до компетентних органів розслідування для здійснення досудового розслідування [141].

Детальніше ці процедурні моменти розписано в Регламенті Верховної Ради України. Ця процедура є достатньої складною та, на думку багатьох політичних оглядачів, її реалізація виглядає сумнівною.

Законодавча ініціатива.

Згідно з Конституційним договором, право законодавчої ініціативи мали народні депутати України, постійні комісії Верховної Ради України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України та Вищий арбітражний суд України. Відзначимо, що Договір передбачав право Президента на позачерговий розгляд внесених ним законопроектів, якщо це необхідно для врегулювання певної сфери суспільного життя. Такі

законопроекти невідкладно вносилися на пленарний розгляд Верховною Радою України [71].

Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України за Конституцією 2004 року належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, підлягають позачерговому розгляду за обома Конституціями [72; 135]. Конституція 1996 року серед числа носіїв права законодавчої ініціативи також передбачала Національний банк України [72]. Важливо, що проекти законів подають разом із супровідною запискою, яка має містити обґрунтування необхідності їх розробки або ухвалення.

Формування судів та призначення суддів.

Формування судів вищої юрисдикції та призначення суддів, відповідно до Конституційного договору 1995 року, відбувалося спільно – Президентом та Верховною Радою України, однак Президент, мав переваги у формуванні судових органів. Половину суддів Конституційного Суду та його Голову призначав Президент за формальним затвердженням Верховної Ради. Окрім того, за Президентом було закріплено право призначати Голову Верховного Суду України та Голову Вищого арбітражного суду України. Призначенню Верховною Радою України підлягав поданий Президентом склад Верховного та Вищого арбітражного суду України. За поданням Міністерства юстиції України на основі погодження з Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України Президент призначав також суддів загальних та арбітражних судів [71].

За Конституцією 1996 року Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України спільно формували склад Конституційного Суду України. Водночас у статті 106, п. 23 було передбачено, що Президент утворює суди у визначеному законом порядку. Однак у сучасній Конституції цей пункт вилучено у зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 року, згідно з яким більшу частину повноважень у сфері призначення суддів та формування судів перекладено на спеціалізований

незалежний орган – Вищу раду правосуддя [133]. На нашу думку, ухвалення цього Закону зробило процес призначення суддів більш прозорим та незалежним.

Щодо призначення професійних суддів статтею 128 Конституції 1996 передбачено, що перше призначення на посаду професійного судді терміном на п'ять років здійснює Президент України. Всіх інших суддів, крім суддів Конституційного Суду України, обирала Верховна Рада України безстроково [72; 133]. Проте згідно з ухваленим Законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016, стаття 128 передбачає, що призначення на посаду судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя. Наголосимо, що суддя здійснює свою діяльність безстроково [133].

Вотум недовіри.

Цей елемент системи стримувань і противаг, згідно з Конституційним договором, становив собою право Верховної Ради на оголошення всьому особовому складу уряду або окремим його членам недовіри. Реалізація цього права приводила до їх відставки. Договір окреслював окремі випадки, коли Верховна Рада України мала право висловити вотум недовіри Кабінетові Міністрів. У статті 22 було закріплено можливість висловити вотум недовіри у разі незгоди з поданою Програмою роботи новоствореного Кабінету Міністрів України. У разі схвалення Програми уряду Верховна Рада України мала право висловити вотум недовіри не раніше, ніж після однорічного строку його роботи. Статтею 33 Конституційного договору було передбачено висловлення Верховною Радою вотуму недовіри уряду в цілому або окремим його членам у разі несвоєчасного подання проекту Державного бюджету України [71].

За обома версіями Конституцій Верховна Рада України здійснює контроль за Кабінетом Міністрів України та має право прийняти резолюцію недовіри Уряду більшістю від свого конституційного складу. Конституцією передбачена можливість висловлювати недовіру не більше одного разу протягом однієї чергової сесії. Також впродовж року після ухвалення

Програми діяльності Кабінету Міністрів України він володіє імунітетом від парламенту [72; 135].

Призначення ключових державних посадовців.

Відповідно до Конституційного договору 1995 року, Президент України подавав на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії. Президент очолював Раду Національної безпеки та затверджував її персональний склад. Окрім того, Президент України подавав кандидатури Генерального прокурора України, Голови Правління Національного банку України, а Верховна Рада здійснювала формальне призначення цих високих посадовців. За Президентом також було закріплено право призначати та відкликати дипломатичних представників України в іноземних державах та при міжнародних організаціях, приймати вірчі та відкличні грамоти акредитованих при ньому дипломатичних представників іноземних держав. Де-факто Президент зберігав за собою право одноосібно призначати ключових державних посадовців [71].

За Конституцією 1996 року, Президент призначав на посади та звільняв за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Окрім того, глава держави призначав за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняв його з посади. Президент спільно з Верховною Радою України призначав на посади та звільняв з них половину складу Ради Національного банку України та Національної ради з питань телебачення та радіомовлення. За поданням Президента Верховна Рада України призначала та звільняла Голову Національного банку України, а також членів Центральної виборчої комісії [72].

Ці положення про призначення ключових державних органів та окремих посадовців не зазнали значних змін за Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 року. Варто зазначити, що в Конституцію 2004 року було додано підпункт до п. 12 статті 85, який говорить про

призначення Верховною Радою України Голови Служби безпеки України за поданням Президента [135]. Але щодо призначення Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України – вони, за Конституцією 1996 року, лише потребували надання Верховною Радою згоди на своє призначення [72], а за Конституцією 2004 року – їхнє призначення більшою мірою залежить від Верховної Ради України за формальним поданням Президента [135].

Обидві версії Конституції передбачають надання Верховною Радою згоди на призначення Президентом Генерального прокурора України та закріплюють право Президента на присвоєння вищих військових та дипломатичних рангів. Окрім того, за Президентом закріплено незмінне право призначати на посади та звільняти з них вище командування збройних сил України та інших військових формувань, враховуючи його статус Головнокомандувача Збройних Сил України та Голови Ради національної безпеки й оборони України [72; 135].

Право вето.

Відповідно до Конституційного договору Президент своїм підписом схвалював закони України, які було ухвалено Верховною Радою України. У разі своєї незгоди зі змістом закону Президент мав право у двотижневий термін ветувати цей закон та відправити його на повторний розгляд із своїми зауваженнями. Проте в Договорі не прописано процедури подолання президентського вето, але закріплено обов'язковість повторного розгляду закону, щодо якого було застосовано президентське вето. Водночас, Договором передбачено право Верховної Ради України накладити вето на укази Президента України в разі невідповідності їх Конституції і законам України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України [71].

Право вето закріплено в Конституції 1996 року [72]. Проте за Конституцією 2004 року вилучено право накладити вето на закони, що стосуються внесення змін до Конституції [135].

Контрасигнація.

Конституційним договором не було передбачено застосування контрасигнації [71]. Найбільш широкого застосування контрасигнація набуває згідно з Конституцією 1996 року. Акти, що підлягали контрасигнуванню, стосувались широкого кола питань, а саме: 1) представництва держави в міжнародних відносинах та укладення міжнародних договорів; 2) ухвалення рішення щодо визнання іноземних держав; 3) призначення та звільнення глав дипломатичних представництв; 4) припинення повноважень Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися; 5) призначення (за поданням Прем'єр-міністра України) членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих державних адміністрацій та припинення їхніх повноважень; 6) призначення та звільнення (за згодою Верховної Ради України) Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України та Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України; 7) утворення, реорганізації та ліквідації (за поданням Прем'єр-міністра України) міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 8) призначення на посади та звільнення з них вищого командування Збройних Сил України та інших військових формувань; 9) актів, що стосуються Ради національної безпеки і оборони України; 10) актів, що стосуються необхідності рішення про запровадження в Україні надзвичайного стану, а також оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації (з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України); 11) призначення третини складу Конституційного Суду України; 12) утворення судів у визначеному законом порядку; 13) присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і чинів [72]. Такий широкий діапазон актів, які підлягали контрасигнуванню, на нашу думку, міг свідчити про зняття з Президента України значної частини відповідальності за ухвалені рішення.

Конституцією 2004 року передбачено, що скріпленню підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за його виконання,

підлягають такі акти Президента: 1) ті, що стосуються призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав; 2) ті, що стосуються Ради національної безпеки України; 3) ті, що стосуються необхідності рішення про запровадження в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України [135].

Формування та підзвітність уряду.

Відповідно до Конституційного договору, Президент був главою виконавчої гілки влади в Україні. У місячний термін після вступу на посаду або з дня відставки попереднього складу Уряду він призначав Прем'єр-міністра України та формував склад уряду України – Кабінет Міністрів України. Окрім того, Президент створював, реорганізовував і ліквідував міністерства, відомства та інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, а також призначав і звільняв з посад керівників цих органів. Окрім того, Президент мав вплив на скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади в разі їх невідповідності Конституції, законам України, а також указам і розпорядженням Президента України [71].

Конституція 1996 року передбачала призначення за згодою Верховної Ради України Президентом Прем'єр-міністра України; припинення його повноважень та ухвалення рішення про його відставку. За поданням Прем'єр-міністра України Президент призначав членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняв їхні повноваження на цих посадах. Таким самим чином Президент утворював, реорганізовував та ліквідував міністерства та інші центральні органи виконавчої влади [72]. Але згідно з Конституційною реформою 2004 року, Президент вносить за пропозицією

коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про розгляд ВРУ кандидатури Прем'єр-міністра України в термін не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції, а також вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України. Інших членів Кабінету Міністрів України призначає Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України [135].

Згідно з Конституцією 1996 року Президент на власний розсуд міг скасовувати акти Кабінету Міністрів України [72], а за Законом України «Про внесення змін до Конституції України» 2004 року він має право зупинити дію їхніх актів з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України [135].

Кабінет Міністрів України був підзвітним, відповідальним та складав свої повноваження перед Президентом України за Конституцією 1996 року [72]. Водночас за Конституцією 2004 року уряд є відповідальний перед Президентом та Верховною Радою України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України [135]. Варто додати, що Кабінет Міністрів України у своїй роботі керувався Конституцією, законами України та актами Президента України, відповідно до Конституції 1996 року.

Важливою різницею між Конституціями 1996 та 2004 років є передбачене виконання обов'язків Президента в разі дострокового припинення ним своїх повноважень: першочергово ці повноваження перекладалися на Прем'єр-міністра України, а згідно з конституційною реформою, їх виконує Голова Верховної Ради України [72; 135]. На наш погляд, такий аспект також вказує на відмінність між президентсько-парламентською та парламентсько-президентською формами правління.

Розпуск парламенту.

Конституційним Договором не було передбачено можливості для Президента розпустити парламент [71]. Водночас, за Конституцією 1996 року Президент України міг достроково припинити повноваження Верховної Ради України в разі, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні

засідання не можуть розпочатися [72]. У версії Конституції 2004 року було додано ще дві підстави для розпуску парламенту Президентом: якщо впродовж одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліції депутатських фракцій; якщо впродовж шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано його персональний склад [135].

З вище окреслених елементів системи стримувань і противаг зрозуміло, що фактично Конституційний договір 1995 року закріпив президентсько-республіканську форму державного правління в Україні [71]. Про цю форму державного правління свідчило те, що Президент сконцентровував у своїх руках всю повноту виконавчої влади. Окрім того, процедури формування суду вищої юрисдикції, органу конституційного нагляду, а також суддів загальних та арбітражних судів свідчать про фактичну підконтрольність судової гілки влади главі держави. Варто також зазначити, що Міністри, керівники інших центральних органів державної влади, керівники органів державної виконавчої влади областей несли відповідальність перед Президентом України та були йому підзвітними [71]. Єдиним механізмом противаги парламенту щодо Президента було застосування вотуму недовіри уряду. Однак Договір чітко не регламентував всі можливі випадки застосування цього елемента системи стримувань і противаг.

Система стримувань і противаг за Конституційним договором характеризувалась дисбалансом між законодавчою та виконавчою гілками влади з більшим впливом останньої. Повноваження Президента поширювалися не лише на виконавчу гілку влади, яка була йому підзвітною та підконтрольною. Глава держави також володів широким колом повноважень щодо судової гілки влади. Фактично судова гілка влади формувалася під впливом та з волі Президента, а законодавча гілка влади залишала за собою право формального призначення їх на посади.

Отож можемо стверджувати, що Конституційний договір закріпив значний дисбаланс у системі стримувань і противаг на користь виконавчої гілки влади. Зокрема такі широкі повноваження Президента та фактична відсутність

контролю за ним з боку інших гілок влади свідчили про тяжіння такої форми правління до авторитаризму. Варто також наголосити, що статтею 28 Договору було затверджено безумовний імунітет Президента – право недоторканності під час здійснення ним своїх повноважень. Зважаючи на обставини, що склалися в молодій східноєвропейській державі на той час, функціонування системи стримувань і противаг за зразком Конституційного договору було далеким від демократичних ідеалів республіканського правління [71].

Конституція 1996 року закріпила президентсько-парламентську форму правління в Україні. Президент у своїх руках зосередив значну частину повноважень, які стосувалися функціонування виконавчої гілки влади. Більшою мірою Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України були підконтрольні та підзвітні Президентові України, а останній мав більший вплив на призначення Прем'єр-міністра та особового складу уряду. Окрім того, Президент володів широким спектром повноважень у кадрових питаннях. На відміну від Конституції зразка 2004 року, раніше Президент мав більший вплив на призначення ключових державних посадовців, аніж Верховна Рада України. Вплив на судову гілку влади з боку Президента також був значним [72; 135].

3.3. Індекс балансу повноважень між гілками влади та його трансформація в Україні

Вивівши спеціальну формулу, ми здійснимо порівняльний аналіз трансформації показника ІВ (індексу балансу) на прикладі окреслених вище історичних періодів розвитку нашої держави та з урахуванням того, що ці зміни здійснювалися в умовах різних Конституцій.

У нашому дослідженні ми обчислюватимемо показники індексу балансу для п'яти періодів: 1999 року, 2006, кінця 2012, 2015 та кінця 2019 року. Ми обрали ці роки для демонстрації змін, які відбувались в Україні у зв'язку з окресленими вище політичними обставинами. Обрання цих періодів зумовлено також і проведеними напередодні президентськими та парламентськими виборами. Оскільки в контексті нашої формули індексу балансу важливо

врахувати внутрішню консолідацію гілок влади, нам необхідно брати до уваги розподіл політичних сил в законодавчому органі. Кількість досліджуваних періодів можна було б збільшити, але, зважаючи на обсяг дослідження, ми вважаємо доцільним обмежитись найбільш демонстративними для здійснення порівняння періодами.

Для вивчення особливостей цих періодів та інтерпретації результатів беремо до уваги політичні обставини, форму правління цього періоду та показник індексу (див. додаток Г).

Для визначення індексу балансу між гілками державної влади в Україні станом на **1999 рік** спочатку необхідно обчислити сумарне значення основних та додаткових повноважень гілок влади – LP, EP, JP.

1. Серед основних повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) є такі:

E1 (імпічмент) = 10 (імпічмент було передбачено Конституцією, проте не існувало механізмів реалізації цього елемента системи стримувань і противаг);

E2 (обрання президента) = 0;

E3 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (ВРУ призначала третину складу Конституційного Суду України);

E4 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 6 (ВРУ призначала суддів безстроково);

E5 (призначення професійних суддів) = 4;

E6 (вотум недовіри урядові) = 15;

E7 (формування уряду) = 5 (повноваження ВРУ у формуванні уряду зводились до формального надання згоди на призначення Прем'єр-міністра України).

Загальна кількість основних повноважень дорівнює 42 [72].

Серед додаткових повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) слід врахувати такі:

E8 (призначення ключових державних посадовців) = 1 (ВРУ надавала згоду на призначення Генерального прокурора України) + 1 (ВРУ надавала згоду на призначення Голови Служби безпеки) + 1.5 (ВРУ призначала та

звільняла з посади Голову Національного банку за поданням Президента України) + 0 (ВРУ не брала участі в призначенні вищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1.5 (ВРУ брала участь у призначенні інших державних посадовців у різних сферах) = 5;

E9 (оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану) = 1;

E10 (призначення виборів президента) = 1;

E11 (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація) = 1;

E12 (здійснення парламентського контролю) = 2 [72].

Загальна кількість додаткових повноважень законодавчої гілки влади дорівнює 10.

Отже, $LP = 52 (42+10)$.

2. Серед основних повноважень виконавчої гілки влади (**ЕР**) беремо до уваги такі:

E13 (право відкладального вето) = 20;

E14 (формування уряду) = 10;

E15 (відповідальність уряду) = 5.

E16 (право розпуску парламенту) = 13 (зменшення максимального бала пов'язано з наявністю лише однієї підстави для розпуску парламенту);

E17 (право законодавчої ініціативи) = 4;

E18 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Президент України призначав третину Конституційного Суду України);

E19 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E20 (призначення професійних суддів) = 4 (Президент здійснював перше призначення суддів терміном на 5 років) [72].

Загальна кількість основних повноважень виконавчої гілки влади станом на 1999 рік дорівнює 58.

Серед додаткових повноважень виконавчої гілки влади (**ЕР**) є такі: E21 (призначення ключових державних посадовців) = 2 (Президент України подавав кандидатуру Генерального прокурора) + 2 (Президент України подавав

кандидатуру Голови Служби безпеки) + 1.5 (Президент України вносив подання щодо кандидатури Голови Національного банку) + 3 (Президент України безпосередньо призначав найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1.5 (Президент України мав вплив на призначення інших державних посадовців у різних сферах) = 10;

E22 (командування збройними силами країни) = 3;

E23 (представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю) = 2 [72]. Загальна кількість додаткових повноважень виконавчої гілки влади становить 15.

Отже, $EP = 73 (58 + 15)$.

3. Серед основних повноваження судової гілки влади (**JP**) є такі:

E24 (участь у процедурі імпічменту) = 10 (формально Конституцією було передбачено участь Конституційного Суду в процедурі імпічменту, проте законодавче підкріплення було недостатнім);

E25 (встановлення конституційності законів) = 20;

E26 (офіційне тлумачення законів) = 19;

E27 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Конституцією було передбачено, що третину складу Конституційного суду формує З'їзд суддів);

E28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E29 (призначення професійних суддів) = 1.

Додаткове повноваження – термін повноважень суддів E30 = 10 (перше призначення терміном на 5 років здійснював Президент України, після цього суддів обирала довічно Верховна Рада України) [72].

Отже, $JP = 62 (52 + 10)$.

Обчислимо ймовірні дисбаланси:

1) $LP - EP = 52 - 73 = |-21|$;

2) $LP - JP = 52 - 62 = |-10|$;

3) $EP - JP = 73 - 62 = |11|$.

Розглянемо числові значення внутрішніх параметрів гілок влади для підрахунку показника внутрішньої консолідації (К) станом на 1999 рік в Україні:

1. Для визначення внутрішньої консолідації законодавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$, де:

$K_{LP1} = 1$, що вказує однопалатність парламенту;

$K_{LP2} = \frac{121}{445} = 0.27$, що обчислюється співвідношенням найбільшої кількості депутатів однієї партії (представники КПУ) до загальної кількості депутатів.

$K_{LP3} = 1 - \frac{46}{445} = 0.90$, що вказує на те, що на той період реальну опозицію представляла партія «Народний Рух України».

Відповідно, наш показник $K_{LP} = \frac{1 + 0.27 + 0.90}{3} = 0.72$.

1. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$, де:

$K_{EP1} = 0.5$, цей показник вказує на те, що глава держави та глава уряду на той період були різними особами. З 1997 до грудня 1999 року посаду Прем'єр-міністра України обіймав Валерій Пустовойтенко.

$K_{EP2} = 0.75$, цей показник вказує на те, що Кабінет Міністрів України, станом на 1999 рік був урядом більшості, коаліційним.

Відповідно, наш показник $K_{EP} = \frac{0.5 + 0.75}{2} = 0.62$.

2. Для визначення внутрішньої консолідації судової гілки влади використовуємо формулу $K_{JP} = 0.5$. Конституційний нагляд та судову владу загальної юрисдикції здійснювали різні судові органи, адже Конституційний Суд України було засновано внаслідок ухвалення Конституції 28 червня 1996 року, він розпочав свою роботу 18 жовтня 1996 року [72].

Наш показник $P = 0.5$, адже станом на 1999 рік Президентом України було вдруге переобрано Л. Кучму, який був безпартійним, водночас більшість у складі парламенту належала Комуністичній партії України.

Зважаючи на те, що індекс демократії було апробовано у 2006 році, для обчислення індексу балансу (IB) у 1999 році, замість нього, ми використаємо числове значення індексу свободи у світі (Freedom in the World Index). Щорічно міжнародна неурядова організація Freedom House проводить дослідження щодо того, наскільки дотримуються громадянські свободи та політичні права громадян у тій чи тій державі. Індекс спрямовано на ранжування представницьких демократій за числовими значеннями від 1 (найбільш вільні) до 7 (найбільш невільні) [218].

Оскільки індекс демократії ранжує держави від 1 до 10, нам необхідно трансформувати індекс свободи у світі до наближеного значення індексу демократії, використавши пропорцію для числового показника індексу свободи у світі для України станом на 1999 рік. Числове значення буде приблизним, проте найбільш наближеним для розрахунку нашої формули. Станом на 1999 рік індекс свободи у світі для України становив 3.5 [218]. Ми приймаємо, що $10 = 7$, а $x = 3.5$, відповідно до пропорції шуканий $x = \frac{3.5 \times 10}{7} = 5$. Використавши пропорцію, ми обчислили необхідне для використання у формулі значення показника демократії в Україні станом на 1999 рік. Перейдемо до обчислення індексу балансу повноважень між гілками державної влади станом на 1999 рік:

$$IB = \frac{(|-21| + |-10| + |11|)}{5} \times 0.72 \times 0.62 \times 0.5 \times 0.5 = 0.94$$

$$IB_{1999} = 0.94 \quad (3.1)$$

Наступним взятим для дослідження роком є 2006-ий рік. Обираємо для аналізу саме цей рік, адже внаслідок Помаранчевої революції відбулись президентські вибори (жовтень-грудень 2004 р.), а також парламентські вибори (26 березня 2006 р.). Окрім того, варто враховувати, що конституційна реформа 2004 року вступила в дію з 01 січня 2006 року. Для визначення індексу балансу спочатку необхідно обчислити сумарне значення основних та додаткових повноважень гілок влади – LP, EP, JP:

1. Серед основних повноважень законодавчої гілки влади (LP) є такі:

E1 (імпічмент) = 10 (не існувало механізмів реалізації імпічменту);

E2 (обрання президента) = 0;

E3 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (ВРУ призначала третину складу Конституційного Суду України);

E4 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 6;

E5 (призначення професійних суддів) = 4;

E6 (вотум недовіри уряду) = 15;

E7 (формування уряду) = 10 (повноваження ВРУ у формуванні Уряду були доволі значними)

Загальна кількість основних повноважень дорівнює 47.

Серед додаткових повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) слід врахувати такі:

E8 (призначення ключових державних посадовців) = 1 (ВРУ надавала згоду на призначення та на звільнення Генерального прокурора України) + 1.5 (ВРУ призначала на посаду та звільнює з посади Голову Служби безпеки за поданням Президента України) + 1.5 (ВРУ призначала та звільняє з посади Голову Національного банку за поданням Президента України) + 0 (ВРУ не брала участі у призначенні найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 2 (ВРУ брала участь у призначенні інших державних посадовців у різних сферах) = 6;

E9 (оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану) = 1;

E10 (призначення виборів президента) = 1;

E11 (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація) = 1;

E12 (здійснення парламентського контролю) = 2 [135].

Загальна кількість додаткових повноважень законодавчої гілки влади дорівнює 11.

Отже, $LP = 58 (47+11)$

2. Серед основних повноваження виконавчої гілки влади (**EP**) беремо до уваги такі:

E13 (право відкладального вето) = 20;

E14 (формування уряду) = 5 (Президент України володів меншою вагою повноважень);

E15 (відповідальність уряду) = 0;

E16 (право розпуску парламенту) = 15 (Президент України мав більше підстав для розпуску парламенту);

E17 (право законодавчої ініціативи) = 4;

E18 (формування органів конституційного нагляду) = 2;

E19 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E20 (призначення професійних суддів) = 4 [135].

Загальна кількість основних повноважень виконавчої гілки влади, станом на 2006 рік становить 50.

Серед додаткових повноважень виконавчої гілки влади (**EP**) слід врахувати такі:

E21 (призначення ключових державних посадовців) = 2 (Президент України вносив пропозицію кандидатури на посаду Генерального прокурора) + 1.5 (Президент України вносить на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Служби безпеки України) + 1.5 (Президент України подавав на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Національного банку України) + 3 (Президент України безпосередньо призначав вищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1 (Президент України мав менший вплив на призначення інших державних посадовців у різних сферах) = 9;

E22 (командування збройними силами країни) = 3;

E23 (представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю) = 2 [135].

Загальна кількість додаткових повноважень виконавчої гілки влади становить 14.

Отже, $EP = 64 (50+14)$.

3. Серед основних повноважень судової гілки влади (**JP**) враховуємо такі:

E24 (участь у процедурі імпічменту) = 10 (формально Конституцією була передбачена участь Конституційного Суду у процедурі імпічменту, проте законодавче підґрунтя було недостатнім);

E25 (встановлення конституційності законів) = 20;

E26 (офіційне тлумачення законів) = 19;

E27 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Конституцією було передбачено, що третину складу Конституційного Суду формує З'їзд суддів);

E28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 1;

E29 (формування професійних суддів) = 1;

Додаткове повноваження (термін призначення суддів), E30 = 10 [72; 135].

Отже, $JP = 63 (53+10)$.

Обчислимо ймовірні дисбаланси між гілками державної влади в Україні станом на 2006 рік:

$$1) LP - EP = 58-64 = |-6|;$$

$$2) LP - JP = 58-63 = |-5|;$$

$$3) EP - JP = 64-63 = |1|.$$

1. Для визначення внутрішньої консолідації законодавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$, де:

$K_{LP1} = 1$, що вказує на тип парламенту, він однопалатний;

$K_{LP2} = \frac{186}{450} = 0.41$, фракція Партії регіонів, внаслідок проведених виборів 26 березня 2006 року отримала 186 депутатських мандатів із 450.

$K_{LP3} = 1 - \frac{129+81}{450} = 0.54$, що вказує на те, що на той період сформувалась реальна опозиція «БЮТ» та «Нашої України», кількість депутатських мандатів якої складала 129 і 81 відповідно від загальної кількості – 450.

Відповідно, наш показник $K_{LP} = \frac{1+0.41+0.54}{3} = 0.65$.

2. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$, де:

$K_{EP1} = 0.5$, цей показник вказує на те, що глава держави та глава уряду на той період були різними особами. Станом на другу половину 2006 року посаду Прем'єр-міністра України обіймав Віктор Янукович.

$K_{EP2} = 0.75$, цей показник вказує на те, що Кабінет Міністрів України, станом на 2006 рік був урядом більшості, коаліційним. Відповідно, наш показник $K_{EP} = \frac{0.5+0.75}{2} = 0.62$.

3. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу $K_{JP} = 0.5$.

Наш показник $P = 0.5$, адже станом на 2006 рік Президентом України був В. Ющенко, який був формально безпартійним, водночас більшість у складі парламенту належала фракції Партії регіонів.

Потрібно також врахувати числовий індекс демократії України станом на 2006 рік. Він становив 6.94 бала. Згідно з цим показником, посівши 52 місце у світовому рейтингу, Україна належала до категорії держав з перехідною (неповною) демократією. Слід зазначити, що цей показник став найвищим для України за всі майбутні роки індексації та ранжування країн. Отож, наш $ID = 6.94$ [254]. Тепер перейдемо до обчислення індексу балансу:

$$IB = \frac{(|-6| + |-5| + |1|)}{6.94} \times 0.65 \times 0.62 \times 0.5 \times 0.5 = 0.17$$

$$IB_{2006} = 0.17 \quad (3.2)$$

Третім досліджуваним періодом є кінець 2012 року. Внаслідок проведених у 2010 та 2012 роках президентських та парламентських виборів відповідно в українському політикумі відбулися суттєві зміни. Тому важливо обчислити індекс балансу (ІВ) станом на кінець 2012 року.

1. Серед основних повноважень законодавчої гілки влади (LP) є такі:

E1 (імпічмент) = 10 (імпічмент був передбачений Конституцією, проте не існувало механізмів реалізації цього елемента системи стримувань і противаг);

E2 (обрання президента) = 0;

E3 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (ВРУ призначала третину складу Конституційного Суду України);

E4 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 6 (ВРУ призначає суддів безстроково);

E5 (призначення професійних суддів) = 4;

E6 (вотум недовіри уряду) = 15;

E7 (формування уряду) = 5 (повноваження ВРУ у формуванні уряду зводилися до формального надання згоди на призначення Прем'єр-міністра України).

Загальна кількість основних повноважень дорівнює 42 [72].

Серед додаткових повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) слід врахувати такі:

E8 (призначення ключових державних посадовців) = 1 (ВРУ надавала згоду на призначення Генерального прокурора України) + 1 (ВРУ надавала згоду на призначення Голови Служби безпеки України) + 1.5 (ВРУ призначала та звільняє з посади Голову Національного банку за поданням Президента України) + 0 (ВРУ не брала участі у призначенні найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1.5 (ВРУ брала участь у призначенні інших державних посадовців у різних сферах) = 5;

E9 (оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану) = 1;

E10 (призначення виборів президента) = 1;

E11 (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація) = 1;

E12 (здійснення парламентського контролю) = 2 [72].

Загальна кількість додаткових повноважень законодавчої гілки влади дорівнює 10.

Отже, $LP = 52 (42+10)$.

4. Серед основних повноваження виконавчої гілки влади (**EP**) беремо до уваги такі:

E13 (право відкладального вето) = 20;

E14 (формування уряду) = 10;

E15 (відповідальність уряду) = 5.

E16 (право розпуску парламенту) = 13 (зменшення максимального бала пов'язано з наявністю лише однієї підстави для розпуску парламенту);

E17 (право законодавчої ініціативи) = 4;

E18 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Президент України призначає третину Конституційного Суду України);

E19 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E20 (призначення професійних суддів) = 4 (Президент України здійснює перше призначення суддів терміном на 5 років) [72].

Загальна кількість основних повноважень виконавчої гілки влади, станом на 1999 рік становить 58.

Серед додаткових повноважень виконавчої гілки влади (**EP**) слід врахувати такі:

E21 (призначення ключових державних посадовців) = 2 (Президент подавав кандидатуру Генерального прокурора) + 2 (Президент України подавав кандидатуру Голови Служби безпеки) + 1.5 (Президент України вносив подання стосовно кандидатури Голови Національного банку) + 3 (Президент України безпосередньо призначає вищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1.5 (Президент України мав вплив на призначення інших державних посадовців у різних сферах) = 10;

E22 (командування збройними силами країни) = 3;

E23 (представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю) = 2 [72]. Загальна кількість додаткових повноважень виконавчої гілки влади становить 15.

Отже, $EP = 73 (58 + 15)$.

5. Серед основних повноваження судової гілки влади (**JP**) є такі:

E24 (участь у процедурі імпічменту) = 10 (формально Конституцією була передбачено участь Конституційного Суду в процедурі імпічменту, проте законодавче підкріплення було недостатнім);

E25 (встановлення конституційності законів) = 20;

E26 (офіційне тлумачення законів) = 19;

E27 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Конституцією було передбачено, що третина складу Конституційного Суду формує 3'їзд суддів);

E28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E29 (призначення професійних суддів) = 1.

Додаткове повноваження – термін повноважень суддів E31 = 10 (перше призначення терміном на 5 років здійснював Президентом України, після цього суддів обирає довічно Верховна Рада України) [72].

Отже, $JP = 62 (52+10)$.

Обчислимо ймовірні дисбаланси:

$$1) LP - EP = 52 - 73 = |-21|;$$

$$2) LP - JP = 52 - 62 = |-10|;$$

$$3) EP - JP = 73 - 62 = |11|.$$

Розглянемо числові значення внутрішніх параметрів гілок влади для обчислення показника внутрішньої консолідації (K) станом на 2014 рік в Україні.

1. Для визначення внутрішньої консолідації законодавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$, де:

$K_{LP1} = 1$, що вказує на однопалатність парламенту;

$K_{LP2} = \frac{185}{450} = 0.41$, що обчислюємо співвідношення найбільшої кількості депутатів однієї партії (представники Партії регіонів) до загальної кількості депутатів.

$K_{LP3} = 1 - \frac{178}{445} = 0.60$, що вказує на те, що на той період реальну опозицію представляли партії «Батьківщина», «УДАР» та «Свобода».

Відповідно, наш показник $K_{LP} = \frac{1+0,41+0,60}{3} = 0.67$.

3. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$, де:

$K_{EP1} = 0.5$, цей показник вказує на те, що глава держави та глава уряду на той період були різними особами. З грудня 2012 до лютого 2014 року посаду Прем'єр-міністра України обіймав Микола Азаров (це був другий уряд під його головуванням).

$K_{EP2} = 0.75$, цей показник вказує на те, що Кабінет міністрів України, станом на 2012 рік був урядом більшості, коаліційним, водночас більшість міністрів були представниками Партії регіонів.

Відповідно, наш показник $K_{EP} = \frac{0.5+0.75}{2} = 0.62$.

4. Для визначення внутрішньої консолідації судової гілки влади використовуємо формулу $K_{JP} = 0.5$.

Показникові Р ми присвоюємо значення 1, адже станом на 2012 рік більшість у складі парламенту належала Партії регіонів, вихідцем з якої був і Президент України В. Янукович.

Показник індексу демократії станом на 2012 рік становить $ID = 5.91$ [254].
Наша формула набуває такого вигляду:

$$IB = \frac{(|-21| + |-10| + |11|)}{5.91} \times 0.67 \times 0.62 \times 0.5 \times 1 = 1.48$$

$$IB_{2012} = 1.48 \quad (3.3)$$

Наступним (четвертим) періодом, який підлягає нашому дослідженню, є 2015 рік, який став важливим етапом у контексті демократизації політичної системи України. Розглянемо особливості обчислення індексу балансу (IB) для цього періоду. Спершу обчислимо сумарне значення основних та додаткових повноважень гілок влади – LP, EP, JP.

Серед основних повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) є такі:

E1 (імпічмент) = 10 (не існувало механізмів реалізації імпічменту);

E2 (обрання президента) = 0;

Е3 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (ВРУ призначала третину складу Конституційного Суду України);

Е4 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 6;

Е5 (призначення професійних суддів) = 4;

Е6 (вотум недовіри уряду) = 15;

Е7 (формування уряду) = 10 (повноваження ВРУ у формуванні Уряду були доволі значними).

Загальне кількість основних повноважень дорівнює 47.

Серед додаткових повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) слід врахувати такі:

Е8 (призначення ключових державних посадовців) = 1 (ВРУ надавала згоду на призначення та на звільнення Генерального прокурора України) + 1.5 (ВРУ призначала на посаду та звільняла з неї Голову Служби безпеки за поданням Президента України) + 1.5 (ВРУ призначає та звільняє з посади Голову Національного банку за поданням Президента України) + 0 (ВРУ не брала участі у призначенні найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 2 (ВРУ брала участь у призначенні інших державних посадовців у різних сферах) = 6;

Е9 (оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану) = 1;

Е10 (призначення виборів президента) = 1;

Е11 (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація) = 1;

Е12 (здійснення парламентського контролю) = 2 [72; 135].

Загальна кількість додаткових повноважень законодавчої гілки влади дорівнює 11.

Отже, $LP = 58 (47+11)$.

2. Серед основних повноважень виконавчої гілки влади (**EP**) слід взяти до уваги такі:

Е13 (право відкладального вето) = 20;

E14 (формування уряду) = 5 (Президент України мав меншу вагу повноважень);

E15 (відповідальність уряду) = 0;

E16 (право розпуску парламенту) = 15 (Президент України мав більше підстав для розпуску парламенту);

E17 (право законодавчої ініціативи) = 4;

E18 (формування органів конституційного нагляду) = 2;

E19 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 0;

E20 (призначення професійних суддів) = 4 [135].

Загальна кількість основних повноважень виконавчої гілки влади, станом на 2015 рік дорівнює 50.

Серед додаткових повноважень виконавчої гілки влади (**EP**) слід врахувати такі:

E21 (призначення ключових державних посадовців) = 2 (Президент України вносив пропозицію кандидатури на посаду Генерального прокурора) + 1.5 (Президент України вносив на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Служби безпеки) + 1.5 (Президент України подавав на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Національного банку) + 3 (Президент України безпосередньо призначав вищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1 (Президент України мав менший вплив на призначення інших державних посадовців у різних сферах) = 9;

E22 (командування збройними силами країни) = 3;

E23 (представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю) = 2 [72; 135].

Загальна кількість додаткових повноважень виконавчої гілки влади становить 14.

Отже, EP = 64 (50+14).

3. Серед основних повноважень судової гілки влади (**JP**) є такі:

E24 (участь у процедурі імпічменту) = 10 (формально Конституцією була передбачено участь Конституційного Суду в процедурі імпічменту, проте законодавче підґрунтя було недостатнім);

E25 (встановлення конституційності законів) = 20;

E26 (офіційне тлумачення законів) = 19;

E27 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (Конституцією було передбачено, що третину складу Конституційного Суду формує З'їзд суддів);

E28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 1;

E29 (формування професійних суддів) = 1;

Додаткове повноваження (термін призначення суддів), E31 = 10 [135].

Отже, $JP = 63 (53+10)$.

Обчислимо ймовірні дисбаланси між гілками державної влади в Україні станом на 2015 рік:

$$1) LP - EP = 58 - 64 = |-6|;$$

$$2) LP - JP = 58 - 63 = |-5|;$$

$$3) EP - JP = 64 - 63 = |1|.$$

1. Для визначення внутрішньої консолідації законодавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$, де:

$K_{LP1} = 1$, що вказує на тип парламенту, він однопалатний;

$K_{LP2} = \frac{302}{450} = 0.67$. Після позачергових парламентських виборів у 2014 р. п'ять політичних сил, а саме Блок П. Порошенка, ВО «Батьківщина», Народний фронт, Радикальна партія Олега Ляшка та Самопоміч уклали коаліційну угоду, утворивши коаліцію «Європейська Україна» з 302 депутатів.

$K_{LP3} = 1 - \frac{29}{450} = 0.94$, що вказує на те, що на цей період в опозиції перебували депутати від Опозиційного блоку (29 депутатів).

Відповідно, наш показник $K_{LP} = \frac{1 + 0.67 + 0.94}{3} = 0.87$.

2. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$, де:

$K_{EP1} = 0.5$, цей показник вказує на те, що глава держави та глава уряду на той період були різними особами. Станом на кінець 2015 року посаду Прем'єр-міністра України з 27 листопада 2014 року обіймав Арсеній Яценюк.

$K_{EP2} = 0.75$, цей показник вказує на те, що Кабінет міністрів України, станом на 2014 рік був коаліційним урядом більшості.

Відповідно, наш показник $K_{EP} = \frac{0.5+0.75}{2} = 0.62$.

3. Внутрішня консолідація судової гілки влади $K_{JP} = 0.5$. Загальна юрисдикція і конституційний нагляд здійснюється різними судовими органами.

Наш показник $P = 0.75$, адже станом на 2015 рік Президентом України був П. Порошенко, який був безпартійним де-юре. За результатами парламентських виборів 183 депутатські мандати здобув Блок Петра Порошенка, однак утворена у ВРУ коаліція була пропрезидентською лише частково та не надавала Президентові абсолютної підтримки під час прийняття рішень.

Індекс демократії України станом на 2015 рік становив 5.7 ($ID = 5.7$). Україна все ще належала до держав з гібридним режимом [254]. Обчислимо індекс балансу для України кінця 2019 року:

$$IB = \frac{(|-6| + |-5| + |1|)}{5.7} \times 0.87 \times 0.62 \times 0.5 \times 0.75 = 0.43$$

$$IB_{2015} = 0.43 \quad (3.4)$$

Останнім, п'ятим важливим періодом нашого дослідження буде друга половина 2019 року. Нам важливо проаналізувати як система стримувань і протигаг функціонує на сучасному етапі розвитку України та які особливості їй притаманні. Тому обчислимо індекс балансу (ІВ) повноважень між гілками державної влади в Україні станом на другу половину 2019 року. Для

визначення Індексу балансу спочатку потрібно обчислити сумарне значення основних та додаткових повноважень гілок влади – LP, EP, JP:

1. Серед основних повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) є такі:

E1 (імпічмент) = 15 (процедуру імпічменту закріплена на найвищому рівні, 10 вересня 2019 року Верховна Рада України ухвалила Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» [141];

E2 (обрання президента) = 0;

E3 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (ВРУ призначає третину складу Конституційного Суду України);

E4 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 1 (Верховна Рада України опосередковано впливає на формування Верховного Суду України);

E5 (призначення професійних суддів) = 2;

E6 (вотум недовіри уряду) = 15;

E7 (формування уряду) = 10 (повноваження ВРУ у формуванні уряду є доволі значними).

Загальне число основних повноважень дорівнює 45.

Серед додаткових повноважень законодавчої гілки влади (**LP**) слід врахувати:

E8 (призначення ключових державних посадовців) = 1 (ВРУ надає згоду на призначення та на звільнення Генерального прокурора України) + 1.5 (ВРУ призначає на посаду та звільняє з посади Голову Служби безпеки за поданням Президента України) + 1.5 (ВРУ призначає та звільняє з посади Голову Національного банку за поданням Президента України) + 0 (ВРУ не бере участі в призначенні найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 2 (ВРУ бере участь у призначенні інших державних посадовців у різних сферах) = 6;

E9 (оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану) = 1;

E10 (призначення виборів президента) = 1;

E11 (надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація) = 1;

E12 (здійснення парламентського контролю) = 2 [72; 135].

Загальна кількість додаткових повноважень законодавчої гілки влади дорівнює 11.

Отже, $LP = 56 (45+11)$

2. Серед основних повноважень виконавчої гілки влади (ЕР) є такі:

E13 (право відкладального вето) = 20;

E14 (формування уряду) = 5 (Президент України має меншу вагу повноважень де-юре, проте де-факто має значний вплив на призначення членів Кабінету Міністрів України);

E15 (відповідальність уряду) = 0;

E16 (право розпуску парламенту) = 15;

E17 (право законодавчої ініціативи) = 4;

E18 (формування органів конституційного нагляду) = 2;

E19 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 3 (Президент України бере участь у призначенні суддів Верховного Суду України);

E20 (призначення професійних суддів) = 4 (Президент довічно призначає суддів за поданням Вищої ради правосуддя) [130; 135].

Загальна кількість основних повноважень виконавчої гілки влади, станом на другу половину 2019 року дорівнює 53.

Серед додаткових повноважень виконавчої гілки влади (ЕР) слід врахувати такі:

E21 (призначення ключових державних посадовців) = 2 (Президент України вносить пропозицію кандидатури на посаду Генерального прокурора) + 1.5 (Президент України вносить на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Служби безпеки) + 1.5 (Президент України подає на розгляд ВРУ кандидатуру Голови Національного банку) + 3 (Президент України безпосередньо призначає найвищих державних службовців у дипломатичній сфері) + 1 (Президент має менший вплив на призначення інших державних посадовців у різних сферах) = 9;

E22 (командування збройними силами країни) = 3;

E23 (представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю) = 2 [135].

Загальне число додаткових повноважень виконавчої гілки влади становить 14.

Отже, $EP = 67 (53+14)$.

3. Серед основних повноважень судової гілки влади (**JP**) беремо до уваги такі:

E24 (участь у процедурі імпічменту) = 15 (формально Конституцією передбачено участь Конституційного Суду та Верховного Суду в процедурі імпічменту, а також це підкріплено Законом «Про імпічмент»);

E25 (встановлення конституційності законів) = 20;

E26 (офіційне тлумачення законів) = 19;

E27 (формування органів конституційного нагляду) = 2 (третину складу Конституційного Суду формує З'їзд суддів);

E28 (формування вищого судового органу загальної юрисдикції) = 2 (Вища рада правосуддя здійснює формування Верховного Суду України та контроль над ним);

E29 (формування професійних суддів) = 3 (Вища рада правосуддя на конкурсній основі подає на затвердження Президентові України кандидатури суддів);

Додаткове повноваження судової гілки влади E30 (термін призначення суддів) = 20 (термін повноважень суддів не обмежено) [130; 135; 138].

Отже, $JP = 81 (61+20)$.

Обчислюємо ймовірні дисбаланси між гілками державної влади в Україні станом на другу половину 2019 року:

$$1) LP - EP = 56 - 67 = |-11|;$$

$$2) LP - JP = 56 - 81 = |-25|;$$

$$3) EP - JP = 67 - 81 = |-14|.$$

1. Для визначення внутрішньої консолідації законодавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$, де:

$K_{LP1} = 1$, що вказує на тип парламенту, він однопалатний;

$K_{LP2} = \frac{254}{450} = 0.56$, фракція «Слуга народу» отримала 254 депутатських мандати із 450. За результатами виборів склалась унікальна для українського політичного досвіду практика, за якої у Верховній Раді України сформувалась однопартійна більшість, яка має права коаліції.

$K_{LP3} = 1 - \frac{43+25}{450} = 0.85$, що вказує на те, що на цей період часу в опозиції перебували депутати від Опозиційної платформи «За життя» (43 депутати) та «Європейської солідарності» (25 депутатів). Місце в парламентській системі інших політичних сил залишається до кінця не визначеним.

Відповідно, наш показник $K_{LP} = \frac{1+0.56+0.85}{3} = 0.80$.

2. Для визначення внутрішньої консолідації виконавчої гілки влади використовуємо формулу: $K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$, де:

$K_{EP1} = 0.5$, цей показник вказує на те, що глава держави та глава уряду на цей час були різними особами. Станом на кінець 2019 року посаду Прем'єр-міністра України з 29 серпня 2019 року обіймав Олексій Гончарук.

$K_{EP2} = 1$, цей показник вказує на те, що Кабінет Міністрів України станом на 2005 рік був урядом більшості. Його несправедливо буде назвати коаліційним, адже більшість міністрів були представниками політичної партії «Слуга народу». Рішення про призначення Прем'єр-міністра України та членів Кабінету Міністрів фактично було ухвалено без урахування альтернативної думки інших політичних сил.

Відповідно, наш показник $K_{EP} = \frac{0.5+1}{2} = 0.75$.

3. Внутрішня консолідація судової гілки влади $K_{JP} = 0.5$. Загальну юрисдикцію і конституційний нагляд здійснюють різні судовими органами.

Наш показник $P = 1$, адже станом на 2019 рік Президентом України став В. Зеленський, який був безпартійним. Фактично кандидатуру Президента

України була висунуто від партії «Слуга народу» на президентських виборах 2019 року, хоча формально він висувався як безпартійний. За результатами дострокових парламентських виборів абсолютну більшість голосів здобула пропрезидентська партія «Слуга народу». Ця політична сила стала абсолютною підтримкою для Президента України В. Зеленського в достроково обраній Верховній Раді України.

Індекс демократії України станом на 2019 рік становив 5.9 ($ID = 5.9$) [254]. Україна все ще відноситься до держав з гібридним режимом. Розрахуємо Індекс балансу для України кінця 2019 року:

$$IB = \frac{(|-11| + |-25| + |-14|)}{5.9} \times 0.80 \times 0.75 \times 0.5 \times 1 = 2.54$$

$$IB_{2019} = 2.54 \quad (3.5)$$

Отже, за результатами обчислення індексу балансу України за 1999, 2006, кінця 2012, 2015 та кінця 2019 року, ми отримали такі значення: $IB_{1999} = 0.94$, $IB_{2006} = 0.17$, $IB_{2012} = 1.48$, $IB_{2015} = 0.43$, $IB_{2019} = 2.54$. Ми можемо інтерпретувати значення отриманих результатів та обґрунтувати їх такими твердженнями:

1. Показник 1999 року вказує на нижню межу середнього рівня балансу між гілками влади. Такий стан речей був пов'язаний з рядом об'єктивних причин, серед яких можна виокремити такі: брак державотворчого демократичного досвіду в Україні; недосконалість та невизначеність окремих положень Конституції України щодо низки повноважень гілок державної влади; тенденції до авторитаризму; недосконалість президентської форми правління, яка характеризувалась низьким рівнем демократичності в суспільстві. Одним із вагомих аргументів на користь того, що показник балансу є доволі високий є той факт, що станом на 1999 рік Президент Л. Кучма не отримав основний вплив на законодавчу гілку влади.

2. Показник 2006 року демонструє високий рівень балансу повноважень між гілками державної влади. Події Помаранчевої революції стали рушійною силою на шляху до зміни і зовнішньополітичного, і внутрішньополітичного курсу України. Події 2004 року засвідчили прагнення українського суспільства до демократичного шляху розвитку [33; 254]. Зміни до Конституції України та перехід держави від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської форми правління зумовили зміни в реалізації державної влади, посприяли налагодженню взаємодії між гілками державної влади. Втім, перешкодою на шляху до закріплення принципів парламентаризму та демократичного шляху розвитку України стали внутрішні суперечності між політичними лідерами, які призвели до того, що Україні не вдалось здійснити наміри Помаранчевої революції та за достатньо короткий термін стати на шлях повноцінного демократичного розвитку.

3. Отриманий результат щодо кінця 2012 року засвідчив низький рівень балансу повноважень між гілками влади в Україні. Цей показник є верхньою межею низького рівня балансу і свідчить про надмірну концентрацію влади в руках Президента України В. Януковича. Повернення до президентсько-парламентської форми правління зі значним зміщення центру сили в бік президентської влади, нехтування демократичними стандартами та значний контроль над Кабінетом Міністрів України призвели до дисбалансу в системі владних повноважень. Розбалансування системи стримувань і противаг, наростання напруги в суспільстві та відверта антиукраїнська авторитарна позиція режиму В. Януковича призвела до суттєвої турбулентності в українському суспільстві, апогеєм якої стали події 2014 року.

4. Кардинальні демократичні перетворення 2014 року вплинули на суттєві зміни в політичній системі України та безпосередньо на показник індексу балансу 2015 року. Високому рівню ІВ сприяла значна демократична перебудова України, а саме повернення до парламентсько-президентської форми правління, активізація громадянського суспільства, консолідація українців навколо проблеми вирішення війни на Сході України, зниження рівня

корупції. У світлі української історії революційні періоди були не лише виявом демократичних перетворень, але й ставали локомотивом змін у політичній системі та, зокрема, у фактичному вимірі системи стримувань і противаг.

5. Показник кінця 2019 року засвідчує дисбаланс повноважень між гілками державної влади. Незважаючи на те, що Україна повернулася до Конституції зразка 2004 року та до влади прийшли нові сили з демократичними гаслами, індекс балансу відрізняється від показника 2006 року. Пов'язано це, насамперед, з результатами дострокових виборів до Верховної Ради України 2019 року, внаслідок якого головним гравцем у законодавчому органі влади стала пропрезидентська сила, яка стала першою в історії незалежної України однопартійною більшістю у Верховній раді України та володіє правами коаліції [23; 120]. Саме тому баланс сил між гілками державної влади в Україні змістився, існує загроза «злиття» повноважень виконавчої, законодавчої гілок влади та повноважень Президента України. Проте маємо зазначити, що українська практика та досвід окремих іноземних демократичних держав показує, що дисбаланс у повноваженнях державної влади не завжди становить пряму загрозу для здійснення народовладдя та не завжди втілюється на практиці в авторитарне правління. Однак у такому дисбалансі приховуються потенційні загрози появи авторитарних тенденцій, а реальна можливість їхнього прояву на практиці залежить від багатьох чинників, зокрема від рівня розвитку політичної свідомості та культури представників влади та пересічних громадян; рівня розвитку громадянського суспільства; ефективності державного управління тощо.

6. Отримані результати певною мірою корелюються з індексом демократії. Ми перерахували індекс балансу, вилучивши індекс демократії з формули, і отримали такі результати: $IB_{1999} = 4.69$, $IB_{2006} = 1.15$, $IB_{2012} = 8.72$, $IB_{2015} = 2.42$, $IB_{2019} = 15$. Згідно з перерахованими результатами ми припускаємо наявність певного кореляційного зв'язку між показниками обох індексів: чим вищий був індекс демократії, тим нижчий (відповідно, високий) був індекс балансу повноважень між гілками державної влади в Україні.

Найбільш чітко взаємозв'язок між двома індексами простежуємо за показником 2015 року: за найвищого рівня індексу демократії (5.7) ми отримуємо високий показник рівня індексу балансу повноважень (0.43). У 2006 році тенденція до кореляційного зв'язку ще більш очевидна. Певну залежність можемо простежити також і в показниках 2012 та кінця 2019 року: індекс демократії має приблизно однакове значення (5.91 та 5.9 відповідно), а індекс балансу в обох випадках низький. Варто враховувати об'єктивні особливості, які вплинули на отримані в роботі результати індексу балансу і не дають можливості стверджувати про наявність повної кореляції. Зокрема варто зазначити, що під час обчислення індексу балансу 1999 року ми застосовували індекс свободи у світі; індекс демократії охоплює увесь рік, а ми обчислюємо індекс балансу в певний конкретно визначений час (це може пояснювати дисонанс у показниках кінця 2019 року).

Показник індексу балансу 2019 року потребує детальнішої інтерпретації. Спостерігаємо, що існує певний дисонанс між показником індексу демократії та нашим індексом. Зважаючи на обставини, що склались на момент обчислення показника, баланс в системі стримувань і противаг порушився. Проте поки що ми можемо говорити лише про наявність потенційних передумов для злиття влади та зловживання нею. На сьогодні Президент В. Зеленський наділений широким спектром владних повноважень, що й зумовлює дисбаланс у системі стримувань і противаг. На наш погляд, наразі очевидних загроз розвитку демократії в Україні поки що немає, хоча існують потенційні загрози прояву авторитарних тенденцій.

3.4. Проблеми та основні напрями забезпечення ефективної системи стримувань і противаг в Україні.

Сучасні політичні реалії демократичних перетворень в Україні свідчать про глибокі наслідки впливу колишньої радянської політичної системи. Наша держава перебуває на стадії демократичного переходу – закономірного етапу трансформації авторитарного минулого в сучасну демократичну практику.

Демократичні перетворення не можуть не стосуватися і проблем поділу влади в державі, а, отже, і системи стримувань і противаг, яка за своєю природою покликана налагоджувати зв'язки між гілками влади і сприяти їхньому функціонуванню у дусі демократії. Оскільки ми обґрунтовуємо кореляційний зв'язок між демократією та системою стримувань і противаг, проблеми, які стосуються функціонування оптимальної системи стримувань і противаг, мають безпосередньо пересікатись із проблемами побудови демократії в Україні. Серед основних груп проблем, пов'язаних із стабілізацією системи стримувань і противаг, вирішення яких сприятиме більш ефективному та демократичному її функціонуванню, ми виокремлюємо такі:

I. Проблема уніфікації та узгодженості українського законодавства у сфері забезпечення функціонування системи стримувань і противаг.

Для реалізації державної влади та гармонійних стосунків між її гілками в межах системи стримувань і противаг потрібно забезпечити унормоване та гармонійне законодавство, яке б гарантувало ефективне функціонування системи стримувань і противаг де-юре. На сьогодні в українському законодавстві існує низка правових суперечностей і на внутрішньому рівні окремих нормативно-правових актів, і між ними. На думку багатьох вітчизняних науковців, в українському законодавстві досі немає надійних політико-правових норм, які б перешкоджали гілкам влади виходити за межі сфери своїх повноважень у повсякденній політичній практиці та державному житті. Ми можемо виокремити низку найпоширеніших суперечностей, що виникають у ході реалізації елементів системи стримувань і противаг.

Йдеться, зокрема, про відсутність нормативно-правового підкріплення, або його нестачу, що унеможливорює практичне застосування елементів системи стримувань і противаг. Найбільше запитань та непорозумінь виникає тоді, коли елемент системи стримувань і противаг має бути застосований, проте в системі законодавства відсутнє реальне юридичне забезпечення для його реалізації. Така ситуація була характерна для такого елемента системи стримувань і противаг, як імпічмент. Ухвалення Закону України «Про особливу процедуру

усунення Президента України з поста (імпічмент)» від 10 вересня 2019 року стало першим в історії України (окрім положень статті 111 Конституції України) кроком законодавчого забезпечення реальної можливості практичного застосування цього елемента системи стримувань і противаг [72; 141]. Проте багато експертів і політиків наголошують на тому, що Закон не вніс суттєвих змін до застосування процедури імпічменту. Його називають «фасадною реформою», а описану в ньому процедуру притягнення Президента України до відповідальності – занадто складною для реалізації, що ставить під сумнів її практичне втілення [13]. Окрім того, окремі парламентарі відзначають і той факт, що норми Закону суперечать ст. 105 Конституції України, яка констатує, що Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень [72], а це може ускладнювати процедуру притягнення його до відповідальності. На наш погляд, імпічмент як один із найважливіших елементів системи стримувань і противаг, потребує більш ґрунтовного нормативно-правового підкріплення із внесенням змін до Основного Закону України.

Потребують більш ретельного доопрацювання на законодавчому рівні також і ті елементи системи стримувань і противаг, які регулюють стосунки в напрямках «президент-уряд» та «парламент-уряд». Варто зазначити, що в українській політичній практиці саме Кабінет Міністрів України найчастіше ставав приводом для політичних суперечностей, протистоянь та ареною для боротьби за політичний вплив між іншими гілками державної влади. Тому не дивує той факт, що повноцінне нормативне регулювання на рівні закону, яке оформило засади діяльності Кабінету Міністрів України та його політико-правовий статус, було здійснено лише з ухваленням Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року [137]. Варто також акцентувати, що окремі положення Закону викликають численні запитання, які стосуються, зокрема, таких аспектів затвердження Верховною Радою України Програми Уряду як основного документа, що регламентує його діяльність; призначення Прем'єр-міністра України та реальний вплив Президента України

на це призначення; парламентська відповідальність уряду; конфлікт у подвійній відповідальності уряду перед Президентом та Верховною Радою України [137; 143]. Проблеми міністерських призначень та відповідальності міністрів часто стають приводом для політичної гри та зловживань у боротьбі за вплив на рішення, які приймає уряд.

Зокрема, український дослідник О. Валевський відзначає, що українське законодавство недостатньо розкриває зміст основного документа діяльності уряду – Програми Кабінету Міністрів, а її прийняття Верховною Радою України має політичний, а не експертний характер [137; 143].

Вотум недовіри, як важливий елемент системи стримувань і противаг, що прямо стосується впливу на діяльність Кабінету Міністрів, також потребує додаткового закріплення та офіційного тлумачення на законодавчому рівні. Залишається невизначеним рівень легітимності міністрів, яким було висловлено вотум недовіри. Це стосується їхньої повторної можливості обіймати міністерське крісло. Крім того, законодавець не передбачив конкретних мотивів та аргументованих підстав для висловлення вотуму недовіри, тому часто цей елемент системи стримувань і противаг може бути застосовано з політичних мотивів [20].

Законодавчі неясності супроводжують і такий елемент системи стримувань і противаг, як контрасигнація. У положеннях Конституції та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» не йдеться про можливість відмови профільного міністра у контрасигнуванні актів Президента України. Положення частини 4 ст. 106 потребують офіційного тлумачення Конституційного Суду України. А в Законі України «Про Кабінет Міністрів України» варто визначити механізми відмови Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за акт та його виконання, від скріплення підписами акта глави держави та передбачити відповідальність за таку відмову, адже остання може базуватися виключно на політичних мотивах [137]. Український науковець В. Кобрин зазначає, що в цьому контексті потрібно внести до Закону зміни, які б передбачали право Президента України подолати таку відмову і

повторно відіслати документ на контрасигнування з урахуванням у супровідному листі пропозицій та зауважень [77; 66].

До цієї групи проблем ми можемо також зарахувати і відсутність у положеннях Конституції України підстав та мотивів, за яких Президент України може застосувати право вето, повернувши закон на повторний розгляд до Верховної Ради України, а також вимог щодо змісту пропозицій глави держави. Також Конституцією України не встановлено кількісних обмежень щодо повторного вето. Президент України має право повертати той самий закон до парламенту неодноразово, і це, у свою чергу, створює умови для перетворення повторного застосування права вето у суто політичний інструмент тиску на Верховну Раду України та затягування законодавчої процедури [72].

У законодавчому забезпеченні елементів системи стримувань і противаг, які стосуються формування та діяльності судової гілки влади, також помічаємо низку недоліків. У Законі «Про судоустрій і статус суддів» зазначено лише максимальну кількість суддів у Верховному Суді України (не більше ста суддів). Для інших судів кількість суддів визначає Державна судова адміністрація України за погодженням з Вищою радою правосуддя [145]. Нормативно-правове забезпечення діяльності Державної судової адміністрації не є чітко регламентовано на рівні закону. Водночас варто зазначити, що від 11 березня 2020 року Рішенням Конституційного Суду України ч. 1 ст. 37 Закону «Про судоустрій і статус суддів» (яка регламентує кількість суддів Верховного Суду України) визнано неконституційною, тому це питання також залишається неврегульованим [145; 150].

Наявні також суперечності між положеннями щодо елементів системи стримувань і противаг в межах одного нормативно-правового документа. Серед таких правових колізій ми насамперед назвемо суперечливу систему кадрового призначення складу Кабінету міністрів України. За логікою парламентсько-президентської форми правління, Президент має меншу вагу повноважень у кадровому призначенні урядовців. Згідно з п. 9 ст.106 Конституції України,

Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України. Тобто повноваження Президента зводяться до технічної функції подання кандидатури. Але в статті зазначено, що таке подання має бути здійснено «в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції» [72; 135; 137]. Такий тривалий проміжок часу може вказувати на ймовірність реального впливу Президента України на призначення Прем'єр-міністра.

Багато внутрішніх суперечностей наявні й в базовому законі, який регулює політико-правовий статус судової гілки влади – «Про судоустрій і статус суддів». Цей Закон мав кілька редакцій і зараз низку його положень визнано неконституційними (поточна редакція від 11.02.2020). Більшою мірою внутрішні проблеми цього нормативно-правового акта пов'язані з проблемами призначення суддів на посади, а також із здійсненням їхніх повноважень прозоро та неупереджено [145].

Крім того, у вітчизняному законодавстві можна спостерегти суперечності між положеннями щодо елементів системи стримувань і противаг у різних нормативно-правових актах. Частина 2 ст. 113 Конституції України передбачає, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України [72; 135; 137]. Водночас, ч. 1 ст. 25 Закону «Про Кабінет Міністрів України» декларує, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України [137]. За логікою законодавця, Президент повинен мати важелі впливу на процес відставки уряду, але це право детально не прописано в Основному Законі. Реалізацію механізму відставки уряду передано парламентській більшості, що, своєю чергою, ставить міністерський склад уряду в повну залежність від неї.

Такі суперечності бачимо також у нормах, що регулюють, до прикладу, відповідальність виконавчої гілки влади місцевого рівня (місцеві адміністрації). У ст. 118 Конституції України зазначено, що Президент за поданням Кабінету

Міністрів призначає та звільняє голів місцевих адміністрацій, які під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України [72; 135]. Водночас п. 4 ст. 23 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» передбачає, що голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України [137]. Дуалізм відповідальності голів місцевих адміністрацій, на наш погляд, потребує скасування.

Подвійна природа призначення окремих урядовців, на думку деяких політологів, може впливати на конфлікти всередині Кабінету Міністрів. Зокрема йдеться про призначення Міністра оборони та Міністра закордонних справ України Верховною Радою за поданням Президента. Всіх інших міністрів призначає Верховна Рада України. Така подвійна природа формування уряду може призводити до суперечностей і в трикутнику влади, і всередині виконавчого органу [72; 135].

Суперечить статті 78 Конституції України ч. 3 ст. 17 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», яка затверджує можливість суміщення депутатського мандата з обійманням міністерської посади у разі обрання чинного міністра народним депутатом [137].

Ми окреслили не всі проблеми нормативно-правового забезпечення, на які натрапляють гілки влади, застосовуючи той чи той елемент системи стримувань і противаг. Проте окреслені вище правові колізії та неточності породжують сприятливе середовище для політичних маніпуляцій та можуть створювати умови для реалізації політичних амбіцій в недемократичний спосіб. Тому серед напрямів вирішення цих проблем ми пропонуємо:

1. *Переглянути та здійснити експертизу окремих положень Конституції України та відповідних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність гілок влади, зокрема, це Закони України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року та «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року, «Про судоустрій та статус суддів» від*

2 червня 2016 року на предмет правових суперечностей всередині законів і між ними [137; 143; 145].

2. *Забезпечити офіційне тлумачення Конституційним Судом України окремих положень нормативно-правових актів, які містять неясності та неточності у своєму змісті.*

3. *Створити Кодекс функціонування вищих органів державної влади в Україні як базовий документ для закріплення засад реалізації всіх елементів системи стримувань і противаг між кожною з гілок влади. На наш погляд, в умовах демократичного транзиту України така кодифікація елементів системи стримувань і противаг посприяла б ефективнішому її функціонуванню.*

II. Проблеми, пов'язані із забезпеченням ефективного функціонування судової гілки влади. Судова гілка влади чи не найбільшою мірою залучена до регулювання відносин між трьома гілками влади. Адже вона в окремих випадках взаємин між гілками влади та реалізації елементів системи стримувань і противаг виступає своєрідним арбітром. Всі процеси регулювання державної влади в державі певною мірою пов'язані з функціонуванням судової гілки влади. Саме тому кожна демократична держава має створити не лише достатню законодавчу базу для забезпечення справедливої та прозорої діяльності судової гілки влади, але й налагодити належну та ефективну роботу суддівського корпусу. Варто зауважити, що функціонування судової гілки влади в межах системи стримувань і противаг відзначається більшою мірою автономії [176]. Тобто можна стверджувати, що судова гілка влади, попри її рівноцінні можливості у взаємозв'язках з іншими гілками влади, має здійснювати свою діяльність незалежно. Судочинство мусить апріорі здійснюватись без впливу інших гілок влади.

На сьогодні в Україні значна кількість проблем, пов'язаних із функціонуванням судової гілки влади. Здебільшого ці проблеми пов'язані з призначенням професійних суддів та формуванням Конституційного та Верховного Судів. Адже ефективність та дієвість правосуддя залежить насамперед від суддівського корпусу, який його реалізує. Центральне місце в

реалізації судової влади належить судді, його професійності, моральним якостям, компетентності та неупередженості. На сьогодні в Україні вже відбулись певні новації у формуванні суддівського корпусу. Відтак, раніше, згідно з Конституцією 1996 року, перше призначення на посаду професійного судді терміном на 5 років здійснював Президент України. Згідно зі ст. 128 Конституції України всіх інших суддів, крім суддів Конституційного Суду України, обирала Верховна Рада України безстроково у встановленому законом порядку [72]. Раніше не було відкритих вакансій і конкурсних процедур відбору – суддів призначали Президент України та народні депутати. Тобто президент і законодавча влада призначали судову, яка має бути незалежною від політиків. Варто відзначити, що Україна зробила в цьому питанні крок до наближення до європейських стандартів, адже тепер, відповідно до змін внесених до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р., призначення на посаду судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя у встановленому законом порядку [133]. Таке призначення здійснюється здебільшого за відкритим конкурсом, який проводить Вища кваліфікаційна комісія суддів України. А затверджує кандидатів на посаду судді Вища рада правосуддя. При цьому Президентові залишили лише церемоніальне підписання указів про призначення суддів на посади. Що стосується Голови Верховного Суду, то його, як і раніше, обирає на посаду та звільняється з неї шляхом таємного голосування Пленум Верховного Суду в порядку, встановленому законом. При цьому Верховна Рада України повністю втратила вплив на формування Верховного Суду. Це зі свого боку може сприяти дисбалансові в системі стримувань і противаг в умовах парламентсько-президентської форми правління [133; 137].

Подальше реформування судової системи та внесення змін до діяльності професійних суддів в Україні повинне має відбуватись з урахуванням європейського досвіду формування суддівського корпусу та здійснення судочинства в державі. Варто зазначити, що судову систему України

реформовано в рамках Проєкту ЄС «Підтримка реформ у сфері юстиції в Україні». Серед напрямів вирішення проблем, пов'язаних із реформуванням судової гілки влади пропонуємо такі:

1. *Боротьба з корупцією.* Судова корупція була і залишається актуальною проблемою для українського суспільства. За оцінками впливових міжнародних організацій, в Україні існує реальна проблема масштабної корумпованості, яка вразила все суспільство і впливає на діяльність судової системи. Корупційні прояви на всіх рівнях судової системи в Україні не лише деформують її якісні властивості, а й підривають імідж справедливості і неупередженості діяльності судів в очах українського суспільства та міжнародного співтовариства. Незалежність судової гілки влади та відсутність тиску на неї – запорука й основний принцип її діяльності. Від неї залежить повага до судових рішень та реалізація правосуддя в державі [113; 176]. Корумпований суд – це антипод неупередженого судді, який є основою і запорукою ефективного та справедливого функціонування судової системи.

Корумпованість судів в Україні має різні прояви: застосування адмінресурсу, хабарництво, політичний тиск на суддів та ін. Сьогодні в Україні існує нагальна потреба розробити дієві механізми протидії судовій корупції в різних її проявах. Адже судова корупція створює, окрім вище окреслених проблем, також загрозу демократичному поступові нашої держави. Варто також зазначити, що створення механізмів протидії судовій корупції не може бути ефективно реалізована без належного рівня свідомості громадян України, а його підвищення залежить також від різноманітних обставин і є тривалим процесом. Тому зниження корумпованості суддів – довготривалий та багаторівневий процес, який потребує комплексних та систематичних зусиль.

2. *Продовження судової реформи.* Проблема судового реформування залишається чи не найбільш актуальною для українського політичного та правового простору. Проблемними залишаються питання довіри населення до судових органів, відсутності тиску на суддів з боку інших гілок влади, проблеми прозорості та неупередженості суддівської діяльності тощо.

3. *Підвищення ролі та впливу суддівського самоврядування на формування суддівського корпусу.* Рада суддів України є вищим органом суддівського самоврядування та діє як виконавчий орган з'їзду суддів України. Як відомо, з'їзд суддів призначає 10 із 21 члена Вищої ради правосуддя. Відтак, на нашу думку, необхідно реформувати як законодавчі основи функціонування цього органу місцевого самоврядування, так і впорядкувати засади його функціонування. На сьогодні, діяльність Ради суддів обмежується окремими положеннями Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 02 червня 2016 року, а саме статтями 133 та 134 цього Закону [145]. На наш погляд, доцільним було б розробити Проект Закону «Про Раду суддів» як найвищий орган суддівського самоврядування, від рішень якого залежить значна частина кадрових питань.

4. *Необхідність забезпечити професійну спеціалізовану підготовку суддів.* Вважаємо за доцільне запозичити досвід європейських держав у сфері спеціальної професійної підготовки судді для здійснення його професійної діяльності. Законом України «Про судоустрій та статус суддів» передбачено для кандидата в судді наявність вищої юридичної освіти ступеня магістра (або прирівняної до неї вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобутої в Україні (або вищої юридичної освіти відповідного ступеня, здобутої в іноземних державах та визнаної в Україні в установленому законом порядку) [145]. Водночас, скажімо у Франції суддями можуть стати лише особи, які закінчили Національну школу магістратури та здобули і диплом, і рекомендацію. До цієї школи вступають випускники юридичних вишів, які здобули базову правничу підготовку. З огляду на специфіку діяльності суддів, ідея створення спеціалізованої установи, яка б здійснювала підготовку кадрів для судових органів, не позбавлена сенсу, проте може стати досяжною у довготривалій перспективі [64].

Поки що в Україні функціонує Національна школа суддів України, яка здійснює підготовку суддів для підтримання їхньої кваліфікації відповідно до потреби вдосконалення їхніх знань та вмінь, а також організовує тренінги, що є

обов'язковими в межах підготовки, а також тренінги, які суддя має право обрати залежно від своїх потреб.

5. *Встановлення високих стандартів суддівської відповідальності.* На наш погляд, варто розробити дієву систему принципів суддівської відповідальності, а також збільшити рівень громадського контролю за діяльністю суддів. Відповідно до чинного законодавства притягнути суддю до відповідальності доволі складно, зважаючи на недоторканність та імунітет суддів для забезпечення незалежності їхньої діяльності. Процедура притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є складною, а підстав для проведення перевірки всього суду в законодавстві не прописано [130; 145]. Згідно з Положенням про інспектора Вищої ради правосуддя, Служба інспекторів Вищої ради правосуддя розглядає скарги на суддів з приводу потреби притягнення їх до дисциплінарної відповідальності [136].

Однак на наш погляд, необхідно розробити правове забезпечення діяльності спеціалізованого наглядового органу, метою діяльності якого було б здійснення систематичних планових перевірок діяльності суду. Така перевірка може охоплювати апарат конкретного суду та всіх його суддів, або може здійснюватись перевірка певного напрямку роботи конкретного судді в певному суді. Створення на законодавчому рівні механізму контролю за діяльністю судів та суддів, на наш погляд, сприятиме мінімізації корупційних ризиків.

III. Проблеми місця, ролі та статусу політичної опозиції в державі та в структурі Верховної Ради України. Існування та належне функціонування політичної опозиції є однією з основних ознак демократичного суспільства. Опозиція виступає певним важелем противаги чинній владі, сприяє створенню альтернативності та конкуренції в межах законодавчого органу. Тому питання опозиції не втрачає своєї актуальності в державах з демократичним правлінням.

У політичних системах демократичних держав політична опозиція посідає чільне місце та наділена механізмами реального впливу на ухвалення владою політичних рішень. Таке право в багатьох державах закріплено на законодавчому рівні. Досвід демократичних держав засвідчує, що надання

політичній опозиції прав і можливостей для заявлення та відстоювання своїх поглядів, забезпечення конкуренції з провладними політичними силами, приводить до стабілізації політичної структури суспільства, запобігає виникненню гострих політичних конфліктів та кризових ситуацій, а також слугує засобом пом'якшення соціальної напруги і зменшення вірогідності помилок під час ухвалення важливих державних рішень [207; 223].

Питання законодавчого забезпечення діяльності політичної опозиції є вкрай актуальним для України. Адже поки що в конституційній практиці України фактично немає нормативно-правового регулювання діяльності опозиції. Це призводить до труднощів у забезпеченні парламентської опозиції правовим статусом. Можемо стверджувати, що політичну опозицію в Україні позбавлено реальних можливостей та законодавчо унормованих інструментів впливу на формування управлінських та політичних рішень.

Довгий час в українському політикумі не порушували питання про правовий статус опозиції, адже, зважаючи на історичні реалії, її існування заперечували. У 2001, 2002 та 2003 роках було ініційовано проекти законів, завданням яких було наділити парламентську опозицію правовим статусом. Проте ці спроби зазнали невдачі. Першу вдалу спробу регламентувати діяльність парламентської опозиції було здійснено у 2008 році в редакції Закону України «Про регламент Верховної Ради України». Главу 13 Закону під назвою «Парламентська опозиція» було присвячено порядку утворення та припинення діяльності парламентської опозиції, її правам та діяльності. Згідно з викладеними в цій главі положеннями, опозиція мала право скликати позачергову сесію або проводити додаткове пленарне засідання (за підтримки щонайменше 150 народних депутатів); володіла гарантованим правом виступу свого представника під час розгляду Верховною Радою України урядової програми та відповідальності Кабінету Міністрів України, стану виконання державного бюджету, питань про засади внутрішньої та зовнішньої політики тощо; претендувала на представництво під час розподілу керівних посад в

органах Верховної Ради України та мала першочергове право вибору посад голів у ряді парламентських комітетів [143].

Проте ці положення проіснували в українському законодавстві лише до 8 жовтня 2010 року, коли провладна коаліція вилучила розглянуту вище главу із Закону. Напередодні з ініціативи провладної коаліції Президента України В. Януковича було здійснено повернення до Конституції зразка 1996 року (30 вересня 2010 року). Україна повернулася до президентсько-парламентської форми правління, яка фактично задекларувала авторитарні тенденції, в умовах яких наявність правового статусу опозиції була недоречною. Примітно, що з поверненням внаслідок Революції Гідності до парламентсько-президентської форми правління повернення цієї глави у зміст Закону «Про Регламент Верховної Ради України» не відбулось. Проросійськими силами у Верховній Раді VIII скликання було ініційовано проєкт закону про парламентську опозицію № 0948, проте його не було ухвалено зважаючи, зокрема, й на висловлені застереження про те, що такий закон підсилить асоційований з Росією «Опозиційний блок» [143; 183].

Попри відсутність необхідного законодавства, мусимо відзначити, що в Конституції України певним чином передбачено можливості для теоретичного здійснення опозицією контрольної функції в законодавчому органі. Мова йде про створення тимчасових слідчих комісій для розслідування питань, які становлять суспільний інтерес. Ініціатива створення такої комісії вимагає 150 голосів, які теоретично може забезпечити саме опозиція [72].

Неодноразово окремі парламентарі та політичні оглядачі висловлювали ідеї про потребу забезпечення правового статусу парламентської опозиції зі створенням окремого закону, який затвердив би основи її діяльності. Проте реальна імплементація цих ідей не відбулася, все обмежилось обговоренням та дискусіями. Внутрішня диференціація законодавчого органу є вкрай важливою для забезпечення плюралізму думок, свободи слова та механізмів стримування владних дій у демократичних межах. Наявність правового статусу опозиції в

Україні опосередковано впливає на наш показник K_{LP3} , адже ми враховуємо наявність саме реальної опозиції в парламенті.

Результати позачергових виборів до Верховної Ради України 2019 року активізували увагу політологів до проблем із забезпеченням опозиції реальними можливостями впливати на ухвалення парламентських рішень. Адже опозиційні фракції по суті опинились за межею впливу на прийняття рішень Верховною Радою України. Станом на 24 лютого 2020 року лише чотири законопроекти від депутатів не з провладної партії набули статусу закону, а відсоток урахування поправок до проєктів з боку опозиції залишається мізерним. Представники провладної більшості закономірно очолюють більшість парламентських комітетів. За таких обставин право голосу політичної опозиції є несуттєвим, а її роль у політичному житті суспільства зводиться виключно до обговорень законопроектів влади в комітетах та на пленарних засіданнях [120].

Серед напрямів вирішення проблем, пов'язаних з діяльністю опозиції, ми пропонуємо такі:

1. *Затвердження на законодавчому рівні статусу парламентської опозиції.* На нашу думку, доцільним було б ухвалити закон про опозицію з одночасним внесенням змін до Закону «Про Регламент Верховної Ради України». Проте ці зміни мають передбачати не механічне повернення глави про парламентську опозицію в Закон, а її ретельний перегляд, зокрема в частині утворення та чисельності депутатів у ній.

Варто було б також на рівні закону передбачити ситуацію з утворенням парламентської однопартійної більшості, яка володіє правами коаліції. Адже внаслідок сучасної безпрецедентної ситуації законодавцеві вкрай потрібно забезпечити захист прав опозиції, що може убезпечити державу від можливих авторитарних тенденцій. Сучасна надмірна концентрація влади в представницькому законодавчому органі може супроводжуватись переслідуванням опозиційних сил і їх утиском. Гарантована законом діяльність

політичних сил, які не згодні з діяльністю чинної влади, стане, на наш погляд, свідченням демократичного поступу та євроінтеграційних прагнень України.

2. *Вироблення механізмів взаємодії політичної більшості з політичною меншістю у Верховній Раді України.* У цьому контексті варто було б надати опозиції квоти на призначення голів у комітетах, одне місце серед віце-спікерів у парламенті, розробити механізми контролю з боку опозиції над прийняттям владних рішень з окремих питань.

Водночас зауважимо, що в правових системах більшості європейських держав немає окремих нормативно-правових актів, які б регулювали діяльність опозиційних сил. Права політичної меншості впливають з форм діяльності парламентів та їхніх керівних органів, а також способів, які використовує парламентська меншість для контролю за діями влади. У європейських демократіях парламентська більшість не нехтує правами меншості, а сприймає її як партнера для конструктивної співпраці.

У плані забезпечення парламентської опозиції в Україні важелями впливу на владну більшість доцільно розглянути досвід країн Вестмінстерської системи державного правління. Великобританії, до прикладу, притаманний багатовіковий досвід гарантування прав опозиції в законодавчому органі. У парламентській монархії політична меншість володіє чітко визначеними повноваженнями та здійснює реальний вплив на провладну більшість і контроль за нею. Лідер офіційної опозиції має впливовий статус у законодавчому органі, а також очолює «Тіньовий кабінет» (англ. «Shadow Cabinet») – уряд від опозиції, створений з метою заміни чинного в державі уряду в разі потреби чи приходу до влади. Цей орган складається з членів основних опозиційних фракцій і реалізує свою діяльність через моніторинг діяльності урядових міністерств з розробленням зауважень та пропозицій за різними напрямками державної політики. Основний конституційний обов'язок лідера опозиції – це готовність обійняти пост прем'єр-міністра. У повсякденній роботі лідер опозиції консультує прем'єр-міністра за запитом та опонує йому в разі виникнення такої потреби [234; 255].

3. *Вирішення проблеми фінансування політичних партій.* Запорукою ефективності функціонування парламентсько-президентської системи стримувань і противаг є не лише стабільна партійно-політична структура Верховної Ради України, але й підґрунтя, на основі якого вона формується. Тому фінансування політичних партій в Україні залишається питанням дискусійним. Абсолютну більшість коштів державного фінансування партії витрачають на банальні потреби, які не спрямовані на розвиток інституційної та аналітичної спроможності цих партій, а отже, не сприяють розвитку плюралістичної демократії в Україні. Дискусія про нецільове використання коштів та заборону політичної реклами, зумовлена однією простою причиною – понад 90% всіх витрат сучасних українських партій складають витрати на політичну рекламу. У контексті найбільших партій йдеться про суми у кілька мільярдів гривень за одну передвиборчу кампанію. Така ситуація, з одного боку, не дає можливості брати реальну участь у політичній боротьбі партіям, які не залучають великі гроші з бізнесу, а з іншого, призводять до того, що ті партії, які отримують таку фінансову підтримку, перетворюються на «кишенькові партії», «партії-маріонетки» в руках олігархів [154; 193].

Для вирішення проблем зі статусом політичної опозиції та її фінансуванням варто враховувати специфіку опозиційних партій в нашій державі. У структурі української політичної опозиції виокремлюється частина деструктивної опозиції, гасла та політична програма якої можуть бути вигідні агресорові – Російській Федерації. Пропонуючи ідеї, співзвучні із закликами ворога, ця частина опозиції відіграє роль «п'ятої колони» та пропагує поширення антидемократичних цінностей. Цю особливість варто враховувати під час дослідження питання ролі і статусу опозиції в Україні.

4. *Забезпечення регулювання діяльності опозиційних партій.* Зважаючи на вищевикреслену специфіку функціонування окремих опозиційних партій в Україні, слід забезпечити відповідальність опозиції і її системний характер. Опозиція має бути конструктивною та діяти в інтересах держави.

IV. Вирішення проблеми щодо інструментів впливу на правоохоронні органи та силові структури. Незважаючи на широкі повноваження Верховної Ради України, кадрові повноваження Президента України залишаються доволі вагомими. За Конституцією України Президент наділений правом призначати Генерального прокурора та Голову Служби безпеки України [72; 135; 142]. Такі кадрові призначення нагтовхують на думку про проблему незалежності цих посадовців від президентського впливу, адже ступінь впливу найвищих політиків на органи розслідування та обвинувачення є надійним індикатором рівня демократичності держави. Це питання залишалось для України актуальним впродовж всієї незалежної історії, і особливо актуалізувалось зараз в умовах, коли Президент В. Зеленський має високий рівень електоральної підтримки, законодавчий орган контролюється однопартійною більшістю, а Кабінет Міністрів України виконує порядок денний президентського офісу.

Здійснюючи контроль над цією посадою, Президент України теоретично отримує в свої руки цілий набір інструментів для тиску на депутатський корпус та, зокрема, на представників опозиції. Практично під час кожного розгляду питання про зняття недоторканності лунають заяви депутатів про те, що такі рішення політично вмотивовані. Крім того, тримаючи під контролем діяльність Генерального прокурора, Президент через нього може опосередковано впливати на кадрові призначення прокурорів у регіонах.

З подій березня 2020 року можемо прослідкувати, що Генеральна прокуратура певною мірою перебуває під впливом Президента України, що якоюсь мірою порушує баланс у системі стримувань і противаг (у контексті нашого індексу балансу це стосується елементів E8 та E20 – призначення ключових державних посадовців законодавчою та виконавчою гілками влади відповідно). 5 березня 2020 року в порядку висловлення вотуму недовіри Верховною Радою України було усунуто з посади Генерального прокурора Р. Рябошапку. Проект відповідної постанови ініціювали депутати з провладної однопартійної більшості. При цьому окремі експерти та народні депутати висловлюють думку про те, що окрім політичних мотивів причин для відставки

Генерального прокурора не було. Обговорюючи питання відставки Генерального прокурора, опозиційні сили наголосили на тому, що влада своїми заявами визнала підставою для вотуму недовіри Р. Рябошапці його небажання здійснювати тиск на опозицію [129]. Можемо стверджувати про те, що висловлення вотуму недовіри Генеральному прокуророві України Верховною Радою України не потребує доказовості і аргументів, адже на законодавчому рівні не прописано відповідних підстав.

Для подолання цієї проблеми ми пропонуємо таке:

1. *Продовжити розпочату реформу прокуратури.* Започаткована в Україні реформа прокуратури (з 2019 року) вже дала певні позитивні результати [132]. Проте внесених змін не достатньо для того, щоб стверджувати про реструктуризацію та повне перезавантаження прокуратури.

2. *Розроблення правил взаємодії задля обмеження впливу Президента на правоохоронні органи.* У цьому контексті, на наш погляд, слід розробити систему правил взаємодії між Президентом та Генеральним прокурором і зробити це публічно. Взаємодія з Офісом Президента не позбавлена легітимної мети, проте вона повинна бути лімітована і чітко окреслена. Серед цих правил необхідними є такі: правило невторчання Президента України в хід кримінальних проваджень, розгляд обвинувачень та цивільних справ (за винятком питань, які стосуються національної безпеки, за які Президент несе конституційну відповідальність). Адже згідно з Конституцією України кримінальне переслідування, його межі та результат належать до виключної компетенції прокуратури. З цього положення також випливає, що керівники слідчих органів, директори Національного антикорупційного бюро та Державного бюро розслідувань та їхні підлеглі не мають контактувати з Офісом Президента безпосередньо. У винятковому випадку, тобто у питаннях контртероризму та контррозвідки, вони мають це робити лише через або за участі Прокурора.

V. Проблеми у вертикальному вимірі системи стримувань і противаг.
Проблема практичної реалізації реформи децентралізації та взаємин

центральных та місцевих органів державної влади не була предметом нашого дослідження. Проте ми вважаємо за важливе наголосити на потребі покращення та гармонізації стосунків між центральними та місцевими органами виконавчої влади як однієї із запорок демократизації владних відносин. Констатуємо, що чинна в Україні вертикальна система стримувань і противаг є розбалансованою на користь центральних органів влади. Помічаємо достатньо високий конфліктогенний потенціал у періоди вертикальної коабітації (стану, за якого більшість в обласній чи районній раді є опозиційною до державної виконавчої влади), а інститут делегування повноважень в українському варіанті означає фактичне втручання виконавчої влади в справи місцевого самоврядування через інститут місцевих державних адміністрацій. Сюди ми зараховуємо й потенційну конфліктність між органами виконавчої влади на місцях та місцевим самоврядуванням, котра виникає через процедуру їх формування та дуалізм відповідальності [139; 146].

Особливої актуальності в контексті вертикального виміру системи стримувань і противаг набуває проблема реформування інституту референдуму в Україні. На тлі демократичних прагнень нашої держави питання про референдум є одним із пріоритетних на порядку денному Верховної Ради України на сьогодні. Проте законодавче закріплення процедури стикається з низкою поточних проблем, серед яких такі: ускладнення організації та проведення референдумного процесу: коло питань, які можна виносити на референдум; можливість махінацій та зловживання референдумом; питання державної безпеки та цілісності тощо. Сьогодні ініційований Президентом України Закон «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» був підтриманий Верховною Радою та перебуває на доопрацюванні до другого читання [140]. Попри поступ у реформуванні інституту референдуму, в українському політикумі точаться дискусії з приводу оптимізації його застосування та ефективності.

Серед напрямків вирішення цих проблем вважаємо доцільними такі: *продовжити реформу децентралізації; оновити або ухвалити новий Закон*

«Про місцеве самоврядування»; передбачити механізми взаємодії органів виконавчої влади на місцях та місцевого самоврядування з урахуванням можливості делегувати виконавчі повноваження останньому; здійснити чіткий розподіл повноважень як між органами державної влади і місцевого самоврядування, так і між органами місцевого самоврядування різного рівня; здійснити фінансову децентралізацію; забезпечити трансформацію місцевих державних адміністрацій у контрольні-наглядові органи; реформувати інститут референдуму.

Варто зазначити, що вирішення вище окреслених проблем за виділеними напрямами не зможе відбутись без врахування рівня політичної культури та свідомості політиків, які реалізують державну владу від імені народу, та народу, який має безпосередньо здійснювати нагляд і контроль за рішеннями та діями влади, впливаючи на неї. Рівень політичної культури складно виміряти, зважаючи на варіабельність показників політичної культури, а також динамічність феномена. Втім, в Україні з 1990-х років проводяться різноманітні дослідження в цьому напрямі, які мають не лише теоретичний, але й прикладний характер. Зокрема, щорічно, починаючи з 1992 року, Інститут соціології НАН України проводить загальноукраїнський моніторинг рівня політичної культури, який враховує такі показники політичної культури, як інтерес до політики, залучення до організованої громадсько-політичної діяльності, політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення), політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних організацій), ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах [31].

На основі численних досліджень можна виокремити такі характерні риси української політичної культури, як її неоднорідність, залежність від регіону держави, низький рівень політичної активності (за винятком значних політичних протестів 2004 р. та 2014 р.), недовіра до владних структур. Більша частина населення України критично ставиться до демократії в нашій державі

та сумнівається в реальних можливостях здійснювати вплив на владу і внести зміни в її функціонування. Характер і стан політичної свідомості суттєво впливають на функціонування політичної системи суспільства [31; 159]. Потрібно сприяти демократизації політичної свідомості українських громадян і в контексті формування в Україні активного та ефективного громадянського суспільства, яке дбає про розвиток демократичної правової держави та безпосередньо впливає на її функціонування. Наявність громадянського суспільства є запорукою демократизації політичної системи держави в контексті забезпечення впливу над політичну владу в державі та контролю за нею з боку громадян.

Підвищення рівня політичної культури – багатогранний та довготривалий процес, серед напрямів якого ми можемо окреслити, насамперед, такі: *викорінення застарілих недемократичних уявлень у суспільстві; формування єдиної цілісної демократичної системи цінностей у свідомості громадян на всіх етапах політичної соціалізації; стимулювання політичної активності, інформаційно-роз'яснювальна робота з молоддю та ін.*

Вищеокреслені недоліки, які спричиняють проблеми у функціонуванні системи стримувань і противаг в Україні, наведено в таблиці (див. додаток Д).

Варто додати, що окрім вищеокреслених загроз та проблем, пов'язаних із функціонуванням системи стримувань і противаг, слід враховувати також і інші політичні обставини, які опосередковано впливають на розподіл сил у державі та можуть вносити певні корективи у практичне застосування елементів системи стримувань і противаг. Йдеться передовсім про війну на Сході України. Збройний конфлікт, спричинений російською агресією, триває вже більш ніж шість років і приніс Україні значні деструктивні, а подекуди й непоправні наслідки, серед яких передусім великі людські жертви, економічні втрати і політичні проблеми [30; 106].

Змінивши пріоритети, війна на Сході внесла значні корективи в порядок денний реалізації державної влади в Україні. З початком наступу російських збройних формувань на територію Луганської та Донецької областей перед

українською владою неодноразово поставало питання оптимізації ухвалення владних рішень у кризових ситуаціях, а також питання більшого ступеня концентрації державної влади в руках Головнокомандувача Збройних сил України, тобто Президента України. Попри те, що повернення до парламентсько-президентської форми правління вважали одним із досягнень Революції Гідності, серед експертів точились дискусії з приводу важливості повернення Президентіві України ширших повноважень, зважаючи на розпочату Російською Федерацією війну. Доцільність такого повернення досі залишається дискусійною, адже ані Верховна Рада України, ані п'ятий Президент П. Порошенко, ані чинний Президент України В. Зеленський не ініціювали розгляду цього питання [30].

На наш погляд, зміна форми правління в Україні в умовах війни могла б бути доволі конструктивним та обґрунтованим кроком у контексті оптимізації ухвалення управлінських рішень на найвищому державному рівні та швидкого реагування на зміни в ході воєнних дій та в умовах непередбачуваних обставин, спричинених війною. Сильний глава держави у стані війни є запорукою ефективності ухвалення важливих рішень, які безпосередньо стосуються війни, економії часу та ресурсів під час ухвалення, що часто унеможлиблюється в умовах дії системи стримувань і противаг, яка передбачає часозатратні процедури та елементи взаємодії між гілками влади. Проте, важливо враховувати низку чинників, які можуть дати зворотній ефект, і тоді під загрозою може опинитись рівень демократії, а система стримувань і противаг буде занадто розбалансованою на користь одного полюса влади.

Другою важливою обставиною, яка значно вплинула на економічну та політичну ситуацію не лише України, але й цілого світу, стала пандемія коронавірусу COVID-19 [15]. Для багатьох держав світу події кінця 2019 – початку 2020 року стали справжнім випробуванням в контексті масштабності людських жертв і необхідності протидіяти й застосовувати превентивні заходи для запобігання поширенню хвороби. Пандемія коронавірусу змусила українську владу працювати в екстремальних умовах без підготовки та без

напрацьованого алгоритму дій. Ситуація, що склалась, вносить певні корективи у взаємодію гілок влади, тим самим впливаючи на систему стримувань і противаг. Реалізація державної влади в кризових умовах потребує невідкладного ухвалення вкрай важливих рішень, з урахуванням потреби оптимізації елементів взаємодії між гілками державної влади. На сьогодні ми не маємо підстав стверджувати про загрози для системи стримувань і противаг, але можемо припустити, що така виняткова епідеміологічна ситуація може призвести до внесення певних корективів у функціонування окремих елементів системи стримувань і противаг, зокрема в ті елементи впливу, які стосуються реалізації президентських повноважень.

Водночас варто зазначити, що в межах окреслених нами екстраординарних для України обставин (війни на Сході України та пандемії коронавірусу) ми не готові поки що запропонувати єдиноправильний варіант змін системи стримувань і противаг, які б дали змогу оптимізувати її функціонування в кризових умовах. Проте ми можемо стверджувати, що будь-які зміни в системі можуть бути ефективними лише за умови вирішення вищевказаних проблем. Особливе місце в реформуванні форми правління та системи стримувань і противаг посідає політична культура та свідомість української влади й громадян України. Адже саме ціннісно-орієнтаційний компонент громадської свідомості є визначальним для напрямку розвитку держави та накладає відбиток на функціонування системи стримувань і противаг.

Висновки до розділу 3

Пошук оптимальної форми державного правління, а отже, і притаманної їй системи стримувань і противаг не втрачав своєї актуальності для України. Вперше на законодавчому рівні форму правління та систему стримувань і противаг нашої держави було закріплено в Конституційному Договорі 1995 року та згодом у Конституції України 1996 року. Ці нормативно-правові акти закріплювали президентський та президентсько-парламентський типи республік відповідно. Законом України «Про внесення змін до Конституції

України» від 8 грудня 2004 року було змінено форму правління на парламентсько-президентську. Незважаючи на три офіційні нормативно-правові документи, змін форми правління відбулось більше, а дискусії щодо оптимальної моделі тривають до сьогодні. Останню зі змін було здійснено у 2014 році як результат Революції Гідності.

Ефективність системи стримувань і противаг залежить від ступеня розвитку демократії в суспільстві. На основі розробленої нами методики обчислення балансу повноважень між гілками державної влади було з'ясовано, що індекс балансу (ІВ) між гілками державної влади в Україні змінювався внаслідок конституційних реформ, а також під впливом об'єктивних політичних обставин. Відповідно до отриманих результатів щодо 1999 року ($IB_{1999} = 0.94$), баланс у системі стримувань і противаг перебував на межі низького та середнього рівнів. Наприкінці 2012 року ($IB_{2012} = 1.48$) системі стримувань і противаг був притаманний низький рівень балансу повноважень між гілками влади. Це було зумовлено об'єктивними політичними обставинами та внесеними конституційними змінами, що регулювали функціонування системи стримувань і противаг. Щодо 2006 року ($IB_{2006} = 0.17$) та 2015 року ($IB_{2015} = 0.43$) ми отримали близькі результати, які засвідчили високий рівень балансу, це можна пояснити крізь призму процесів демократизації в політичній системі України у ці періоди. Отримані результати демонструють не лише ті зміни, які були затверджені на конституційному рівні у зв'язку зі зміною форми державного правління в Україні, але й співвідносяться з демократичним поступом нашої держави та періодами «відкату» демократичних перетворень нашої політичної системи.

Цікавим у межах нашого дослідження виявився отриманий показник індексу балансу кінця 2019 – початку 2020 року ($IB_{2019} = 2.54$). Незважаючи на те, що з 2006 року на законодавчому рівні було внесено деякі зміни до функціонування системи стримувань і противаг, які мали б сприяти підвищенню рівня балансу між гілками влади, водночас спостерігаємо зниження рівня ІВ. Це пов'язано насамперед з тим, що відбулися

безпрецедентні зміни в структурі політичної системи внаслідок президентських та парламентських виборів 2019 року, в результаті яких до влади у Верховній Раді України прийшла пропрезидентська партія, котра отримала рекордну кількість депутатських мандатів і утворила в складі парламенту однопартійну більшість. Внаслідок цього змістився полюс сили в бік президентської влади і відбулося розбалансування у взаємодії між гілками влади.

Функціонування системи стримувань і противаг в Україні на сучасному етапі містить багато проблем, які стосуються і змісту та суті системи стримувань і противаг, і практичної реалізації її окремих елементів. Ми виокремили низку основних проблем, які помічаємо в сучасній політичній практиці України, та запропонували напрями, за якими можна вдосконалити систему стримувань і противаг та усунути недоліки, що виникають у зв'язку з тою чи тою проблемою. Зокрема, запропоновано вдосконалити нормативно-правове закріплення системи стримувань і противаг, забезпечити ефективність судової гілки влади, визначити роль і статус політичної опозиції в державі та у структурі Верховної Ради України, забезпечити автономність спеціалізованих органів влади від центральних гілок влади та оптимізувати взаємодію центральних та місцевих органів влади на вертикальному рівні системи стримувань і противаг.

Основні положення розділу знайшли відображення в публікаціях дисертанта [47; 49; 50; 54; 260]

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи теоретичні положення проведеного дослідження, констатуємо такі найважливіші результати дисертаційної роботи:

1. Вивчення системи стримувань і противаг здебільшого відбувається під кутом зору юридичної науки. Проте варто наголосити на важливості застосування міждисциплінарного підходу – політико-правового. Здійснивши аналіз наявних публікацій з досліджуваної проблематики, можемо стверджувати, що історія вивчення елементів системи стримувань і противаг сягає давнини, а розвідки в цьому напрямі були свідченням потреби обмежити повновладдя одного з владних полюсів задля забезпечення реалізації влади у більш демократичному руслі. Серед сучасних зарубіжних політичних шкіл, які досліджують систему стримувань і противаг, можемо виділити *американську* (котра вивчає систему стримувань і противаг крізь призму американського зразка конституціоналізму), *західноєвропейську* (котра більшою мірою зосереджена на дослідженні парламентських та змішаних форм правління) та *російську* (котра теоретизує систему стримувань і противаг на пострадянському просторі).

Доволі тривалою є історія вивчення системи стримувань і противаг у вітчизняній політико-правовій думці. Сучасні українські дослідники розглядають систему стримувань і противаг як елемент конституційного ладу і вбачають її основне призначення в організації гармонійної взаємодії між гілками державної влади.

2. Проаналізовані джерела та наукова література дають нам змогу стверджувати, що на сьогодні в політичній думці немає єдиного комплексного підходу, що обґрунтовує систему стримувань і противаг як безпосередній атрибут демократії. Сучасна наукова думка не містить єдиного погляду на систему стримувань і противаг та її обґрунтування як феномена демократії. Окрім того, у політичній науці немає досліджень, які доводять кореляційний зв'язок між системою стримувань і противаг та рівнем демократичності

суспільства. Проте неодноразово з'являлись спроби квантифікувати окремі елементи системи стримувань і противаг та за допомогою методу індексування виміряти повноту і силу однієї з гілок влади та її вплив на іншу. Водночас у науковій політологічній літературі помічаємо брак досліджень системи стримувань і противаг як елемента демократії й пошуку взаємозв'язку між рівнем демократії та балансом у системі стримувань і противаг.

3. У разі застосування математичних методів у політичній науці виникає чимало труднощів з обґрунтуванням методики обчислення, а також валідністю та відповідністю результатів. Методи індексного та кластерного аналізу зазвичай застосовують для вивчення повноважень політичних інститутів і спрямовані на дослідження одного з полюсів влади. На основі проведеного аналізу наявних у наукових працях математичних авторських методик, ми виокремлюємо такі їхні групи: 1) *методики дослідження рівня президенталізму* (індекс повноважень президента М. Шугарта і Дж. Керрі, методика Дж. Макгрегора, методика Дж. Хеллмана, методика Т. Фрая, методика А. Сіароффа, індекс президентської влади О. Норгаарда і Л. Йоханнсена); 2) *методики, спрямовані на порівняння обсягу повноважень президента і парламенту* (індекс рівня президенталізму А. Кроувела, індекс форми правління О. Зазнаєва, індекс величини політичних ставок І. Локшина); 3) *методики, що стосуються обчислення парламентських повноважень* (індекс парламентських повноважень С. Фіша та М. Кроунінга, індекси ефективної кількості партій). Кожна з розглянутих методик спрямована на дослідження певного конкретного аспекту функціонування системи стримувань і противаг або явища, дуже тісно з нею пов'язаного. Проте досі немає комплексної методики, яка б обчислювала взаємодію між гілками державної влади.

Кожній з методик притаманний однобічний погляд на повноваження крізь призму виключно однієї-двох гілок влади. Всі вони враховують лише юридичний вимір системи стримувань і противаг (її юридично закріплені елементи), не беручи до уваги при цьому фактичного виміру (практичної реалізації) її елементів. Оскільки елементи системи стримувань і противаг у

різних політико-правових умовах та залежно від форми правління мають неоднакову політичну «вагу», відсутність уніфікованого підходу до ранжування держав за формою правління становить значну наукову проблему в контексті застосування математичних методів.

4. Система стримувань і протигаг є багатограним феноменом, її можна розглядати крізь призму різних вимірів: *горизонтального* (взаємодія гілок державної влади), *вертикального* (взаємодія між центральними та місцевими органами влади), *юридичного* (система нормативно закріплених повноважень гілок влади) та *фактичного* (реалізація елементів системи стримувань і протигаг у політичній практиці). У нашому дослідженні під системою стримувань і протигаг ми розуміємо структуровану сукупність елементів взаємовпливу між гілками державної влади, переведену з формального закріплення в практичну площину та спрямовану на забезпечення рівноваги політичних сил, недопущення узурпації влади та сприяння демократичному розвитку. Попри низку важливих для суспільства функцій, система стримувань і протигаг має дихотомійний зв'язок із демократією, адже існування поділу влади та системи стримувань і протигаг можливе лише в демократичному суспільстві, водночас саме ефективність взаємодії гілок влади в межах системи стримувань і протигаг є показником рівня демократії.

5. Найважливішими, на наш погляд, елементами системи стримувань і протигаг є *право вето, право законодавчої ініціативи, імпичмент, вотум недовіри, контрасигнація, розпуск парламенту, формування судів, призначення суддів і вищих державних посадовців*. Функціонування системи стримувань і протигаг у кожній державі відбувається по-різному, а форма державного правління залишається найважливішою детермінантою набору елементів системи стримувань і протигаг. Для кожної форми правління характерний свій набір елементів системи стримувань і протигаг, проте варто враховувати, що одні й ті ж елементи системи можуть мати цілком різне значення та вагу за різних форм державного правління, зважаючи також на низку інших характеристик держави, як от: тривалість демократичного правління, державно-

територіальний устрій, національно-історичні особливості, рівень політичної свідомості, політичні обставини тощо. Тому дослідження системи стримувань і противаг в умовах різних форм правління пов'язане зі складністю визначення реальної переваги в повноваженнях парламенту або ж президента. Більшою мірою ця проблема стосується дослідження змішаних республік, у яких система стримувань і противаг є найбільш розгалуженою.

6. Ми пропонуємо застосовувати індекс балансу (ІВ) – показник авторської комплексної методики обчислення балансу повноважень між гілками державної влади в рамках системи стримувань і противаг. Методика обчислення індексу балансу враховує не лише формальні показники наявності чи відсутності елементів системи стримувань і противаг, але й враховує внутрішню консолідацію гілок влади і партійність парламентської більшості та президента. Для більшої об'єктивності результатів ми додатково використовуватимемо показник рівня демократії в тій чи тій країні. На нашу думку, врахування індексу демократії є важливим аспектом у контексті вивчення практичного функціонування системи стримувань і противаг. Цей показник показує нам, наскільки дотримання норм застосування задекларованих елементів системи стримувань і противаг виконується на практиці. Отже, отримане значення ІВ ми ділимо на індекс демократії та множимо на отримані коефіцієнти консолідації гілок влади. Наша формула індексу балансу (ІВ) передбачає обчислення елементів системи стримувань і противаг, притаманних кожній з трьох гілок влади (LP, EP, JP); врахування ймовірних дисбалансів у повноваженнях між гілками влади ($|x|, |y|, |z|$); обчислення коефіцієнтів внутрішньої консолідації гілок влади (K_{LP}, K_{EP}, K_{JP}); врахування партійності президента та очільника більшості в парламенті (P). Також наша формула враховує притаманний для визначеного досліджуваного періоду показник індексу демократії (ID).

Також ми пропонуємо враховувати диференціацію та якісну характеристику числових показників ІВ, за якою показник 0–0.5 вказує на високий рівень балансу повноважень, 0.51–1 свідчить про середній рівень

балансу, 1.1–2 говорить про низький рівень балансу і показник > 2 засвідчує дисбаланс повноважень в системі стримувань і противаг.

7. Впродовж своєї незалежної історії Україна робила кілька спроб апробації різних форм правління, які призводили до змін у функціонуванні системи стримувань і противаг між гілками державної влади. У період 1991 – 2003 рр. Україна перебувала в значній економічній та політичній турбулентності й апробувала президентську та президентсько-парламентську форми правління. Для цього періоду були характерні авторитарні тенденції. Період 2004 – 2009 рр., спричинений Помаранчевою революцією, вважають періодом піднесення української демократії та переходу до більш демократичної парламентсько-президентської форми правління. У період 2010 – 2014 рр. спостерігаємо зниження рівня демократії в Україні, адже відбувається повернення до президентсько-парламентської форми правління. Апогей зловживання державною владою спричинив Революцію Гідності.

Сучасне функціонування системи стримувань і противаг пов'язане, насамперед, з політичними подіями періоду 2014 – 2020 рр. Революція Гідності стала виявом демократії в Україні. Одним її наслідком було повернення парламентсько-президентської форми правління. Проте у зв'язку з російською агресією, війною на Сході України, наслідками нетипових президентських та парламентських виборів 2019 р. та новою міжнародною ситуацією питання вибору оптимальної форми правління та системи стримувань і противаг не втрачає своєї актуальності.

8. Вперше на конституційному рівні систему стримувань і противаг було закріплено в Конституційному Договорі 1995 року та згодом у Конституції України 1996 року. Ці нормативно-правові акти утверджували президентський та президентсько-парламентський типи республік відповідно. Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року було змінено форму правління на парламентсько-президентську. Незважаючи на існування трьох офіційних нормативно-правових документів, змін форми правління відбулось більше внаслідок різних політичних обставин.

9. На основі розробленої методики обчислення балансу повноважень між гілками державної влади ми визначили показники індексу балансу для 1999 р., 2006 р., кінця 2012 р., 2015 р. та кінця 2019 р. – періодів, які, на наш погляд, дають змогу відобразити типові зміни у формах правління, апробованих Україною. Відповідно до отриманих результатів, у 1999 році $IB_{1999} = 0.94$, що засвідчило нижню межу середнього рівня балансу повноважень. Показник кінця 2012 р. $IB_{2012} = 1.48$ продемонстрував низький рівень балансу повноважень між гілками влади. Це було зумовлено зміщенням сили в бік сильної президентської влади без реальної можливості для законодавчої влади стримувати впливу президента на виконавчу гілку влади. Також це спричинено браком державотворчого досвіду в Україні та відсутністю достатнього рівня демократії станом на 1999 рік.

Показники 2006 року ($IB_{2006} = 0.17$) та 2015 року ($IB_{2015} = 0.43$) свідчать про високий рівень балансу повноважень між гілками влади. Отримані результати демонструють ті зміни, які було затверджено на конституційному рівні у зв'язку зі зміною форми державного правління в Україні, ухваленою в рамках Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року. Помаранчева революція, яка передувала таким радикальним змінам, стала двигуном для демократичних трансформацій. У контексті демократизації політичної системи та її взаємозв'язку із системою стримувань і противаг ці періоди стали найбільш демонстративними.

Отриманий показник індексу балансу кінця 2019 ($IB_{2019} = 2.54$) засвідчив наявність дисбалансу в системі стримувань і противаг. Незважаючи на законодавчі та політичні зміни, які мали сприяти підвищенню рівня балансу між гілками влади, спостерігаємо зниження рівня індексу балансу. На отриманий результат вплинули кардинальні зміни в структурі політичної системи та зміщення полюсу сили в бік президентської влади, а також безпрецедентна перемога однієї з політичних сил на парламентських виборах 2019 р. та формування однопартійної більшості в парламенті. У періоди переломних змін у демократизації політичної системи України можемо

простеживати суттєві зміни показника індексу балансу. Проте нам варто підкреслити, що наявність дисбалансу в системі стримувань і противаг у бік одного з полюсів влади не завжди тотожна функціонуванню антидемократичного режиму. Зважаючи на досвід окремих прогресивних демократичних держав та поточного політичного досвіду України, ми можемо констатувати наявність потенційних загроз та можливостей розвитку авторитарних тенденцій. Отже на основі отриманих результатів ми стверджуємо про існування певного кореляційного зв'язку між показниками індексу балансу й індексу демократії.

10. Система стримувань і противаг в Україні потребує вдосконалення. На підставі проведеного дослідження ми виокремили основні, на наш погляд, проблеми та окреслили шляхи їх вирішення. Зокрема, для подолання неузгодженості вітчизняного законодавства у сфері забезпечення функціонування системи стримувань і противаг ми пропонуємо *переглянути окремі положення Конституції та законів України задля їхньої уніфікації, отримати від Конституційного Суду тлумачення деяких положень та створити Кодекс функціонування найвищих органів державної влади в Україні.*

У контексті забезпечення ефективного функціонування судової гілки влади вважаємо за необхідне вжити таких заходів: *знизити рівень судової корупції в Україні, продовжити судову реформу, ввести виборчий елемент у формування суддівського корпусу, збільшити роль та вплив суддівського самоврядування в Україні, покращити професійну підготовку суддів, розробити інструменти суддівської відповідальності та громадського контролю над діяльністю судів та суддів.*

Для визначення місця, ролі й статусу політичної опозиції в Україні та у структурі Верховної Ради України державі слід *забезпечити опозицію правовим статусом, розробити механізми взаємодії парламентської більшості та парламентської меншості, вирішити проблеми фінансування політичних партій; забезпечити регулювання діяльності опозиційних партій.* Окрім того, варто враховувати той факт, що в Україні існує своя специфіка: у структурі

опозиції виділяється окрема група деструктивних опозиційних партій, які відстоюють інтереси держави-агресора. У зв'язку з цим окремі аспекти вирішення цієї проблеми залишаються доволі неоднозначними.

Іншою проблемою, яка впливає на фактичний баланс в межах системи стримувань і противаг, є використання президентом спеціалізованих органів влади як інструментів впливу і тиску. У цьому контексті слід *продовжити реформу прокуратури та розробити чіткі правила взаємодії Офісу Президента та Офісу Генерального прокурора*. Адже часто дії і заяви Президента України можна трактувати як адміністративний ресурс для впливу на його політичних опонентів.

Спостерігаємо певні недоліки, які мають місце у вертикальному вимірі системи стримувань і противаг. Для їхнього подолання Україні необхідно *продовжити реформу децентралізації, оновити або ухвалити новий закон «Про місцеве самоврядування», передбачити механізми взаємодії органів виконавчої влади на місцях та органів місцевого самоврядування, здійснити чіткий розподіл повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, забезпечити фінансову децентралізацію і трансформацію місцевих державних адміністрацій у контрольні-наглядові органи*. Окрім того, актуальною залишається проблема *реформування інституту референдуму*, яка викликає значне занепокоєння та дискусії в українському політикумі.

Варто наголосити, що запропоновані напрями вирішення проблем, які стосуються функціонування системи стримувань і противаг, можуть бути ефективними лише за умови підвищення політичної культури та свідомості громадян України. Адже цей ціннісний аспект часто спричинює деформацію демократичних принципів в українських політичних реаліях. Окрім того, зміни в системі стримувань і противаг неможливі без урахування таких вагомих політичних і суспільних обставин, як війна на Сході України та поширення пандемії коронавірусу COVID-19 у світі. Ці явища вносять деякі корективи у функціонування гілок влади та їх взаємодію між собою, а також можуть становити загрозу для балансу в межах системи стримувань і противаг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова А. Право законодательной инициативы: проблемы обеспечения и защиты // Журнал российского права. 2006. Вып. 3. С. 12–21.
2. Адучиева Б. Законодательная инициатива в парламенте: общее и особенное // Изд-во «Грамота». URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2012_10-1_02.pdf (дата звернення: 01.08.2019).
3. Академічний тлумачний словник української мови: онлайн-версія. URL: <http://www.sum.in.ua> (дата звернення: 20.09.2018).
4. Актуальні проблеми теорії держави та права / С. М. Тимченко та ін. 2-е вид., стереотип. Київ: КНТ, 2008. Ч. I: Актуальні проблеми теорії держави 288 с.
5. Алескеров Ф., Платонов В. Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента. Москва: ГУ ВШЭ, 2003. 44 с.
6. Андрійчук Т. Сучасна демократія: проблеми та перспективи розвитку // Політичний менеджмент. 2012. № 4–5. С. 51–57.
7. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії // Демократія: антологія / упор. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 41–78.
8. Аристотель. Політика / пер. з давньогр. та передм. О. Кислюк. Київ: Основи, 2000. Т. 2 239 с.
9. Архипенко А. Актуальні проблеми реалізації принципу поділу влади у відносинах вищих органів державної влади в сучасній Україні // Науковий блог. Національний університет «Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/2012/aktualni-problemy-realizatsiji-pryntsyupu-podilu-vlady-u-vidnosynah-vyschyh-orhanivderzhavnoji-vlady-v-suchasnij-ukrajini/> (дата звернення: 15.01.2020).
10. Аулін О. Процедура імпичменту Президента: спроба законодавчого унормування // Громадська думка про правотворення. 2019. № 11 (176). С. 13–15. URL: <http://www.nbuviar.gov.ua/images/dumka/2019/11.pdf> (дата звернення: 17.04.2020).

11. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризики транзитивного суспільства // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 17. С. 3–11.
12. Балух В. Історія античної цивілізації. Чернівці: Наші книги, 2007. 656 с.
13. Баркар Д. Закон про імпічмент – фасадна реформа, яка нічого не змінює // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-impichment/30156860.html> (дата звернення: 14.09.2019).
14. Баталов О. Авксентьев О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.en.niss.gov.ua/articles/282/> (дата звернення: 10.02.2019).
15. Бахрушин В. Пандемія коронавірусної інфекції COVID-19: короткий аналітичний огляд // Research Gate. URL: https://www.researchgate.net/publication/340397249_Pandemia_koronavirusnoi_infekcii_COVID-19_korotkij_analiticnij_oglad (дата звернення: 01.06.2020).
16. Бостан С. «Форма державного правління» та «форма державного управління»: співвідношення понять // Публічне право. 2011. № 3. С. 231–238.
17. Бостан С. Поняття «форма державного правління» в сучасній юридичній науці // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 2015. № 4. С. 20–26.
18. Бостан С. Форма державного правління: закономірності, тенденції, особливості розвитку // Право України. 2012. № 8. С. 27–38.
19. Бучин М. А. Політологічний аналіз основних методик вимірювання рівня демократії у світі // Гуманітарні візії. 2016. № 1. Вип. 2. С. 9–13.
20. Валевський О. Л. Проблеми побудови дієвого механізму стримувань і противаг у державно-управлінських відносинах // Державне управління: теорія і практика: електрон. наук. фах. вид. 2008. № 1. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2008-1/doc_pdf/valevsky.pdf (дата звернення: 10.07.2018).

21. Валевський О. Л. Суперечності політико-управлінських відносин в Україні: проблеми і шляхи розв'язання // Національна академія державного управління при Президентові України. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej8/doc_pdf/valevsky.pdf (дата звернення: 12.05.2019).
22. Величко В. О. Шляхи вдосконалення законодавчого регулювання діяльності уряду // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2014. Вип. 18. С. 57–61.
23. Вибори Президента України 31 березня 2019 р.: аналітичний звіт // Центральна виборча комісія. URL: <https://static.ukrinform.com/files/1559054598-3136.pdf> (дата звернення: 15.11.2019).
24. Гайдаєнко Н. Проблеми наукового дослідження системи стримувань та противаг в сучасній політичній теорії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2005. Вип. 7. С. 152–158.
25. Гайдаєнко Н. Система сдержек и противовесов: история возникновения и утверждения как самостоятельного механизма в политике // Труды Одесского политехнического университета. 2003. Вып. 1 (19). С. 324–329.
26. Гайдаєнко Н. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Ушинського». Одеса, 2010. 18 с.
27. Галаган Л. Президент у системі влади за різних форм державного правління // Політичний менеджмент. 2011. № 4. С. 8–17.
28. Гарашук В. Контроль законодавчої влади // Проблеми законності. 2002. Вип. 57. С. 94–100.
29. Гегель Г. Основи філософії права / пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір. Київ: Юніверс, 2000. 346 с.
30. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 383 с.

31. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. Київ: Демократичні ініціативи, 1997. 156 с.
32. Голосов Г. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации // Полис. 1998. № 1. С. 106–129.
33. Горак В. «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 439–467.
34. Горбатенко В., Остапенко М., Горбатенко І. Історія політичної думки в Україні: навч. посіб. Київ: МАУП, 2007. 128 с.
35. Грабовська І. Єврореволюція як Революція гідності в контексті цивілізаційної проблематики // Філософська думка. 2014. № 6. С. 39–45.
36. Грачев В. Система «сдержек и противовесов» как основа обеспечения баланса частных, общественных и государственных интересов в гражданском обществе // Закон и право. 2010. Вип. 2. С. 24–27.
37. Грушевський М. Проект української Конституції // М. Грушевський Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ». 2007. Т. 4. Кн. 1. С. 69–73.
38. Демиденко Г. Г., Єрмолаєв В. М. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. Харків: Право, 2014. 344 с.
39. Деркач А. Коаліція депутатських фракцій як особливий суб'єкт конституційно-правових відносин // Підприємництво, господарство і право. 2018. Вип. 7. С. 127–132.
40. Дмитриев Ю. А., Черемных Г. Г. Судебная власть в механизме разделения властей и защита прав и свобод человека // Государство и право, 1997. С. 44–50.
41. Долженков О. Сучасна демократія: проблеми та перспективи // Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 54. С. 221–229.

42. Драчук С. Анексія Криму «спрацювала», але має лишитися одиничним прикладом – світова преса // Радіо Свобода від 25.02.2020 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ohliad-presy/30453526.html> (дата звернення: 30.02.2020).

43. Древаль Ю. Формування та функціонування парламентської більшості (досвід європейських країн) // Демократичне врядування. 2009. Вип. 3. С. 23–29.

44. Ейхельман О. Проєкт Конституції – основних державних законів – Української Народньої Республіки. Київ; Тернів: Вид-во С.У.Д., 1921 // Культура України: електронна бібліотека. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9367> (дата звернення: 20.11.2018).

45. Жук Н. Парламент, Президент, уряд: через взаємостримування до порозуміння: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 242 с.

46. Жук Н. Стримування і противаги в системі поділу влади в Україні (загальнотеоретичні проблеми): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого. Харків, 2006. 20 с.

47. Забавська Х. Ю., Бучин М. А. Система стримувань і противаг як атрибут демократії: порівняльний аналіз особливостей функціонування у різних формах правління // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. Вип. 27. С. 61–68.

48. Забавська Х. Ю. Еволюція імпичменту як одного із ключових елементів системи стримувань і противаг між гілками державної влади в Україні // Пріоритети сучасних суспільних наук а трансформаційних умовах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 листоп., 2019 р.) Львів, 2019. С. 120–123.

49. Забавська Х. Ю. Ефективне функціонування системи стримувань і противаг як запорука реалізації євроінтеграційних прагнень України // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб.

матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 188–193.

50. Забавська Х. Ю. Особливості трансформації системи стримувань і противаг в українській політичній практиці // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 січ. – 1 лют., 2020 р.). Київ, 2020. С. 55–59.

51. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування елементів системи стримувань і противаг у державі з парламентською формою правління // Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів 22–23 лют., 2019 р.). Львів, 2019. С. 67–71.

52. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування системи стримувань і противаг у президентській республіці // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15–16 лют., 2019). Дніпро, 2019. С. 80–84.

53. Забавська Х. Ю. Порівняльний аналіз реалізації вотуму недовіри уряду як елемента системи стримувань і противаг в умовах різних конституцій в Україні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 січ., 2020 р.). Львів, 2020. С. 70–74.

54. Забавська Х. Ю. Порівняльна характеристика систем стримувань і противаг між гілками влади в Україні та Польщі // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. форуму (м. Львів, 7–8 черв., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 249–252.

55. Забавська Х. Ю. Функціонування системи стримувань і противаг на наднаціональному рівні: на прикладі ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2019. С. 157–160.

56. Зазнаев О. Измерение президентской власти // Ученые записки Казанского гос. ун-та. 2005. Т. 147. Кн.1. С. 14–21.
57. Зазнаев О. Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2006. 374 с.
58. Зуева К. Система сдержек и противовесов как непосредственный элемент принципа разделения властей // Ученые заметки ТОГУ. 2013. Вып. 4. С. 17–20.
59. Івасечко О. Я., Здоровега М. В. Особливості реформи апарату державної служби у державах Центрально-Східної Європи: досвід для України // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вып. 15. С. 217–225.
60. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
61. Кадук Т. Импичмент как форма парламентского контроля в современных государствах // *Leges Si Viata*. 2014. Вып. 16. С. 63–69.
62. Кант И. Метафизика нравов: метафизические начала учения о праве. Санкт-Петербург: Изд-во П.П. Сойкина, 1903. 60 с.
63. Кизокян Г., Исакова Г. Законодательная процедура США // *Материалы Научного сообщества студентов XXI ст. Новосибирск: «Сибирская ассоциация консультантов», 2012. С. 503–509.*
64. Кириченко В., Куракін О. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: «Центр учбов. літ-ри», 2012. 256 с.
65. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право: очерки по методологии социальных наук и общей теории права. Москва: М. и С. Сабашниковы, 1916. 708 с.
66. Кобрин В. С. Проблеми практичного функціонування інституту контрастигнування актів глави держави в Україні. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/aug/5863/vnulpurn201684533.pdf> (дата звернення: 12.11.2019).

67. Ковриженко Д. Правове регулювання законодавчого процесу: досвід країн ЄС та пропозиції для України // Часопис Парламент: наук.-попул. журн. 2011. № 1. С. 2–41.
68. Колисенко А. І. Особливості інституту контрасигнування в монархічних державах // Право і суспільство. 2015. № 6 (2). С. 10–16.
69. Колисенко А. Поняття «контрасигнація» та близькі до нього терміни // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 39. С. 34–38.
70. Колодій А. Конституційна реформа в Україні і взаємодія гілок влади: нові виклики // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні: матеріали щорічної наук.-практ. конф. ЛРІДУ НАДУ при Президентові України (м. Львів, 20 січ., 2006 р.). Львів: ЛРІДУ, 2006. С. 15–26.
71. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. № 1к/95-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.12.2019).
72. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 20.06.2020).
73. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.
74. Кравців О. Р. Ідея поділу влади в українській політико-правовій думці XIX – поч. XXI ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2018. 24 с.
75. Краснопьяоров В. Референдум в Україні: коли можливий та до чого призведе // Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/10/pogljad/polityka/referendum-ukrayini-koly-mozhlyvyj-ta-choho-pryzvede> (дата звернення: 17.01.2020).

76. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 488 с.
77. Купченко Т. Правовий механізм контрасигнації актів Президента України // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 1. С. 76–80.
78. Куташев І. В. Суспільно-політичні погляди С. Оріховського // Політичний менеджмент. 2005. № 3. С. 169–179.
79. Латигіна Н. А. Українська демократія сьогодні: спроби і помилки // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2008. Вип. 34. С. 53–62.
80. Лебедюк В. Трансформація партійних систем у пострадянських країнах // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2014. Вип. 13. С. 222–229.
81. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. Москва: Аспект пресс, 1997. 287с.
82. Липинський В. К. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців // Титул сайту. URL: http://www.shron2.chtyvo.org.ua/Lypynskyi_Viacheslav/Nova_Zoria_i_ideolohiia_hetmansiv.pdf (дата звернення: 25.11.2017).
83. Литвин В. С. Еволюція інституту президентства у досучасній політичній історії України: повноваження, роль і місце у системі державного правління // Суспільно-політичні процеси: науково-популярне видання Громадської організації «Академія політичних наук». 2016. Вип. 4. С. 161–180.
84. Литвин В. С. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи: автореф. дис. ... д-ра політ наук: спец. 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018. 44 с.
85. Литвин В. С. Напівпрезидентська система правління: конституційно-правові виклики та перспективи для України на фоні світового інституційного досвіду // Конституція України: політико-правові виклики і

перспективи: всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26 черв., 2014 р.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. С. 38–63.

86. Лихачов Н. Процедура резолюції (вотуму) недовіри як форма парламентської відповідальності Кабінету міністрів України // Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 4 (12). С. 85–91.

87. Ліпенцев А. В., Поляк О. Основні напрямки формування механізмів надання управлінських послуг органами влади // Теоретичні та прикладні питання державотворення. 2008. № 2. URL: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08lavrov.htm/08lavrov.htm> (дата звернення: 16.10.2019).

88. Локк Дж. Два трактата о правление / за заг. ред. А. Макаровского. Москва: Госполитиздав, 1988. Т. 1. 405 с.

89. Локшин И. М. Индекс величины политическx ставок. Политическая теория и политический анализ. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2013. 60 с.

90. Макаров Г. Система стримувань і противаг у територіальній організації влади в Україні: проблеми та перспективи розвитку // Національний Інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/sistema-strimuvan-i-protivag-u-teritorialniy-organizacii-vladi-v-ukraini> (дата звернення: 22.07.2019).

91. Макиавелли Н. История Флоренции. Москва: Изд-во «Эксмо», 2014. 512 с.

92. Малкіна Г. М. Інститут контраcигнатури в системі засобів реалізації політичної відповідальності: світовий та український досвід // Наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України. URL: <http://dspace.nbuuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/31687/05-Malkina.pdf> (дата звернення: 16.11.2019).

93. Малышенко И. Принцип разделения властей и система «сдержек и противовесов» по Конституции США 1787 г. // Российское правоведение: трибуна молодого ученого. 2011. Вип. 11. С. 72–75.

94. Манов Г. Гражданское общество и правовое государство: предпосылки формирования. Москва: Наука, 1991. 120 с.
95. Мартинюк Р. Державне (конституційне) право зарубіжних країн. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. 220 с.
96. Мартинюк Р. Конституційний Суд України в системі стримувань і противаг // Держава і право: зб. наук. пр. 2008. Вип. 39. С. 186–192.
97. Мартинюк Р. Проблемы классификации президентализированной формы правления в постсоветских странах Восточной Европы и Азии // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 1. С. 58.
98. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних досліджень // Політичний менеджмент. 2005. № 6. С. 7–21.
99. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні: монографія. Чернівці: Книги-XXI, 2016. 551 с.
100. Мацієвський Ю. Який режим буде В. Янукович і що з цього вийде? // Наукові записки. Серія «Політичні науки». 2010. Вип. 4. С. 274–290.
101. Медушевский А. Конституционные революции в России XX века: сравнительный анализ // Журнальный зал. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2005/6/konstitucionnye-revoljuczii-v-rossii-xx-veka-sravnitelnyj-analiz.html> (дата звернення: 16.12.2018).
102. Мелконян А. Концепция разделения властей Ш. Л. Монтескье и ее практическая реализация (на примере Соединенных Штатов Америки) // Инновационная наука: междунар. науч. журн. 2017. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-razdeleniya-vlastey-sh-l-monteskie-i-ee-prakticheskaya-realizatsiya-na-primere-soedinennyh-shtatov-ameriki/viewer> (дата звернення: 14.01.2018).
103. Мироненко П. В. Форма правління. Політичні трансформації на зламі століть. Київ: Академія, 2014. 220 с.
104. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учеб. для вузов. Москва: Юстицинформ, 2010. 560 с.

105. Мірошниченко А., Усік Ю. Рада екстрено ухвалила Закон про імпічмент: реакція депутатів на турборежим «слуг народу» // 5 канал. URL: <https://www.5.ua/polityka/rada-ekstreno-ukhvalyla-zakon-pro-impichment-parlamenta-gi-obureni-turborezhymom-sluh-narodu-198989.html> (дата звернення: 11.10.2019).
106. Місько В. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
107. Міхновський М. Основний Закон «Самостійної України» – Спілки народу українського 1905 // Конституанта. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/08/1905_05.html (дата звернення: 25.09.2017).
108. Монтескьє Ш. О духе законов // Избранные произведения / [за заг. ред. М. Баскина. Москва: Госполитиздат, 1955. С. 200–295.
109. Морарь М. Політична опозиція як невід’ємний компонент демократичного суспільства і правової держави // Грані. 2014. № 3 (111). С. 102–107.
110. Море А. «Диктаторські закони», аби зупинити Майдан: який стосунок до них мають Портнов, Лукаш та нардепи нової Ради // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/publications/dyktators-ki-zakony-aby-zupynyty-maydan-iaquy-stosunok-do-nykh-maiut-portnov-lukash-ta-deputaty-novoi-rady> (дата звернення: 10.12.2019).
111. Нагорняк Т. Л., Зайченко І. А. Ставлення українців до збройного конфлікту як чинник стримувань і противаг у процесі становлення інституту народовладдя в Україні // Політичне життя. 2020. № 2. С. 5–11.
112. Нагорняк Т. Л., Станіславенко Л. А. Криза легітимності влади в дзеркалі ставлення українців до державних і суспільних інститутів // *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2020. Sv. 7. Vyd. 4. S. 98–105.
113. Новак А. Теоретичні основи дослідження протидії корупційним проявам у системі публічного управління // Теорія та історія державного управління, 2016. Вип. 1 (28). С. 29–36.

114. Оніщук М. В. Система стримувань і противаг в українській моделі організації влади: проблеми і шляхи вдосконалення // Часопис Київського університету права. 2012. Вип. 3. С. 91–95.

115. Оновлення Конституції як завершення Революції / А. Барікова та ін. // Міжнародний центр перспективних досліджень. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/t_konstituciya_reforma.pdf (дата звернення: 13.04.2019).

116. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2001. 16 с.

117. Падуанский М. Защитник мира. Москва: «Дашков и К», 2014. 656 с.

118. Пальшков К. Легіслатури Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства // Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 194–201.

119. Паска О. Впливовість інституту президентства як критерій класифікації президентських та змішаних форм правління // Демократичне врядування: наук. вісник. 2016. Вип. 16/17. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2016_16-17_10 (дата звернення: 20.01.2020).

120. Петренко І. Рік Зеленського: як розвалюється монобільшість // Українська правда від 21.05.2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2020/05/21/7252585/> (дата звернення: 27.05.2020).

121. Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21.11.2013 № 905-р // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80> (дата звернення: 26.08.2019).

122. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.

123. Погорелова З. О. Право вето в практиці українського і міжнародного парламентаризму // Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 39–42.

124. Погорська І. І. США у глобальному світі XXI століття: реалії і перспективи // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 107. С. 39–45.

125. Подосинников Е., Федеров А. Индексы политического влияния партий в парламенте на примере Государственной Думы Российской Федерации: механизмы расчета и поиск закономерностей // Политика, экономика и инновации. 2016. Вип. 4 (6). С. 1–8.

126. Полибий. Всеобщая история / пер. с греч. и комментарии Ф. Г. Мищенко. Москва: Мысль, 1992. Кн. 1. 504 с.

127. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид., доповн. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

128. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого, О. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

129. Про висловлення недовіри Генеральному прокурору Рябошапці Р. Г.: Постанова Верховної Ради України від 05.03.2020 р. № 526-IX // База даних «Законодавство України». URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-IX> (дата звернення: 07.04.2020).

130. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19> (дата звернення: 30.11.2019).

131. Про Вищу раду юстиції: Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.11.2019).

132. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від

17.10.2019 р. № 113-IX // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20> (дата звернення: 27.12.2019).

133. Про внесення змін до Конституції (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 29.11.2019).

134. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19> (дата звернення: 19.11.2019).

135. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 р. № 2222-IV // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15> (дата звернення: 02.12.2019).

136. Про затвердження положення про інспектора Вищої ради правосуддя: Рішення Вищої ради правосуддя від 15.08.2017 р. № 2440/0/15-17 // Вища рада правосуддя. URL: http://www.vru.gov.ua/content/act/2440_15.08_.2017_1.pdf (дата звернення: 12.11.2019).

137. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення: 01.09.2019).

138. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80/ed19961016> (дата звернення: 12.05.2019).

139. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 03.09.2019).

140. Про народовладдя через всеукраїнський референдум: проект Закону від 09.06.2020 № 3612 // База даних «Законодавство України».

URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3612&skl=10 (дата звернення: 17.06.2020).

141. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент): Закон України від 10.09.2019 р. № 39-IX // База даних «Законодавство України». URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20> (дата звернення: 28.10.2019).

142. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 25.09.2019).

143. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 29.10.2019).

144. Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання: Закон України від 07.07.2006 р. № n0005001-06 // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06> (дата звернення: 14.10.2019).

145. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 17.11.2019).

146. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Закон України від 01.04.2014 р. № 333-2014-р // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 10.12.2019).

147. Процюк І. В. Система стримувань і противаг у функціонуванні механізму державної влади парламентської держави // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 29. С. 3–16.

148. Радченко О. В. Система стримувань та противаг гілок влади як ціннісний імператив українського політикуму // Актуальні проблеми державного управління. 2008. № 2. С. 69–78.

149. Реснянская О. С. Американская модель разделения властей // Научная электронная библиотека «Киберленинка». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/amerikanskaya-model-razdeleniya-vlastey/viewer> (дата звернення: 12.09.2018).

150. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII від 11.03.2020 р. // База даних «Законодавство України». <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20#n78> (дата звернення: 17.06.2019).

151. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) від 10.12.2003 р. № 19-рп/2003 // База даних «Законодавство України». Законодавство України. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/main/v019p710-03> (дата звернення: 24.09.2019).

152. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30.09.2010 № 20-рп/2010 // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10> (дата звернення: 11.12.2019).

153. Романюк А. Оцінка пропорційності виборчих систем країн Західної Європи та України: порівняльний аспект // Вісник ЦВК. 2007. № 2 (8). С. 58–63.

154. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: ЦПД – «Астролядія», 2005. 348 с.

155. Рудич Ф. Президенти сучасної України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН

України. 2017. Вип. 3. С. 5–24. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rudych_presydenyty.pdf (дата звернення: 13.01.2020).

156. Рудніцька Р.М. Механізми державного управління: сутність і зміст / за наук. ред. М. Д. Лесечка, А. О. Чемериса. Львів: ЛІДУ НАДУ, 2005. 28 с.

157. Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір / за заг. ред. О. Хоми. Київ: Port-Royal, 2001. 349 с.

158. Сало І. С. Механізми стримувань і противаг у політичних системах країн ЄС та в Україні // Стратегічні пріоритети. 2009. № 2 (11). С. 65–70.

159. Серета В. В. Політична культура України: діахронний вимір // Вісник Львівського університету. 2014. Вип. 8. С. 153–168.

160. Серьогіна С. Г. Типологізація форм правління методами індексного та кластерного аналізу: сучасний стан і перспективи розвитку // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2008. Вип. 16. С. 3–15.

161. Серьогіна С. Г. Форма правління: питання конституційно-правової теорії та практики. Харків: Право, 2011. 768 с.

162. Серьогіна С. Г. Форма правління як базова категорія державного будівництва // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2003. Вип. 6. С. 16–26.

163. Силенко Л. Конституційні основи системи стримувань і противаг як засіб організації та функціонування державної влади в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2000. 20 с.

164. Силенко Л. Система стримувань і противаг: теоретичні аспекти // Вісник Запорізького юридичного інституту. 1999. Вип. 4. С. 51–54.

165. Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин: наук.-метод. рекомендації. / за заг. ред. В. А. Ребкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова. Київ: НАДУ, 2008. 72 с.

166. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.

167. Совгіря О. Інститут контрастисигнування актів глави держави в Україні: правова природа та проблеми законодавчого регулювання // Вісник

Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2010. Вип. 85. С. 66–70.

168. Соколова А. Количественные методы оценки влияния участников при принятии коллективных решений // Полития. 2008. № 4 (51). С. 152–162.

169. Сорока С. Взаємодія уряду та парламенту в законодавчому процесі країн Європейського Союзу // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Державне управління. 2013. Т. 214. Вип. 202. С. 20–25.

170. Сорока С. Конструктивний вотум недовіри уряду як засіб збереження стабільності системи державного управління в країнах ЄС // Вісник Національної академії державного управління. 2011. Вип. 2. С. 196–204.

171. Сурнін В. О. Принцип розподілу гілок влади як основа для створення дієвої системи стримувань і противаг // Теорія і практика державного управління. 2014. Вип. 2. С. 75–82.

172. Сурнін В. О. Механізми стримувань та противаг у системі розподілу влади // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. 2013. Вип. 2. С. 140–144.

173. Тищенко Ю. «Коаліціада» завершена. Що далі? // Українська правда. URL: [https://www.pravda.com.ua /rus/articles/2006/06/26/4401358/](https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/06/26/4401358/) (дата звернення: 20.01.2020).

174. Третьяк И. А. Механизм сдержек и протевовесов как способ предупреждения и разрешения конституционно-правовых конфликтов: сравнительно-правовой аспект // Law Enforcement Review. 2018. Vol. 2. № 4. С. 43–50.

175. Тулаев А. Н. Особенности парламентского контроля за деятельностью правительства в странах Западной Европы // Журнал российского права. 2004. № 1. С. 158–163.

176. Туркіна І. Є. Призначення інститутів судової влади в механізмі держави // Теорія та практика державного управління. 2011. Вип. 2 (33). С. 1–7.

177. Турчин Я. Б. Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних намірів політики: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2011. 35 с.
178. Турчин Я. Б. Люстрація як засіб демократизації політичної системи України // Гуманітарні візії. Вип. 1. № 1. С. 33–38.
179. Федоров Г. Контрасигнация некоторых юридических актов // Закон и жизнь. 2013. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/12-rus/1.pdf> (дата звернення: 20.01.2020).
180. Филлипова Н. Институт контрасигнатуры и конституционные гарантии автономии правительств в постсоветских государствах // Политическая экспертиза, 2006. Вип. 2. С. 268–279.
181. Цвик М. В. Актуальные проблемы организации власти в Украине // Проблемы законности: респ. междувед. науч. сб. 1995. Вип. 30. С. 22–30.
182. Цицерон М. О государстве // Научная электронная библиотека. Кн. 1 URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Zizeron_O_gosudarstve.pdf (дата звернення: 28.10.2017).
183. Черетун Д. Закон про опозицію: забаганка, інструмент маніпуляції чи необхідність // LB.ua від 28.02.2020 р. URL: https://ukr.lb.ua/news/2020/02/28/451144_zakon_pro_opozitsiyu_zabaganka.html (дата звернення: 02.03.2020).
184. Чухліб Т. В. Ідеальна держава в Україні ? Козацький проект 1710 року. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 104 с.
185. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / пер. с венг. А. П. Гуськова, Б. В. Сотин. Москва: Юристъ, 2001. 292 с.
186. Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади // Право України. 1997. Вип. 1. С. 32–36.
187. Шаповал В. Конституція і виконавча влада. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 80 с.

188. Шаповал В. Сутнісні характеристики конституції як основного закону держави // *Право України*. 2008. № 10. С. 4–12.
189. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 325 с.
190. Шемшученко Ю. С. Проблеми українського парламентаризму у світлі конституційної реформи в Україні // *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 2 (7). С. 99–104.
191. Шестак Н. Емпіричні методи дослідження політичних партій та партійних систем // *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політ. студії*. 2014. Вип. 5. С. 144–155.
192. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія. Київ: Центр учбов. літ-ри, 2010. 472 с.
193. Шувар Н. Витрати політичних партій на передвиборчу агітацію: відшкодувати не можна відмовити // Реанімаційний пакет форум. URL: <https://rpr.org.ua/news/vytraty-politychnyh-partij-na-peredvyborchu-ahitatsiyu-vidshkoduvaty-ne-mozhna-vidmovyty/> (дата звернення: 23.02.2020).
194. Эйзенштадт Ш. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость // *Полис*. 2002. № 3. С. 81–95.
195. Энтин Л. М. Разделение властей: опыт современных государств. Москва: Юрид. лит-ра, 1995. 175 с.
196. Юридична енциклопедія / відп. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія, 2003. URL: http://www.leksika.com.ua/13250215/legal/prezidentska_respublika (дата звернення: 12.11.2018).
197. Яковлев А. Н. Принцип разделения государственной власти и его обеспеченик в конституционном процессе современной Украины // *Legea si Viata*. 2016. Вип. 11. С. 164–168.
198. Ackerman B. The New Separation of Powers // *Harvard Law Review*. Vol. 113. № 3. P. 633–725.

199. Adams J. A Defence of the Constitutions of Government of the United States of America. URL: http://hua.umf.maine.edu/Reading_Revolutions/Adams.html (Last accessed: 17.02.2019).
200. Andreescu M. The Limits of State Power in a Democratic Society // *Journal of Civil & Legal Sciences*. 2016. Vol. 5. P. 23–30.
201. Banzhaf J. Weighted Voting Doesn't Work: a Mathematical Analysis // *Rutgers Law Review*. 1965. Vol. 19. P. 303–332.
202. Blondel J. The Need to Study the «Presidential Republic» as a General Phenomenon of Contemporary Government // Palgrave macmillan. 2015. URL: <https://www.palgrave.com/gp/book/9781137482488> (Last accessed: 10.03.2019).
203. Brams S. Measuring the Concentration of Power in Political Systems // *The American Political Science Review*. 1968. Vol. 62 (2). P. 461–475.
204. Buchyn M., Kurus Y. Russian information war against Ukraine: peculiarities and mechanisms of countering // *Humanitarian Vision*. 2018. Vol. 1. P. 55–62.
205. Buisseret P. Parliamentary or Presidential Government? // Scribd. URL: <https://www.scribd.com/document/287903148/Buisseret-Pres-or-Parl> (Last accessed: 20.01.2020).
206. Bulmer E. Presidential Veto Powers. Strömsborg: International IDEA. № 14. 40 p.
207. Cameron M. Strengthening Checks and Balances: Democracy Defence and Promotion in the Americas // *Canadian Foreign Policy Journal*. 2003. Vol. 10. P. 101–116.
208. Canas V. The Semi-Presidential System // *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. URL: https://www.zaoerv.de/64_2004/64_2004_1_a_95_124.pdf (Last accessed: 06.05.2019).
209. Constitution of the United States from 17.09.1787 // United States Senate: official web-site. URL: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm (Last accessed: 23.01.2019).

210. Curtin D. Accumulated executive power in Europe. The most «dangerous» branch of government in the European Union. Amsterdam: KNAW Press, 2009. 30 p.
211. Dahl R. Poliararchy: Participation and Opposition. New Haven: Yale Univ. Press, 1971. 257 p.
212. Declaration of Human and Civic Rights of 26 August 1789 // Conseil Constitutionnel la France. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/anglais/cst2.pdf (Last accessed: 19.03.2019).
213. Deegan J., Packel E. A New Index of Power for Simple n-Person Games // International Journal of Game Theory. 1978. Vol. 7. № 2. P. 113–123.
214. Desposato S. The Handbook of National Legislatures by M. Steven Fish, Matthew Kroenig: Review // Legislative Studies Quarterly. 2012. Vol. 37. № 3. P. 389–396.
215. European Justice For Ukraine // Pravo-Justice: Official website. URL: <https://www.pravojustice.eu> (Last accessed: 08.01.2020).
216. Fish S. Kroenig M. Handbook of National Legislatures: a Global Survey // Cambridge University Press. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/handbook-of-nationallegislatures/E069CD547EBAA4FE7D241E115C18664E> (Last accessed: 12.11.2018).
217. France's Constitution of 1958 // Constitute. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008.pdf?lang=en (Last accessed: 05.05.2018).
218. Freedom in the World Index // Official website of the Freedom House. URL: <https://www.freedomhouse.org/report/freedom-world> (Last accessed: 12.02.2020).
219. Frye T. A Politics of Institutional Choice: Post-Communist Presidencies // Comparative Political Studies. Vol. 30 (5). P. 523–552.
220. Fukuyama F. Checks and Balances // The American Interest. 2017. Vol. 12. P. 13–18.
221. Gallagher M. Proportionality, Disproportionality and Electoral Systems // Electoral Studies. 1991. № 10. P. 33–51.

222. Golosov G. The Effective Number of Parties: a New Approach // Party Politics. 2010. Vol. 16. № 2. P. 171–192.
223. Haddon C. Making Policy in Opposition: Lessons for effective Government // Institute for government. 2014. 7 p.
224. Hauptmann E. The Ford Foundation and the Rise of Behavioralism in Political Science // The History of the Behavioral Sciences. 2012. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/jhbs.21515> (Last accessed: 16.12.2019).
225. Hellman J. Constitutions and economic Reform in the Postcommunist transitions // East European Constitutional Review. 1996. Vol. 5. P. 46–53.
226. Holcombe R. G. Checks and Balances: Enforcing Constitutional Constraints // Economies. 2018. Iss. 6. № 4. P. 57–68.
227. Jipping T., Spakovsky H. The Impeachment Process: The Constitution and Historical Practice // Institute for Government. URL: <https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-07/LM248.pdf> (Last accessed: 13.10.2019).
228. Krouwel A. Measuring Presidentialism of Central and East European Countries // Working Papers Political Science. Amsterdam: Vrije Universitet, 2003. № 2. 23 p.
229. Laasko M., Taagepera R. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe // Comparative Political Studies. 1979. Vol. 12. P. 3–27.
230. Levy L. Encyclopedia of the American Constitution. New York: Macmillan, 2000. 2196 p.
231. Linz J. J. Democracy: Presidential or Parliamentary: Does it Make a Difference? July. 1985. URL: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PNABJ524.pdf (Last accessed: 27.05.2019).
232. Marshall G. Ministerial responsibility. New York: Oxford University Press, 1989. 174 p.
233. Marshall J. Intention-In Law and Society // JSTOR. URL: <http://www.jstor.org/stable/1121124> (Last accessed: 01.12.2017).

234. McCaffrey R., Moore T. Opposition, community designation and D'Hondt // Northern Ireland Assembly Briefing Paper. 2012. 27 p.
235. McGregor J. The Presidency in East Central Europe // RFE/RL Research Report. 1994. Vol. 3 (2) P. 23–31.
236. Metcalf L. Measuring Presidential Power // Comparative Political Studies. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0010414000033005004> (Last accessed: 11.03.2018).
237. Molinar J. Counting the Number of Parties: An Alternative Index // The American Political Science Review. 1991. № 4. P. 1383–1391.
238. Nørgaard O., Johannsen L. IPA: The Index of Presidential Authority. Explorations into the measurement and impact of a political institution // Conference: ECPR Joint Sessions of Workshops. URL: https://www.researchgate.net/publication/315756690_IPA_The_Index_of_Presidential_Authority_Explorations_into_the_measurement_of_impact_of_a_political_institution (Last accessed: 26.02.2019).
239. Olechno A. The constitutional aspects of countersigning in Central and Eastern European Countries // Daugavpils University. 2013. Vol. 60. P. 13–17.
240. Orth J. Presidential impeachment: the original misunderstanding. URL: <http://www.corteidh.or.cr/tablas/r37434.pdf> (Last accessed: 11.08.2019).
241. Padovano F., Fiorino N., Sgarra G. Judicial Branch, Checks and Balances and Political Accountability // Constitutional Political Economy. 2003. Vol. 14 (1). P. 47–70.
242. Pansardi P. Democracy, domination and the distribution of power: Substantive Political Equality as a Procedural Requirement // *Revue internationale de philosophie*. 2016. Vol. 1. P. 91–108.
243. Parsons T. *The Social System*. New York: The Free Press, 1951. 575 p.
244. Pederson M. The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility // *European Journal of Political Research*. Vol. 7 (1). P. 1–26. URL: <https://ejpr.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/j.1475-6765.1979.tb01267.x> (Last accessed: 07.04.2019).

245. Porta R. Shleifer A. Judicial Checks and Balances // *Journal of Political Economy*. 2004. Vol. 112 (2). P. 445–470.
246. Rae D. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven; Landon: Yale University Press, 1967. 173 p.
247. Sargentich T. The Presidential and Parliamentary Models of National Government // *American University International Law Review*. 1993. Vol. 8. № 2. P. 579–592.
248. Shapley L., Shubik M. A Method for Evaluating the Distribution of Power in Committee System // *American Political Science Review*. 1954. № 48. P. 78–92
249. Sheehan C. James Madison: Father of the Constitution // The Heritage Foundation. URL: <http://www.heritage.org/political-process/report/james-madison-father-the-constitution> (Last accessed: 28.12.2017).
250. Shugart M. Presidentialism, Parliamentarism, and the Provision of Collective Goods in Less-Developed Countries // *Constitutional Political Economy*. 1999. Vol. 10. P. 53–88.
251. Shughart M., Carey. J. *Presidents and Assemblies. Constitutional design and electoral dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
252. Siaroff A. Comparative presidencies: The inadequacy of the presidential, semi-presidential and parliamentary distinction // *European journal of political research*. 2003 Vol. 42. P. 287–312.
253. Taagepera R. Conservation of Balance in the Size of Parties // *Party Politics*. 2005. Vol. 11. P. 283–298.
254. The Economist Intelligence // Unit. URL: <https://www.eiu.com/topic/democracy-index> (Last accessed: 06.03.2020).
255. The UK Parliament: [internet portal]. URL: <https://www.parliament.uk/> (Last accessed: 20.01.2020).
256. Vile M. *Constitutionalism and the Separation of Power*. Indianapolis: Liberty Fund, 1998. 457 p.

257. Waldron J. Separation of Powers or Division of Power? // New York University School of Law Working Paper. 2013. № 12–20. 34 p.

258. Zabavska Kh. Becoming and development of ideas about the functioning of the checks and balances system // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2017. Vol. 3. № 2. P. 25–30.

259. Zabavska Kh. Functioning of the main elements of the checks and balances system in Ukraine: a comparative analysis under the provisions of different Constitutions. Science and Education a New Dimension // Humanities and Social Sciences. 2020. № 8 (37). Iss. 223. P. 54–58.

260. Zabavska Kh. Quantification methods of checks and balances system study // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2019. Vol. 5. № 1. P. 36–42.

261. Zabavska Kh. System of checks and balances as an attribute of democracy: political analysis // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 1. P. 27–32.

262. Zabavska Kh. The functioning of the checks and balances system main elements in different forms of government // East European Scientific Journal. 2019. P. 5. № 4 (44). P. 35–39.

263. Zabavska Kh. Political analysis of the checks and balances system main elements // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 3. P. 7–13.

264. Zabavska Kh. The main approaches to the interpretation of the system of checks and balances in Ukrainian political science // Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 142–150.

265. Zaznaev O. Measuring Presidential Power: A Review of Contemporary Methods // Mediterranean Journal of Social Sciences. 2014. Vol. 5 (14). P. 569–573.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Забавська Х. Ю., Бучин М. А. Система стримувань і противаг як атрибут демократії: порівняльний аналіз особливостей функціонування у різних формах правління // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2015. Вип. 27. С. 61–68. (0,5 д.а.; *Особистий внесок здобувача: розроблено формулу обчислення індексу балансу повноважень гілок влади з метою порівняння елементів системи різних форм державного правління (0,25 д.а.)*).

2. Zabavska Kh. Becoming and development of ideas about the functioning of the checks and balances system // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2017. Vol. 3. № 2. P. 25–30.

3. Zabavska Kh. System of checks and balances as an attribute of democracy: political analysis // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 1. P. 27–32.

4. Zabavska Kh. The main approaches to the interpretation of the system of checks and balances in Ukrainian political science // Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія. 2018. Вип. 21. С. 142–150.

5. Zabavska Kh. Political analysis of the checks and balances system main elements // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2018. Vol. 4. № 3. P. 7–13.

6. Zabavska Kh. Quantification methods of checks and balances system study // Humanitarian Vision (Гуманітарні візії). 2019. Vol. 5. № 1. P. 36–42.

7. Zabavska Kh. Functioning of the main elements of the checks and balances system in Ukraine: a comparative analysis under the provisions of different Constitutions. Science and Education a New Dimension // Humanities and Social Sciences. 2020. № 8 (37). Issue 223. P. 54–58.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Забавська Х. Ю. Ефективне функціонування системи стримувань і противаг як запорука реалізації євроінтеграційних прагнень України // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб. матеріалів V Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29 берез., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 188–193.

9. Забавська Х. Ю. Порівняльна характеристика систем стримувань і противаг між гілками влади в Україні та Польщі // Транскордонне співробітництво та спільний європейський простір: теорія, практика і нові можливості: матеріали IV Укр.-пол. форуму (м. Львів, 7-8 черв., 2018). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка». 2018. С. 249–252.

10. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування системи стримувань і противаг у президентській республіці // Людське співтовариство: актуальні питання наукових досліджень: зб. тез доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15–16 лют., 2019). Дніпро, 2019. С. 80–84.

11. Забавська Х. Ю. Особливості функціонування елементів системи стримувань і противаг у державі з парламентською формою правління // Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів 22–23 лют., 2019 р.). Львів, 2019. С. 67–71.

12. Забавська Х. Ю. Функціонування системи стримувань і противаг на наднаціональному рівні: на прикладі ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики: зб. матеріалів VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 28 берез., 2019). Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2019. С. 157–160.

13. Забавська Х. Ю. Еволюція імпічменту як одного із ключових елементів системи стримувань і противаг між гілками державної влади в Україні // Пріоритети сучасних суспільних наук а трансформаційних умовах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 листоп., 2019 р.) Львів, 2019. С. 120–123.

14. Забавська Х. Ю. Порівняльний аналіз реалізації вотуму недовіри уряду як елемента системи стримувань і противаг в умовах різних конституцій в Україні // Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 січ., 2020 р.). Львів, 2020. С.70–74.

15. Забавська Х. Ю. Особливості трансформації системи стримувань і противаг в українській політичній практиці // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 січ. – 1 лют., 2020 р.). Київ, 2020. С. 55–59.

Елементи системи стримувань і противаг за різних форм державного правління

	<i>Президентська республіка</i>	<i>Парламентська республіка чи монархія</i>	<i>Президентсько-парламентська республіка</i>	<i>Парламентсько-президентська республіка</i>
<i>імпичмент</i>	+	+	+	+
<i>право вето</i>	+	+	+	+ (часто носить формальний характер)
<i>вотум недовіри уряду</i>	-	+	+	+
<i>формування уряду парламентом/президентом</i>	президентом	парламентом	і президентом, і парламентом з перевагою першого	і президентом, і парламентом з перевагою другого
<i>обрання президента парламентом/народом</i>	народом	парламентом	народом	народом
<i>конституційний нагляд над законодавчим процесом</i>	+	- / +	+	+
<i>очолення уряду</i>	президентом	прем'єр-міністром	прем'єр-міністром (зрідка – президентом)	прем'єр-міністром
<i>відправлення уряду у відставку президентом</i>	+	-	+	-
<i>право законодавчої ініціативи</i>	президент, парламентарі	члени уряду, парламентарі	президент, члени уряду, парламентарі	парламентарі, члени уряду
<i>право контрасигнації</i>	зазвичай носить формалізований характер	+	-	+
<i>формування судів та призначення суддів</i>	спільно парламентом і президентом	за участі парламенту, з особливостями в окремих державах	спільно парламентом і президентом	спільно парламентом і президентом
<i>призначення ключових державних посадовців</i>	президентом за схваленням парламенту	парламентом за подання президента	більший вплив на призначення має президент	більший вплив на призначення має парламент

Таблиця В.1

**Числове значення коефіцієнта складових повноважень гілок влади
залежно від складових системи стримувань і противаг**

=	Елемент системи стримувань і противаг	Числове значення елемента
Повноваження законодавчої гілки влади (ЛР)	ОСНОВНІ	
	Е1 імпічмент	15
	Е2 обрання президента	14
	Е3 формування органів конституційного нагляду	6
	Е4 формування вищого судового органу загальної юрисдикції	6
	Е5 призначення професійних суддів	9
	Е6 вотум недовіри уряду	15
	Е7 формування уряду	15
	ДОДАТКОВІ	
	Е8 призначення ключових державних посадовців:	
	- генеральний прокурор	3
	- голова служби безпеки	3
	- голова національного банку	3
	- вищі державні службовці у дипломатичній сфері	3
	- інші державні посадовці у різних сферах (членів ЦВК, антимонопольного комітету тощо)	3
Е9 оголошення стану війни та миру, надзвичайного стану	1	

	E10 призначення виборів президента	1
	E11 надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, їх денонсація	1
	E12 здійснення парламентського контролю	2
Повноваження виконавчої гілки влади (ЕР)	<i>ОСНОВНІ</i>	
	E13 право відкладального вето	20
	E14 формування уряду	15
	E15 відповідальність уряду	5
	E16 право розпуску парламенту	15
	E17 право законодавчої ініціативи	4
	E18 формування органів конституційного нагляду	6
	E19 формування вищого судового органу загальної юрисдикції	6
	E20 призначення професійних суддів	9
	<i>ДОДАТКОВІ</i>	
	E21 Призначення ключових державних посадовців	
	- генеральний прокурор	3
	- голова служби безпеки	3
	- голова Національного банку	3
	- вищі державні службовці у дипломатичній сфері	3
- інші державні посадовці у різних сферах	3	
E22 командування збройними силами країни	3	
E23 представництво та керування зовнішньополітичною діяльністю	2	

Повноваження судової гілки влади (ЖР)	<i>ОСНОВНІ</i>		
	E24 участь у процедурі імпічменту	20	
	E25 встановлення конституційності законів	20	
	E26 офіційне тлумачення законів	19	
	E27 формування органів конституційного нагляду	6	
	E28 формування вищого судового органу загальної юрисдикції	6	
	E29 призначення професійних суддів	9	
	<i>ДОДАТКОВІ</i>		
	E30 термін повноважень суддів	Довічне призначення	Періодичність обрання
		20	5

Таблиця В.2

**Числові значення внутрішніх параметрів гілок влади
для обчислення показника внутрішньої консолідації**

Гілка влади	Внутрішні параметри	Числове значення		Значення показника внутрішньої консолідації	
LP	1. Тип парламенту (K_{LP1})	однопалатний	двопалатний	$K_{LP} = \frac{K_{LP1} + K_{LP2} + K_{LP3}}{3}$	
		1	0,5		
	2. Більшість (K_{LP2})	однопартійна	коаліційна		
		1	обчислюється відношенням (%) найбільшої партії до загальної кількості депутатів у парламенті		
	3. Опозиція (K_{LP3})	сформована	реальної опозиції немає		
		обчислюється за формулою $K_{LP3} = 1 - \frac{n_1}{n},$ де n_1 – кількість опозиційних депутатів, n – загальна кількість депутатів у парламенті.	1		

ЕР	1. Глава держави і глава уряду (K_{EP1})	одна особа		різні особи		$K_{EP} = \frac{K_{EP1} + K_{EP2}}{2}$
		1		0,5		
	2. Склад уряду (K_{EP2})	більшості		меншості		
		однопартійний	коаліційний	однопартійний	коаліційний	
	1	0,75	0,5	0,25		
JP	1. Реалізація загальної юрисдикції та конституційного нагляду (K_{JP1})	одним судовим орган		різними судовими органами		$K_{JP} = K_{JP1}$
		1		0,5		

Обливість періодів, які використовуємо для обчислення індексу балансу

Досліджуваний нами рік	Політичні обставини	Форма державного правління	Показник індексу демократії
1999 рік	<ul style="list-style-type: none"> – нестача досвіду демократичного правління; – олігархізація політичного простору України; – авторитарні тенденції президентської влади. 	президентсько-парламентська республіка	5 (перехідний режим; цей показник виведено через показник індексу свободи у світі)
2006 рік	<ul style="list-style-type: none"> – Помаранчева революція; – спрямованість України на європейський вектор розвитку; – зростання рівня демократичності. 	парламентсько-президентська республіка	6.94 (неповна демократія)
кінець 2012 року	<ul style="list-style-type: none"> – антидемократичний режим правління В. Януковича; – пропрезидентська більшість у Верховній Раді України – проросійський вектор розвитку України. – явища непотизму, олігархізації та корумпованості політичного простору. 	президентсько-парламентська республіка	5.91 (перехідний / гібридний режим)
2015 рік	<ul style="list-style-type: none"> – Революція Гідності; – демократизація політичного простору України; – окупація АР Криму та активна фаза війни на Сході України; – утвердження європейського та євроатлантичного розвитку України. 	парламентсько-президентська республіка	5.7 (перехідний / гібридний режим)
кінець 2019 року	<ul style="list-style-type: none"> – війна на Сході України; – унікальність результатів президентських та парламентських виборів. 	парламентсько-президентська республіка	5.9 (перехідний режим)

Проблеми системи стримувань і противаг та напрями їх подолання

Проблема системи стримувань і противаг в Україні	Пропоновані напрями подолання проблеми
Відсутність уніфікації та неузгодженість українського законодавства у сфері забезпечення функціонування системи стримувань і противаг	<ul style="list-style-type: none"> - Перегляд та здійснення експертизи окремих положень Конституції України та законів, які регулюють функціонування системи стримувань і противаг. - Надання Конституційним Судом тлумачення окремих статей. - Створення Кодексу функціонування вищих органів державної влади в Україні.
Нефективне функціонування судової гілки влади	<ul style="list-style-type: none"> - Боротьба з судовою корупцією. - Продовження судової реформи. - Збільшення ролі та впливу суддівського самоврядування в Україні. - Покращення професійної підготовки суддів. - Перегляд суддівської відповідальності та введення елементів громадського контролю за діяльністю судів та суддів.
Невизначеність місця, ролі та статусу політичної опозиції в державі та у структурі Верховної Ради України	<ul style="list-style-type: none"> - Законодавче закріплення статусу парламентської опозиції. - Вироблення механізмів взаємодії парламентської більшості та меншості. - Вирішення проблеми фінансування політичних партій. - Забезпечення регулювання діяльності опозиційних партій.
Використання спеціалізованих органів влади як інструментів впливу	<ul style="list-style-type: none"> - Продовження реформи прокуратури. - Розробка правил взаємодії Офісу Президента та Офісу Генерального прокурора.
Недоліки вертикального рівня системи стримувань і противаг	<ul style="list-style-type: none"> - Продовження реформи децентралізації. - Оновлення або ухвалення нового закону «Про місцеве самоврядування». - Вироблення механізмів взаємодії органів виконавчої влади на місцях та місцевого самоврядування. - Здійснення чіткого розподілу повноважень між органами державної влади й місцевого самоврядування та між органами місцевого самоврядування різного рівня. - Реалізація фінансової децентралізації. - Забезпечення трансформації місцевих державних адміністрацій у контрольні-наглядові органи. - Проблема реформування інституту референдуму.